

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСVI

Бр. 1-2/2023.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић 2017-2022, Др Олга Пелцер-Вујачић од 2023. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСVI

1-2

ПОДГОРИЦА
2023.

Р е д а к ц и ј а:

Карла Сфамени (Италија), Рамиза Смајић (Босна и Херцеговина), Гордан Раванчић (Хрватска), Петер Микша (Словенија), Улф Брунбауер (Њемачка), Кенет Морисон (Велика Британија), Дмитар Тасић (Србија), Андреа Каргени (Италија), Рената Новак Клеменчич (Словенија), Јарослав Вишњаков (Русија), Олга Пелцер-Вујачић, Иван Лаковић, Жарко Лековић, Славко Бурзановић, Миљан Гогић.

Главни и одговорни уредник
Олга Пелцер-Вујачић

Секретар редакције
Божена Миљић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCVI

1-2

PODGORICA
2023.

R e d a c t i o n:

Karla Sfameni (Italie), Ramiza Smajić (Bosnie-Herzégovine), Gordan Ravančić (Croatie), Peter Mikša (Slovenie), Ulf Brunbauer (Allemagne), Kenet Morison (Grande-Bretagne), Dmitar Tasić (Serbie), Andrea Karteni (Italie), Renata Novak Klemenčič (Slovenie), Jaroslav Višnjakov (Russie), Olga Pelcer-Vujačić, Ivan Laković, Žarko Leković, Slavko Burzanović, Miljan Gogić

Rédacteur responsable
Olga Pelcer-Vujačić

Sekrétaire de la rédaction
Božena Miljić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Младен ЗАГАРЧАНИН*

„АРХЕОЛОГИЈА АРХИТЕКТУРЕ“ НА ПРИМЈЕРУ ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА НА ПРЕВЛАЦИ

ABSTRACT: In this paper we discuss the archeology of architecture on the example of the monastery of St. Michael on the Prevlaka island in Boka Kotorska. This part of archeology is almost unknown to archaeological science in Montenegro, and it is based on the experience of researching the Old Town of Bar in the period between 2004 and 2012, although it has been present in European archaeological science for decades. The Church of the Saint Michael on Prevlaka is a multi-layered building, which was systematically researched in 1956. and 1957, and in the period between 1997. and 2005, when it was completely excavated. It was built on the foundations of an early Byzantine church from the 6th century, and in the 9th or 10th century it was remodeled for the Benedictine monastery, which was demolished in the first half of the 11th century. Around 1220, the ruined remains of the basilica were rebuilt for the purpose of the bishopric of Zeta, which was enthroned on Prevlaka in this period. In the paper, we tried to show the methods of masonry of both eras, which especially refers to the altar area, which, according to new studies, was rebuilt on the foundations of an older basilica from the 9th/10th century. Also, primarily on the basis of comparing the vertical and horizontal stratigraphy, the genesis of the remodeling of its interior is followed, with all the main characteristics that allow us to understand how the architectural conception of the worship space changes, that is, how the church gets a new altar, dome, modified narthex, building from the north side etc.

KEYWORDS: *Archaeology of Architecture, Stari Bar, Saint Catherine, Prevlaka, Saint Archangel Michael, Basilica, Benedictine monastery, Zeta episcopacy*

* Аутор је археолог у Завичајном музеју у Бару.

Када је 2004. године започет пројекат истраживања Старог града Бара под називом „Serenissima“, који је трајао без прекида до 2012, први пут је на простору Црне Горе у методолошком поступку истраживања древног градитељства коришћен појам „археологија архитектуре“. Наиме, исто онако како се Харисовим поступком (Harris matrix) почело са истраживањем објекта 168 (дио цитаделе града Бар), биљежењем сваке откопане археолошке цјелине (US-unita stratigrafia), тако се почела употребљавати и „матрица“ за анализу архитектуре старих грађевина, спајањем свих засебних градитељских цјелина (USM-unita stratigrafia muraria) у одређени хронолошки оквир. На тај начин је анализирана градња више средњовјековних објеката.¹ Посебна пажња у изучавању генезе једне градитељске цјелине дата је при проучавању цркве Свете Катарине Синајске (сл. 1), мале романоготичке капеле која се налазила над пролазом. Дотадашња истраживања базирала су се на Бошковићевим анализама овог објекта, које садрже низ веома квалитетних запажања. Ипак, током проучавања Свете Катарине 2006. године, узети су у обзир сви подаци: ископавање објекта 8АБ и 9АБ, ископавање објекта 15 и све доступне археометријске методе (метода анализе угљениковог изотопа С 14, антрополошка и архео-зоолошка проучавања) и „археологија архитектуре“². Дошло се до изванредних хро-

¹ Пројекат „Серенисима“ је започет 2004. године у сарадњи Завичајног музеја у Бару и Универзитета Ка Фоскари у Венецији (Universita Ca' Foscari), Универзитета Приморска (Univerza v Primorskem) у Копру и Универзитета у Инсбруку (Innsbruck), а учествовали су и универзитети у Оксфорду, Универзитет Ена из Молисеа (Ena, Molise), Универзитет у Београду и Политехнички факултет из Милана. Током истраживања која су трајала осам година, истражено је више архитектонских цјелина, комплексног карактера (8, 9, 10, 14, 45, 100, 101, 112, 114, 136, 43, 144, 145, 146 и 168), а резултати археолошких истраживања објављени су у неколико публикација: Stari Bar. „The Archaeology Project 2004“. Gelichi, S.; Guštin, M. (eds.), Preliminary Report. Firenze 2005; Stari Bar. „The Archaeology of an Abandoned Town“. Gelichi, S. (ed.), The 2005 Project in Stari Bar. Firenze. 2006; Stari Bar. The Archaeology Project 2006-2007, A town through the ages. The 2006-2007 Archaeological Project in Stari Bar by Sauro Gelichi. Firenze 2008; Stari Bar. «Storie di una città». Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche. Firenze 2013. Gelichi, S., et all, Stari BAR, Preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze, 113-128. Метода „археологије архитектуре“ примјењивана је на анализи архитектонских остатака ранохришћанске цркве на Валиком Пијеску: Загарчанин, М. Ранохришћанска црква на Великом Пијеску, Бар, 2012, а затим и остатака манастирске капије-куле на Свачу 2012. године: Zagarčanin, M. Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapazanja. Nova antička Duklja VIII, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica 2017.

² Стратиграфска анализа је методологија која покушава да се прилагоди археолошким проучавањима коришћењем такозване Харисове методе, јер су основе градитељских структура засноване на два главна принципа: са једне стране, грађевина је подложна

нометријских запажања, која су бацила потпуно нову слику на развој и преобликовање једног објекта током скоро пет стотина година, од хришћанске цркве у кули капији, па све до отоманске уцерице која је промијенила свој функционални склоп и приподобила га основним потребама профаног живота. Даљим документовањем градитељских цјелина (преградњи, дозиђивања, преправки), утврђено је њено константно прилагођавање новим потребама, посебно након турског освајања града. Овим смо добили специфичан начин „читања“ зиданих цјелина која су показивала многобројне интервенције, а што се могло пратити на основу различитих техника градње, употребе малтера и агрегата потребних за његово справљање, петролошких својстава камена који је употребљаван, врсте кровних покривача - ћерамида или лисна-те камене плоче итд.

Када су радови сумирани у књизи, гдје је обухваћена генеза простора на коме су се дешавале огромне промјене: нпр. објекти 8АБ–9АБ, од гробља из времена Дукље у 11. вијеку датованог новцем Манојла Комнина (1143–1180), преко палисадног бедема 11–13. вијека, чије су се угљенисане греде нашле у добро очуваним слојевима, затим зидање јужног бедема у 13. вијеку, који је био интегрисан са првобитном кулом-капијом страдалом у земљотресу или неком локалном сукобу, па опет промјена њеног архитектонског склопа и зидање романоготичке капеле изнад капије, дошло се до резултата који су омогућили да не само црква Свете Катарине, већ и цијели простор око ње, добије ново тумачење, које сеже од 11. вијека па све до припреме за рестаурацију 2017. године.

Знање стечено овим пројектом омогућило нам је да наставимо са овом методолошком праксом у оквиру урбане археологије, фортифика-

стратиграфским процесима кроз вријеме, а са друге, као последица овога, грађевину треба третирати као и сваку другу категорију археолошког налазишта. Разлика између њих је да се археолошко налазиште (конвенционална археологија) распростире хоризонтално, док је код грађевине стратиграфија распрострањена и по вертикалној линији. Зато се стратиграфија градње објекта мора проучавати на нивоу кориштења археолошке методологије („Харисов метод“), који објашњава и датује различите фазе кроз које је грађевина постојала, од самог почетка изградње па све до краја проучавања. Из овога слиједи детаљне анализе њених стратиграфских јединица, активности и конструктивних процеса. Свака архитектонска јединица (кућа, црква, кеновијални комплекс, фортификација итд.) мора се проучавати на овом нивоу, и користећи археолошку методологију, он подлијеже трансформацијама које производе различите грађевинске интервенције. Из тога слиједи стратиграфски низ, који се јасно документује и издваја путем читавања стратиграфских параметара. Ово су основни принципи „археологије архитектуре“ који морају бити инволвирани у свако проучавање наших древних споменика, па чак и онда када се не врше хоризонтална или конвенционална ископавања јер овај процес у „археологији архитектуре“ може бити потпуно аутономан.

кационих објеката³, вила рустика⁴, мостова, и ранохришћанских цркава⁵. Тако смо у завршним фазама ископавања манастира Светога архангела Михаила на Превлаци у одређеним сегментима везаним за градитељство, радили истом овом методологијом, методом „археологије архитектуре“⁶, што је резултирало једном комплетно новом стратиграфском сликом, која је умногоме промијенила досадашње стереотипе који се нису ослањали на комплетне истраживачке радове, или су из њих црпили само опречне ставове како би се спријечила могућност да се дође до научног сазнања.

Нажалост, овдје, у овом раду, у могућности смо да саберемо само дио резултата и да их прикажемо као новину у тумачењу архитектуре цркве Светога архангела Михаила на Превлаци. Посебно је ово важно са аспекта побијања паушалних закључака који су произишли као плод једног недовршеног процеса истраживања започетог 1956. и 1957. године, под руководством професора Јована Ковачевића и Војислава Кораћа.⁶

Досад није направљена комплетна студија која би могла да обједини археолошка истраживања и архитектуру Светог архангела Михаила на Превлаци, а понајмање цјелокупне манастирске цјелине са конацима, агријумом, кулама, гробљем итд. У научно проучавање храма на Превлаци први се упустио Војислав Кораћ, који је дао своја тумачења ископавања у којима је као помоћник Ј. Ковачевића учествовао.⁷

Кораћева проучавања односила су се на мали проценат откопане архитектуре, али упркос томе што недовољна истраженост није давала за право да се упусти у коначне закључке, или хипотезе темељне на непостојећим остацима, професор Кораћ је ипак доставио смјеле претпоставке које ће у будућности унијети и одређене забуне. То ће се увелико одразити на сагледавање основе архитектонских концепција из двије епохе: прве, старијег бенедиктинског храма из 9–10. вијека, и дру-

³ Загарчанин, М. *Истраживање отоманског утврђења Табија на Голом брду у Сутомору*, (у штампи)

⁴ Загарчанин, М. *Нова истраживања римске и рановизантијске виле на локалитету Миришта у Петровцу*, Nova antička Duklja V, 2014. str.19-60.

⁵ Загарчанин, М. *Ранохришћанска црква...* стр. 13.

⁶ Дуго након завршетка истраживања проф. Ковачевића и В. Кораћа, а сада већ поприлично давно, изашла је 2000. године у Старинару кратка студија професора В. Кораћа: Korać, V. *Ostaci manastira sv. arhandela Mihaila na Prevlaci*, Starinar LI, Beograd 2001, 135-147, а нешто прије тога и неки уводни чланци: Korać, V. *Prevlaka u Boki Kotorskoj*, Starinar IX-X, Beograd 1959, 388-389; Korać, V. *Sedišta dweju zapadnih Savinih episkopija: Ston i Prevlaka, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, Beograd 1998, 85–91. професор Ковачевић је своје кратко излагање о Превлаци сумирао у неколико реченица, не упуштајући се у неке веће закључке.

⁷ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 135–147.

ге, обновљеног храма за потребе Зетске епископије у 13. вијеку, са великим промјенама у унутрашњој организацији простора.

Не бисмо погријешили ни ако бисмо казали да је проф. Кораћ био на добром путу да докаже оно што ћемо ми приказати у овој краткој студији, јер је своје излагање о цркви водио понекад исправно, с обзиром на то да црква на завршетку истраживања 1957. године није била ни приближно ископана до краја. Он је у свом закључку претпоставио низ архитектонских цјелина који нису откопани никада, поткопавши тиме и могућност реконструкције храма из времена Зетске митрополије, јер је предложио хипотезу која је потпуно неприхватљива, и која нема нити један детаљ који би могао да се узме као могући доказ његових промишљања о једнобродној цркви рашког типа.⁸ Можда толико јако и не би одјекнули његови закључци да су истраживања била завршена, и да се онда приступило анализи свих података и груписању чињеница у један оквир, али овако, сви будући закључци као да су се завршили на овој констатацији, без обзира што је касније урађено много тога да бисмо добили конкретније археолошке податке и већи број конкретног археолошког материјала.

Истраживањима манастира највише се бавио проф Ђорђе Јанковић⁹, а његови радови се базирају на теренским чињеницама након комплетираних археолошких истраживања и документације током 14 година систематског рада (1997–2011). Он је могао са сагледа све оно што професор Кораћ није могао због недостатка теренских чињеница, али су неки од његових закључака били претјерано везани за одређене историјске догађаје, допустивши да они воде истину умјесто да се истина приповједа кроз оно што је савршено познавао, стратиграфију. Ипак, допринос професора Јанковића је немјерљив, јер је у периоду од 1997. па све до 2011. успио да откопа скоро цијели манастирски комплекс, осим једног дијела који лежи испод тзв. Кметовог стана и куће Екатерине Властелиновић из 19. вијека, гдје су донекле и урађена истраживања.¹⁰

⁸ Исто, н.д. 150, сл.8.

⁹ Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007, 95–106; Ђ. Јанковић, *Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, Drevnohrišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori – Cetinje*, Митрополија црногорско-приморска, Београд, Институт за теолошка истраживања PBF, 2010.

¹⁰ Радови о Превлаци који настају од 19. вијека, посебно радови Младена Црнгорчевића, изузетно су значајани за проучавање археологије, историје и етнографије Светомихољске превлаке. Ипак, то су пионирски подухвати настали као сублимација различитих утицаја, историје, традиције, и оних почетака археологије који су драгоцјени за сагледавање стања локалитета у то вријеме: Црногорчевић, М., *Arhitekturni fragmenti na Prevlaci*, *Starinar* 1890, god. VII, br. 1, str. 22–29.; Исто, *Miholjski zbor u Boki Kotorskoj*, 1893, god. X, br. 1–2, str. 1–73. Исто, *Starinske grobnice na Prevlaci*, *Starinar* 1892, god. X, br. 2, str. 55–66. I.

На почетку излагања о „великој цркви“¹¹, од које је био најбоље видљив источни дио, Кораћ је закључио да је могуће дати идеалну слику „прероманичке грађевине“, њену просторну замисао и горњу конструкцију: „Остаци све три апсиде омогућују да се источни дио грађевине поуздано реконструише. Средња, највећа апсида полукружна је изнутра и споља. На мјестима на којима се спајају северни и јужни почетак конхе апсиде са почецима унутрашњих полукружно озиданих зидова бочних апсида видљиви су почеци пиластера на које су се вероватно ослањали полукружни лукови изграђени између средњег и бочних бродова грађевине, у ствари на бочним зидовима средњег брода“.¹²

Остаци олтарског простора се састоје од: централне апсиде која је кружног облика споља и изнутра, и двије бочне, у којима су смјештени ђаконикон и проскомидија, правоугаоног облика споља а полукружног изнутра. На спољној страни средње, полукружне апсиде, очували су се остаци плитких лезена. Бочне апсиде, иако неједнако сачуване, имају исти облик, што се закључује према довољно сачуваним остацима. Остаци јужне апсиде омогућују реконструкцију обје бочне апсиде, јер је сјеверна апсида након страдања православне цркве током 15. вијека, искориштена како основа за гробљанску капелицу која је на мјесту сјеверне бочне апсиде саграђена најраније у 16. вијеку.

На источним зидовима цркве биле су озидане лезене, које су се налазиле тачно на рубовима равни источних зидова апсида, а није их било на бочним странама спољних завршетака бочних апсида. Може се закључити да су између лезена на источној страни аркадни фризови почивали на конзолама, као и да је то случај са бочним зидовима, гдје су текли цијелом дужином испод кровног покривача, а вјероватно и на прочељу. На то указују дјелови конзола пронађени током истраживања.

Када смо у уводу казали нешто о „археологији архитектуре“ и навели неке примјере који су нам приближили како се третирају стратиграфске цјелине на једној грађевини, приказали смо примјер истраживања цркве Свете Катарине у Сатаром граду Бару: методологију и начин на који се третирају све промјене на зидним масама кроз тако дуг период трајања једне грађевине, која је прешла пут од црквеног објекта изузетне стилске вриједности до обичне отоманске учерице. На тај начин смо ријешили многе недоумице које се тичу хронологије градње ове романоготичке цркве, њеног комплексног градитељства и основне намјене, за коју се доскора мислило да је само црквица над пролазом, али се правилним ишчитавањем свих фаза дошло до закључака да је то у почетку била висока кула са капијом и црквом на много већем етажу. По-

¹¹ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 140–141.

¹² Исти, н.д. 141, 142,

што је рад на овој црквици (и теренски и по питању „археологије архитектуре“) приказао и њено мјесто у оквиру историјских кретања у граду Бару, примијењен је исти метод стратиграфске анализе градње цркве Светог Архангела Михаила на Превлаци, тако да смо раздвајањем великог броја стратиграфских јединица у вертикалној и хоризонталној стратиграфији, дошли до најисправнијег хронолошког односа ове, можда и најзначајније богомоље зетског средњовјековља.

Најважнији дио црквене грађевине је олтарски простор, или презбитеријум, мјесто гдје се налази неколико засебних црквених елемената у зависности од величине грађевине и њеног значаја: синтронос, амбулаториум, епископски трон, схола канторум... и др. То је и простор који се код цркава базиликалне концепције углавном ради на два начина: само са полукружном централном апсидом и са полукружном централном апсидом и двије мање, полукружне бочне апсиде. Код овог другог типа, који се среће од ранохришћанског доба, постоје и одређене варијације које се тичу облика апсида: тако издвајамо тип базилике коме припада Свети архангел Михаило, са једном централном апсидом и двије бочне, сјеверна и јужна, правоугаоне споља а полукружне изнутра и, затим, позније базилике са централном апсидом правоугаоне основе и двије бочне апсиде полукружне основе (овај случај имамо само код једне цркве на бенедиктинском Ратцу, гдје је црква Пресвете Богородице која је завршена само у нивоу крипте замишљена на овај начин)¹³.

Источни дио храма Светог Михаила, за који је професор Кораћ мислио да је у потпуности грађевина из ранороманичког¹⁴ доба, зидан је у алтернацији црвеног и бијелог камена, обликованог у релативно правилне квадере различитих ширина, док је висина ових редова скоро иста. Сви квадери су клесани у клин „са леђа“, како би оба лица, и спољње и унутрашње, створила довољно простора да приме малтер и „трпанац“ који се састојао углавном од опиљака клесаног камена (Сл. 4-6).

Клесање квадера у 9/10. вијеку знатно се разликује од начина клесања камена у 13. вијеку, код обновљеног храма Зетске епископије. То ћемо доказати на основу градње зидова, како бисмо поткријепили основне постулате наших тврдњи о концепту цркве из времена Зетске епископије. Зидана црква из 13. вијека, односно оне фазе које су обновљене, одликује специфичан начин обликовања спољњих површина. Прво, начин клесања камена олтарског простора се увелико разликује

¹³ Загарчанин М., *Манастир Ратац и краљица Јелена, Јелена - краљица, монахиња, светитељка*, Тематски зборник радова посвећених краљици Јелени, Манастир Градац, 2015. 85–119.

¹⁴ Кораћ, В. *Остаци манастира...* стр. 141, 142.

од начина клесања осталих зидова цркве, као и зидова свих откривених манастирских цјелина.

Користи се црвенкасти и бјеличасти кречњак, који се обрађује другачије него код бенедиктинског начина градње, које је такође изузетног занатског умијећа, али другачије обраде и врсте камена. Површине квадера олтарских апсида су клесане правилно, скоро равних површина, што је постигнуто минуциозније, клесањем (тј. пиковањем) шпицастим длијетом. Код спајања квадера преко фуге се мистријом остављао танак слој кречног малтера који је справљен од ситно просијаног морског пијеска, а затим се по средини фуге урезају плитке линије на мјестима гдје се састављају тесани квадери. Клесање у 9/10. вијеку је такође правилно, али нешто грубље, употребом равног длијета (обијача) којим су се формирале равне ивице, нешто буњасте и неравније спољне површине, док се спајање квадера врши тако да фуге буду што мање, без дерсовања, и у алтернацији тањих и дебљих тесаника; понекад с уметањем мањег комада, или лиснатог, плочастог камена ради уравнивања редова (сл. 3. 1-5).

Током ископавања источног дијела цркве 2005. године, дошли смо до још података о олтарском простору који је евидентно додат најкасније у 13. вијеку. Прво, сокл који је постављен на веома јаке темеље рађене од откинутих стијена и формираних полукружно, зидан је од локалног пјешчара и лапорца, али се осим ових комада користе и већ готови квадери (као сполије) са старијег храма. Значи, са већ срушене фазе бенедиктинске цркве узимани су тесаници како би се формирала правилна основа за наставак зидања. Веома слично као на полукружним апсидама Богородичиног манастира у Студеници. (Сл. 2.2).

Друго, темељ источног дијела ове фазе није рађен за архитектонску концепцију цркве овог типа, и свакако је много старији. Он је само уподобљен другачијој основи олтарског простора. *Не постоји нити један разлог да се за бочне правоугаоне апсиде раде полукружни темељи формирани од одломљених и одозго уравнатих стијена*, и то у ширини основе која за око 1 метар премашује основу бочних апсида. Зато је основа храма на источном дијелу могла првобитно бити предвиђена само за полукружне бочне апсиде већих димензија, и по сваму судећи била је нешто већих размјера. То значи да је прероманички храм имао другачији олтарски простор (сл. 2. 1).

Зидови „сакристије” (102, 103, 103А) на сјеверној страни (АЦ 200А) и сјеверни зид (101) су потпуно дугачије клесани и зидани него зидови олтарских апсида и они припадају старијој фази (9/10) вијека (сл. 9). Због оваквог система зидања, на старим темељима, и реституцијом очуваних зидова старије грађевине, градитељ је своју нову ар-

хитектонску концепцију морао статички да осигура. Тако је дошло до постављања контрафора (203, 510 и 501), како због ојачавања зидних платна који су у неким дјеловима били зидови старије грађевине, затим због саме конфигурације терена која нагло пада према западу и сјеверозападу, а понајвише због постављања куполе која је сада оптеретила унутрашње лукове прислоњене уз пиластре на зидовима (сл. 9).

Проблем западног темеља зида (111) и основе за улазну степенишну конструкцију (109) који је у проучавању храма настао код професора Кораћа¹⁵ произилази из чињенице да ова основа није била до краја откопана, као и да током тих истраживања нису пронашли припрагу, која је откопана између 2001. и 2003. Он је сматрао да је у „размишљањима о идеалној реконструкцији цркве неопходно имати у виду да је велико проширење западног зида настало као плод замисли да се на западној фасади изгради неко посебно постројење, можда јачи пиластри на рубовима фасаде или нешто слично“.¹⁶

Ипак, није узета у обзир чињеница да је тло овдје у великом паду, и да је састав стијене несталан (негдје у растреситијим прослојцима, а негдје у компактним жилама тврдог лапора који је кориштен за градњу темеља, па чак и зидова у римском периоду) и да је потребна веома јака основа на западној страни како би црква могла да поднесе високу фасаду улазног дијела. У ископавањима 2011. године, то ће се и потврдити сагледавањем читаве темељне зоне западног дијела припрате, посебно на њеној сјеверозападној страни гдје је темељ изведен од енормно великих блокова фино приклесаних стијена (посебно на сјеверозападном углу који је најдубљи).

Да ли западни темељи цркве припадају млађој или старијој фази? На ово питање имамо одговор сагледавајући однос зидова 101, сјеверног зида цркве, и темељног зида рађеног од веома крупних блокова 111. Сјеверни зид 101, рађен изузетно квалитетно од клесаних квадера, одједном се прекида, а наставља се зидањем крупним темељним блоковима 111 и даље 109 и 112. На ове темеље се конструктивно надовезује сјеверни зид припрате 107, рађен истим опусом као источни дио са бочним (116 и 118) и централном апсидом (117), у алтернацији бијелог и црвенкастог кречњака. Када је говорио о концепту прероманичке цркве, проф. Кораћ је констатовао да је реконструкција базиликалног типа цркве из 9/10. вијека сасвим могућа. Иако црква није била откопана до краја, иако нису пронађени темељи за стубове који су откопани тек 2005. године, он је нацртао схему која се скоро поклапа са стањем након истраживања цркве, с тим што није могао знати да источни дио са полукруж-

¹⁵ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 141-146.

¹⁶ Исти, н. д, 143.

ном бочним апсидама (116, 117, 118) не припада раној романици и да је у том периоду (9/10. вијек) олтарски простор био другачије ријешен.

Код прероманичке цркве, путање три јака полукружна темеља пратили су зидови полукружних апсида, а за такву тврдњу имамо и археолошке доказе (сл. 2. 1, 2). Професор Кораћ наводи: „Основне димензије велике цркве и трочлана организација њене источне стране говоре поуздано да се радило о тробродној базиликалној грађевини.”¹⁷ Јесте, ту нема спора, ранороманичка црква је била тробродна базилика, али на терену се указала нешто другачија основа од оне коју је на основу пропозиција и слободним домишљањем професор нацртао у идејном рјешењу. Умјесто три пара слободноносећих стубова, на терену су се појавила четири пара.

Три основе ступца су због конфигурације терена (растреситија подлога и нижи нагиб) фундиране од одломљених комада живе стијене (113, 114, 115), а четврти (115А) озидан је од плочастог камена положеног на стијени и утопљеног у кречни малтер. Она је, што ћемо касније јасније приказати, постала основ за преобликовање простора ранороманичке базилике у цркву уписаног крста, јер је са ступцима 114, 127 и 124 чини квадратну основу за постоље које је изнијело куполу на пандатифима (сл. 9: сл. 2, 3).

У једном тренутку, када је имовинску превласт у 19. вијеку над већим дијелом острва на коме се налази манастир преузела контеса Екатерина Властелиновић Сундечић, почеле су романтичарске замисли о могућности обнове овог велелепног здања. Тада су остаци били још боље очувани, није било дивљаштва¹⁸ бунгаловског насеља и нешто се могло предузети са остацима, макар са гробљем и његовим каменим мобилијаром који је девастиран и одношен као антикварни материјал. Први велики корак био је, по свему судећи, превелики залагај, јер је ова изузетна жена започела обнову храма, односно изградњу сасвим нове цркве на основама старије цркве светог Архангела Михаила, али се успјело озидати само неколико редова апсиде 117А (сл. 9). Видјевши да је то превелик подухват за цијелу светомихољску заједницу, а не само за њу, Екатерина Властелиновић је одлучила да обнови средњовјековну цркву светог Николе, и посвети је Светој Тројици. Тако је од квадера и сполија са старог храма (тесаника карактеристичних за 13. вијек) озидана прелијепа црквица, која је на овом мјесту постојала чини се и у периоду раног средњег вијека.

Када је професор Кораћ образложио своје виђење прероманичке базилике, требало је и да негдје смјести цркву из времена Светог Саве,

¹⁷ Исти, н.д, 141-163, стр. 150, сл. 7.

¹⁸ Мијовић, П. *Озлоглашено наслеђе*, Обод 1971

али му је свака идеја осим једне изгледала бесмислена, нажалост. Та идеја је била да управо од тог комада апсиде (117А), који се очувао до данас, направи идеалну реконструкцију непостојећег објекта на основу цркве Светог Петра у Богдашићима¹⁹ и других цркава „рашког типа“. Тако је, искористивши апсиду, нацртао једнобродну цркву са куполом и бочним пијевницама, приближивши је изгледом, како је то сам навео „рашкој градитељској школи“ и црквама које су рађене диљем српских земаља у 12. и 13. вијеку, и касније. Међутим, од те цркве током археолошких ископавања није нађен нити траг малтера, а камоли неки зид. Она је несрећно упала у професоров рад, послуживши опет неким другим ненаучним приказима да спекулишу о томе да је црква заузета, да је манастир отет, иако је то била „руина“.

Када се бирало мјесто за Зетску епископију, манастир на Превлаци није постојао више од 200 година. На основу свих спроведених истраживања, сабирања материјала, стратиграфије, и свега што може да користи за проучавање једног овако комплексног проблема, дошло се до закључка да је манастир насилно страдао, највјероватније у Самуиловом походу на Котор почетком 11. вијека, када су и украдене мошти Светог Трифуна. У слоју који је садржавао извјесну количину гара и рушења с почетка 11. вијека, пронађен је новац Отона Трећег (983–1002),²⁰ (сл. 5), керамика, посебно фрагменти амфора рађени у Јужној Италији (тип „Отранто 1“)²¹ (сл. 6), а затим и неки метални предмети: кресива, свјећњаци, као и наушница с једном јагодом и два коленца, рађена у техници филиграна и гранулације, која се датује у 10-11. вијек (сл. 7).

Посебан археолошки налаз, и доказ да су Самуилови солдати били на овом мјесту, јесу бугарски знакови формирано од дуплог квадрата повезаног линијама, које је неко од војника на темељима срушеног обуженог зида манастира урезао, и који и данас стоје као свједочанство овог догађаја. Такви графити се сријећу међу налазима на Великом Пијеску код Бара²², Драчу и Мајсану²³, а издвојили бисмо неке бугарске знакове

¹⁹ Иако се из досадашње литературе не види да ли и у којој је мјери постојећа црква саграђена на темељима цркве из 13. вијека, не би се рекло да је грађевина којој је припадао натпис епископа Неофита могла да буде друкчијих размјера. План цркве у Богдашићима је разлог више за усвајање идеалне реконструкције схеме рашке архитектуре при реконструкцији храма на Превлаци: Кораћ, В. остаци манастира... стр. 145.

²⁰ Zagarčanin, M. *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, Историјски записи, година LXXXIX, 3-4, Podgorica 2016, 46-87.

²¹ Arthur, P. R. Aurigemma, *A search for italian wine. Middle byzantine and later amphoras from southern Puglia, Italy*, in INA Quarterly, 23.4 (1996), 1997, 14-17.

²² Загарчанин, М. *Ранохришћанска...* стр. 40, сл. 1, 1-2.

²³ Фисковић, Ц. *Античка насеобина на Мајсану*, Прилози повјести умјетности у Далмацији 24, 1984, 5-25.

секундарно уклесане на византијском ступчићу.²⁴ Након тога, манастир је постао руина, и више се у латинским списима није помињао, све до 1346. године када је папа тражио од цара Душана да врати манастир католицима, иако је већ сто година постојао као православни манастир, и иако је страдао прије велике подјеле хришћанства 1054. године.

Древно мјесто са огромном хришћанском традицијом, која сеже од 4. вијека, изванредан природни и геостратешки положај, инспирисали су светитеља да управо овдје обнови руине једог бенедиктинског манастира и да оснује Зетску епископију. Када бисмо са ове дистанце покушали да испратимо почетне замисли протомајстора, морали бисмо да замислимо одређену елевацију оронулих зидова који су остали у добром стању. За разлику од систематског разграђивања манастира у 15. вијеку²⁵ и одношења материјала на све стране, посебно за изградњу фрањевачког манастира на шкољу Госпа од Отока, овдје је, судећи по археолошким остацима, било довољно очуваних зидова како би се могла преуредити базиликална основа старијег храма која је имала дрвену таваницу, и направити нова концепција цркве уписаног крста, али на старим основама.

Геологија острва је флишног карактера, састављена од низова компактних седиментних стјеновитих жила, међу којима се најчешће смјењују лапор пјешчар и глинени шкриљци. Терен је у паду према западу и сјеверозападу за око 15 степени, што је условило да се ради формирања касноантичког гробља нивелише велика количина земље западно од припрате, а гробље налази на цијелом простору који обухвата и средњовјековни храм (све фазе) и источније од храма према цркви Свете Тројице, и западно од храма према колском путу и бунгаловима у првој линији поред мора. Насип указује на острвско поријекло, што закључујемо на основу геолошких карактеристика. Преко касноантичког слоја сачуван је танак рановизантијски слој, који свједочи о неком рушењу. Следећи слој је веома поремећен, карактерише га материјал 9. вијека, углавном дјелови амфора и кухињске грнчарије.²⁶

Темељи храма на сјеверној страни рађени су од крупнијих блокова лапорца, извађеног са лица мјеста (101). Приликом промјене концепције источног дијела који је у прероманици састављен од три полукружне апсиде зидане на јаким полукружним темељима, у 13. вије-

²⁴ Комша, М., *Знаци на римско – византиско колоне*, *Dacia revue Arheologique et Histoire ancienne*, n.s. VI, 1962

²⁵ Zagarčanin, M. *O nekim rezultatima novih...* 63, 66.

²⁶ Negreli C., *le anfore medievali in Dalmazia, Adriatico altomedievale (VI-IX secolo)*, *Scambi, porti, produzioni*, *Studi e ricerche* 4, 247-284, 264, f. 8-2.; Загарчанин, М. *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, *Историски записи*, година LXXXIX, 3-4, 2016, сл. 10, T4, T5.

ку олтарске апсиде су озидане ниже, на соклу, од крупнијих блокова камења. Тамо гдје је потреба за јаким темељем прије зидања била израженија, на тим мјестима је темељна зона била знатно виша. На примјер код сјеверног зида сакристије и анекса (103, 201), сјеверног зида цркве (101), и код многих зидова конака и помоћних конструкција (АЦ 300, 400, 500). Темљеи приправе храма у 13. вијеку (107, 108) рађени су веома брижљиво, а да би се осигурала најнижа, и уједно најосјетљивија тачка, на сјеверозападном углу постављени су велики правоугаони блокови од пјешчара и лапорца, прилично брижљиво исклесани.

Начин зидања јужног бочног зида цркве (119) се очувао на југоисточном дијелу, гдје је видљиво шири од сјеверног зида. Овдје је уз овај дио прислоњена трпезарија или епископски двор са цистијерном, а затим су у продужетку постојала улазна врата у цркву у 9/10. вијеку, до којих се долазило степеништем из ходника атријума 512 А, а која су зазидана (512) када је у 13. вијеку озидана двојна епископска гробница (137). Уз овај зид је очуван једини дио оригиналног пода цркве, начињен слагањем танких камених плоча преко основе од фино притесаних лапораца, који су служили као подлога.

У наставку, јужни зид (119) је касније (свакако друга половина 15. или прва половина 16. вијека), разграђен до живе стијене на којој је био директо сазидан – однешени су сви тесаници, појављује се тек у југоисточном дијелу (109) који је унутар цркве и 110 који излази из наоса и формира јужни зид приправе. Али, оба ова дијела (109–110) чине цјелину, значи зид тече даље од западне линије нартекса (108), и није јасно да ли се овдје стварно ради о припрати или је прероманичка базилика била дужа. Ову могућност поткрепљује веза између темеља сјеверног зида (109) рађеног од громадних блокова (свакако у 13. вијеку) и сјеверног зида који тече према истоку (101) и који је прошириван у 13. вијеку, када су у зид „укопаване“ нове гробнице са аркосолијумом (104, 105). Ове гробнице се налазе између веома важних конструктивних елемената који су носили свод, и који су додати накнадно –пиластра 101/2 везаног луком са слободностојећим ступцем, од кога је остао укопан темељ попуњен плочама од одломљене стијене (114). Други пиластар се налазио источно од аркосолијума 101/1. То значи да су нешто позније од преуређења урушене прероманичке цркве, тј. када су додати конструктивни елементи који ће држати лукове свода у јужном дијелу, наспрам стубаца 113 и 114, накнадно уметнута два аркосолијума. За њихово зидање кориштен је и камен старије цркве, плоче од пјешчара и лапорца, пуно малтера, али, не знамо како су изгледали када су били завршени, и ово што данас видимо након ископавања је њихова груба обрада, а да су били обложени финијим плочама, са сводом на ступцима, у то не би

требало да сумњамо јер су ово ипак гробови веома важних личности из живота Зетске епископије и митрополије.

Трећи пиластар 101/3, налази се тачно наспрам конструктивног споја западног зида сакристије, зида 102, који је президан у контрафор. Он је, наравно, у доњем темљеном дијелу задржао конструктивну везу, али се његова ширина повећала, што је условило да је потисак на спољни дио иза пиластра 101/3 морао да буде снажан. Последња основа сјеверног пиластра налази се тачно на углу сјеверозападног зида капеле (16. вијек), и „најчиткија“ је (101/4). Заправо, то је потпорни зид, на који је налегао западни зид црквице, а који је спајао пиластар 101/4 и и темељ ступца 115А, озиданог правилно, не укопаног, већ положеног на компактну и сигурну подлогу. Што се тиче темеља јужног ступца (127), наспрам ступца 115А, он је формиран на остацима темеља касноантичке-рановизантијске цркве која је имала прислоњени двојни гроб у југозападном углу. Од темеља ступца који је формиран наспрам ступца 114 остало је веома мало, док је основа ступца наспрам 113 уништена каснијим укопавањима гробова (сл. 9).

Преко сјеверног зида (101) у сјевероисточном углу бочне припрате направљена је гробљанска капела крајем 15. или почетком 16. вијека, када је црква била потпуно срушена. Унутар ове грађевине пронађени су велики аморфни подужни блокови откинутих стијена, који су могли бити масивне гробне плоче (сл. 9).

Припрата храма је президана у 13. вијеку у сјеверном дијелу, гдје је ојачана темељна стопа у дијелу зида 108 и угла са зидом 109. Овдје се на угао наоса, који је президан такође у 13. вијеку, конструктивно нашла сјеверни зид припрате и то у доњој зони, што је веома чудно будући да се тиме добија утисак да је велики дио терена вјештачки снижен. Зидање сјеверног зида припрате (107) рађено је од подужних квадрата, алтернацији црвенкастог и сивкасто-бијелог камена и надовезује се на ојачање зида 109. Овај начин зидања је исти као при зидању олтарског простора за које смо казали да је из 13. вијека (сл. 8).

Изглед пода је очуван само на једном мјесту, уз јужни зид цркве (120). Рађен је од фино углачаних лиснатих сивкасто-бијелих плоча, положених на добро припремљену камену основу која је постављена на стијени. Висина пода се може видјети и у унутрашњој страни јужне бочне апсиде, али овдје је под пробијен гробним укупима мале дјеце, чије су конструкције направљене једноставно, од насатично постављених плоча (сл. 9).

Сакристија (АЦ 200А) има под од керамичких плоча димензија 30 x 30 цм, дебљине око 3 цм, постављене у фином *opus quadratum*. Под од тих плоча је накнадно пробијен рецентним гробним укупима. Зидо-

ви сакристије (103АБ и дио зида 102) су рађени, као уосталом и сви зидови који припадају фази 9/10. вијека, од фино клесаног камена, нешто буњасте обраде, различитих, већих димензија у односу на зидање 13. вијека. Однос сакристије са призиданом просторијом (АЦ 200Б), анексом, остваривао се преко дрвених степеница. Нижа просторија је са спољне стране зидана до нивоа првог хоризонта некрополе са сјеверне стране, а она је датована новцем краља Милутина²⁷. Да би се добио простор (АЦ 200Б) који је по мишљењу професора Јанковића служио као „парацелис“, темељи су спуштени до првог хоризонта гробова са сјеверне стране, а неке гробнице нису диране, већ је сјеверни зид (201) „прејахао“ преко њих оставивши их нетакнуте. Уколико је ово био параклис(?), мада нема апсиду и остале елементе параклиса (живопис итд.), онда би овдје морала бити сахрањена веома важна личност, а сама конструкција гроба указује на то да је овдје почивао угледник. Западни зид објекта 200Б се наслања на спој сјеверних зидова цркве (101 и 109), што је веома важно јер се ова конструктивна веза додато ојачава (највјероватније у 14. вијеку). Уз његов западни зид се гради контрафор (203), који није положен на стијену већ на шут са опиљцима од клесања, док је темељна стопа прилично непоуздана. Такав случај је и са контрафорима на јужној страни, постављеним у атријуму зграде (511 и 504), одакле су подупирали јужни зид цркве. Сви контрафори су грађени као и олтарски простор, у алтернативи црвеног и бијелог камена, дерсовани, са извученим оштрим линијама у свјежем малтеру, по средини фуга. Са крова објекта 200Б („парацелис“?) кишница је одвођена системом каналића направљених унутар контрафора (203), тако да је вода отицала у зидани одвод (206) а затим у канал (207), који је ишао према сјверозападној страни, преко гробља. Циљ овог система је био првенствено да се гробље заштити од плавлјења, и да се кишница скупља у базену који је уништен изградњом бунгалова.

Канал је урађен од лиснатих плоча и њима и покривен, а као сполије у бочним зидовима уграђени су комади прероманичке камене пластике (дјелови прозорских транзена и један лоше читак натпис са греде епистициона?).

О олтарском простору и начину градње смо већ говорили. Приказали смо фазе зидања старије и млађе цркве, и дјелова градњи гдје су старији зидови и темељи искориштени за обнову, а гдје је морало доћи до презиђивања. Друга постројења у овом дијелу нећемо описивати, али ћемо у цртама резимирати обнову цркве из 13. вијека:

1. Комплетно је президан олтарски простор у 13. вијеку, што се највише види по начину зидања који се разликује од начина зидања у 9/10. вијеку.

²⁷ Загарчанин, М. *О неким резултатима нових археолошких истраживања* сл. 16а, 16б

2. Сјеверни зид је већим дијелом сачувао темељни правац, да би у новој концепцији храма нагло прекинут (веза зидова 101 и 109). Овдје је зидање настављено много јачим и ширим каменним блоковима који су статички обезбиједили угао западне фасаде.

3. Умјесто стубова, који су ондешени у Котор за градњу цркве Светог Трифуна²⁸, зидани су ступци, а на могућност да су неки од стубова рашчлањивали припрату указују остаци полумљених стубова рановизантијског поријекла.

4. Базилика из 9/10. вијека која је имала дрвену таваницу преуређена је у цркву уписаног крста, тако што је између стубаца 113, 115А, 127 и 123 формирана купола.

5. Дозиђују се пиластери (101/1-4) са сјеверне и са јужне стране (121А, 135) који су са слободностојећим ступцима формирали лучни свод на бочним странама.

6. Презиђује се припрата и ојачава се монолитним каменним блоковима.

7. Уз сакристију 200А призиђује се објекат 200Б, који је можда имао функцију параклиса, поплочан каменним подом.

8. Дозиђују се контрафори, зидани у алтернацији црвеног и бијелог камена, са основном улогом да подупру зидове обновљене цркве и да јој обезбиједи стабилност услед формирања куполе.

9. Да је црква систематски разграђивана након пресељења митрополије у манастир Пречиста Крајинска, свједочи огромна гомила шута са сјеверне стране (настала као дио систематског разграђивања цркве и одношења готовог материјала за зидање других цркава у окружењу). У њој је пронађен и велики број комада фресака карактеристичних за зидно сликарство српске средњовјековне државе друге половине 13. вијека, затим стотине комада квадера од сиге (димензија 30 x 15 и 25 x 10 цм), дјелови зидова карактеристични за зидање цркве у 13. вијеку на којим постоје трагови живописа на лицу зида.

10. Другостепенa камена пластика откопана на цијелом простору цркве: дјелови портала, розете, конзола аркадних фризова, октогонални стубићи прозора са уклесаним ћириличним именима, дјелови кордонски вијенца, полустубића са тамбура куполе осмостраног облика и других елемената; пружа нам могућност реконструисања детаља црквеног објекта из 13. вијека.

У овом раду смо се укратко бавили „археологијом архитектуре“ цркве Светог архангела Михаила на Превлаци. Закључци су донијети на основу великог броја покретне археолошке грађе и архитектонских цјелина који су овдје приказани у одабраном броју, што не искључује

²⁸ Исти, н.д., стр. 51.

могућност још већег броја анализа (западни дио припрате, источни дио са гробницама и темељима цркве 9. и 13. вијека, манастирском трпезаријом, атријумом, гробљима из различитих периода итд). О рановизантијској базилици нисмо говорили јер ово питање захтијева посебан рад. Оно што је евидентно јесте да је базилика постојала на овом мјесту и да су њени темељи и траса, а можда и темељи иза апсиде, искоришћени за прероманичку цркву, што је случај код великог броја цркава овог периода које се трансформишу у прероманичке храмове. Поменимо Светог Теодора у Бару²⁹, цркву Пресвете Богородице у Будви³⁰, Свете Марије Колеђате у Котору³¹.

Mladen ZAGARČANIN

ARCHITECTURAL ARCHAEOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE CHURCH OF ST.MICHAEL THE ARCHANGEL IN PREVLAKA

Summary

In this paper, we discuss the archeology of architecture on the example of the monastery of St. Michael on the Prevlaka island in Boka Kotorska. This part of archeology is almost unknown to archaeological science in Montenegro, and it is based on the experience of researching the Old Town of Bar in the period between 2004 and 2012, although it has been present in European archaeological science for decades. The Church of the Saint Michael on Prevlaka is a multi-layered building, which was systematically researched in 1956. and 1957, and in the period between 1997. and 2005, when it was completely excavated. It was built on the foundations of an early Byzantine church from the 6th century, and in the 9th or 10th century, it was remodeled for the Benedictine monastery, which was demolished in the first half of the 11th century. Around 1220, the ruined remains of the basilica were rebuilt for the purpose of the bishopric of Zeta, which was enthroned on Prevlaka in this period. In the paper, we tried to show the methods of masonry of both eras, which especially refers to the altar area, which, according to new studies, was rebuilt on the foundations of an older basilica from the 9th/10th century. Also, primarily on the basis of comparing the vertical and horizontal stratigraphy, the genesis of the remodeling of its interior is followed, with all the main characteristics that allow us to understand how the architectural conception of the worship space changes, that is, how the church gets a new altar, dome, modified narthex, building from the north side etc.

²⁹ Bošković, Đ. *Stari Bar*, 1962, 11, 12.

³⁰ Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007, 93–95

³¹ Milka Čanak, M. *Arhitektura Nemanjinog doba II*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, Beograd, 1989.

Литература

- Arthur, P. R. Auriemma, *A search for italian wine. Middle byzantine and later amphoras from southern Puglia, Italy*, in INA Quarterly, 23.4 (1996), 1997, 14–17.
- Bošković, Đ. *Stari Bar*, 1962.
- Baudo, F. Grandi, E. Bagato, C. Fresia, *The fortifications of Bar-archaeological evidence from gate 112. The archaeology of abandoned town*, in: Sauro Gelichi et al (eds.), *Stari Bar, Firenze*, 2006, 33-82.
- Gelichi, S., et al, *Stari Bar, Preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze*, 113–128.
- Gelichi, S., Negreli, C. 2007. *Produzione, circolazione e consumo tra VI e IX secolo: dal territorio frl Padovatera a Comachio, Comachio ed il suo territorio tra la tarda antichità e l'alto medioevo, Uomini territorio e culto dal l'antichità all alto medioevo*, Comachio
- Zagarčanin, M. *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta*, Nova antička Duklja VI, Podgorica 2015, 109–157.
- Zagarčanin, M. *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile na lokalitetu Mirišta u Petrovcu*, Nova antička Duklja V, Podgorica 2014, 19–58.
- Zagarčanin, M. *Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja*. Nova antička Duklja VIII, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica 2017.
- Zagarčanin, M. *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar, 2012.
- Janković, M. *Saborne crkve Zetske episkopije i mitropolije u srednjem veku*, Istorijski časopis knj. XXXI (1984), 199–204.
- Јанковић, Ђ., *Саборни храм Светог арханђела Михаила манастира Иловице, Древнохишићанско и светосавско наслеђе у Црној Гори – Цетиње*, Митрополија црногорско-приморска, Београд, Институт за теолошка истраживања ПБФ, 2010.
- Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007.
- Комша, М., *Знаци на римско–византиској колони*, Dacia revue Arheologique et Histoire ancienne, n.s. VI, 1962
- Милинковић, М. *Резултати археолошких ископавања вишеслојног налазишта у луци Росе 1998. г, са посебним освртом на налаз копче типа „Коринт“*, Музејске свеске 4/5, Херцег Нови, 2000, 26–39.
- Милинковић, М. *Росе – Мало Росе, Бока Которска - античко/касноантичко насеље и средњовековна црква*, ГСАД 13, Београд 1997, 167–179.
- Negreli C., *le anfore medievali in Dalmazia, Adriatico altomedievale (VI–IX secolo)*, *Scambi, porti, produzioni*, Studi e ricerche 4, 247–284, 264, f. 8-2.
- Gelichi, S., Guštin M. (eds.), *Stari Bar, The Archaeology Project 2004, Preliminary report*, Firenze, 2005.
- Gelichi, S. (ed.), *The 2005 Project in Stari Bar, The Archaeology of an Abandoned Town*, Firenze, 2006.

Sauro Grandi (ed.), *Stari Bar. The Archaeology Project 2006-2007. A town through the ages. The 2006-2007 Archaeological Project in Stari Bar*, Firenze, 2008.

Stari Bar. „Storie di una città“. Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), *Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*. Firenze 2013.

Calaon D., E. D'Amico, S. Fresia, *Archaeological sequences and pottery: A case study (uts 8b)*, Story of an abandoned town, Stari Bar, Archaeological project in 2005, a cura du S. Gelichi, Firenze 2006, 58-62

Stari Bar. „The Archaeology Project 2004“. Gelichi, S.; Guštin, M. (eds.), *Preliminary Report*. Firenze 2005.

Stari Bar. „The Archaeology of an Abandoned Town“. Gelichi, S. (ed.), *The 2005 Project in Stari Bar*. Firenze. 2006.

Stari Bar. *The Archaeology Project 2006–2007, A town through the ages. The 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar* by Sauro Gelichi. Firenze 2008.

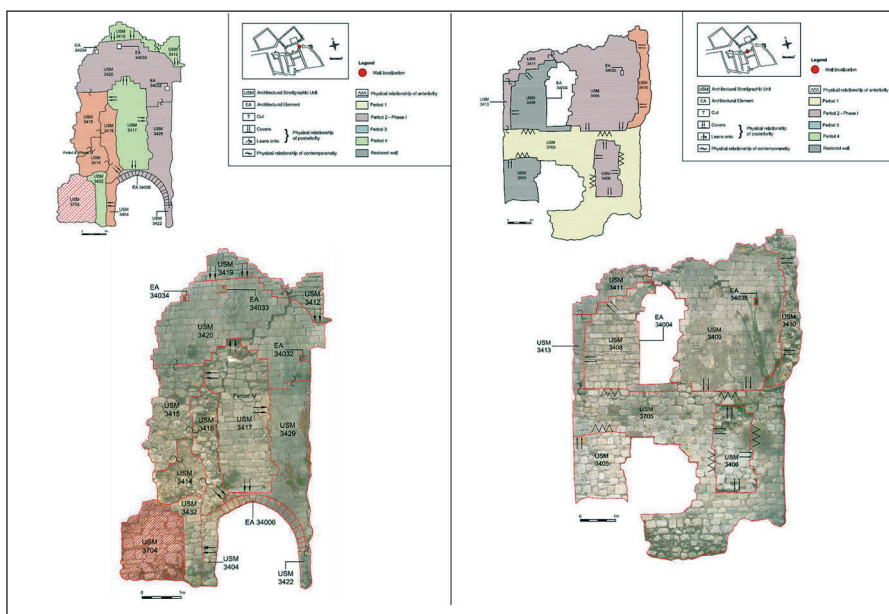
Stari Bar. «Storie di una città». Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), *Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*. Firenze 2013.

Фисковић, Ц. *Античка насеобина на Мајсану*, Прилози повјести умјетности у Далмацији 24, 1984, 5–25.

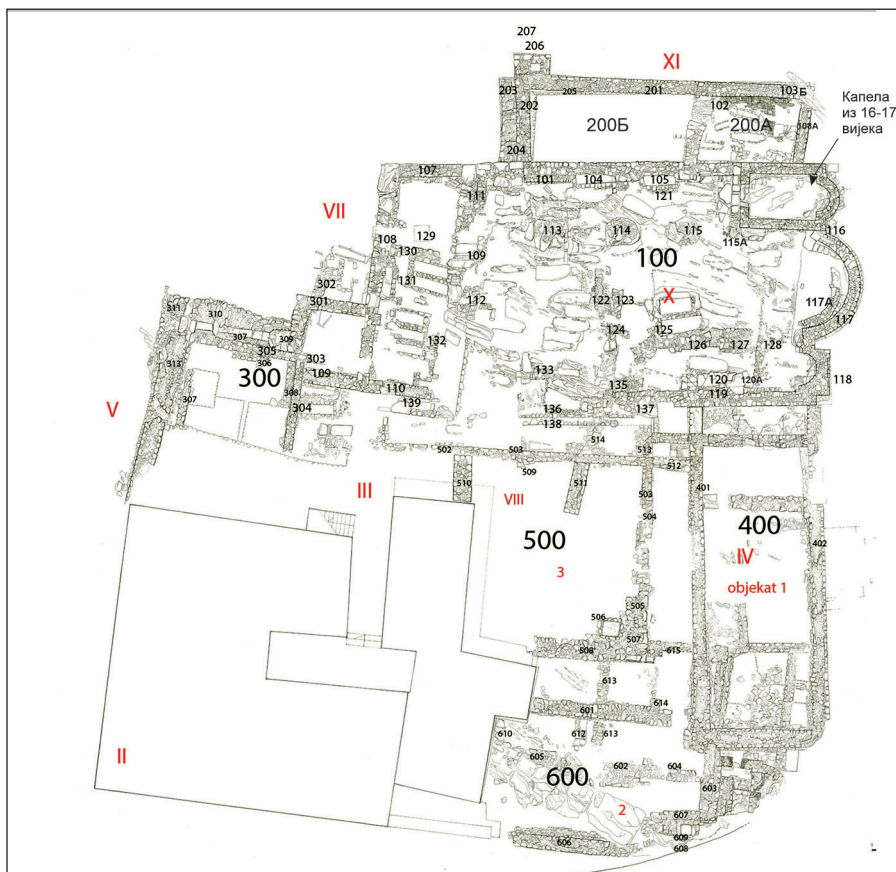
Срногорчевић, М. *Архитектурни фрагменти на Превлаци*, *Starinar* 1890, god. VII, br. 1, str. 22–29.

Срногорчевић, М. *Михолјски збор у Бокви Которској*, 1893, god. X, br. 1–2, str. 1–73. М.

Срногорчевић, М. *Старинске гробнице на Превлаци*, *Starinar* 1892, god. X, br. 2, str. 55–66. I.

Сл. 1. Света Катарина, Стари Бар (вертикална стратиграфија).

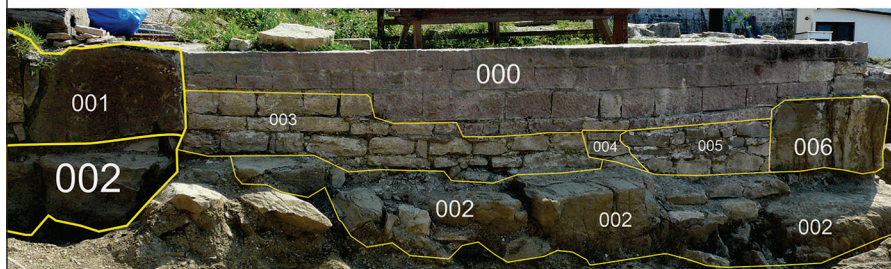
Сл. 2. Основа манастирског комплекса са нумерисаним архитектонским цјелинама.

1. Сјеверни зид припрате

2. Сјеверни зид припрате

3. Сјеверни зид припрате, са фазама градње и поправкама.

4. Западни зид припрате

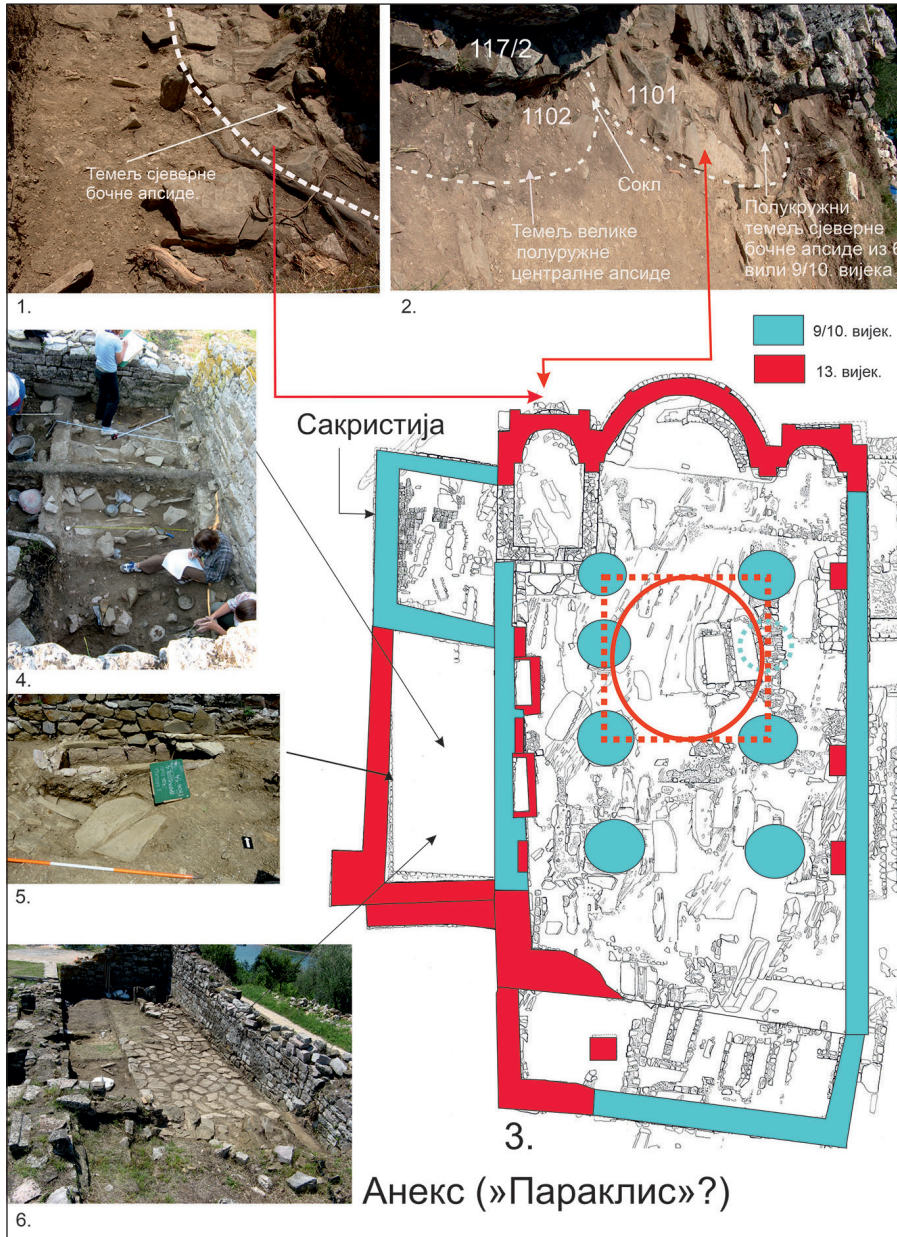
Сл. 3. Сјеверни зид припрате, са фазама градње и поправкама

Сл. 4. Начини зидања манастира у IX и X вијеку.

Сл. 5. Начини зидања цркве у XIII вијеку.

Сл. 6. Анекс

Сл. 7. Сјеверни зид параклиса, канал и контрафор.

Сл. 8. Идејно рјешење спољњег дијела олтара обновљеног храма у XIII вијеку

А

Б. ПОЛУОСТРВО ПРЕВЛАКА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА

Сл. 9. Табла: Полуострво Превлака

Mile BAKOVIĆ*

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA LOKALITETA ČAF KIŠ

ABSTRACT: *The Dubrava site contains remnants of church architecture known as Čaf Kiš. Around these remains, there is a vast necropolis with many visible tombstones. Limited protective archaeological research has been conducted, revealing that these are the remains of a church built in the early 16th century. Several examined graves testify that the church was erected on an older necropolis. A cemetery formed around the church, and after its destruction, numerous burials took place within it. Two primary construction phases were observed in the architectural remains. Initially, a church with a deep apse was constructed, without a narthex. Shortly after its construction, the northeastern part of the church collapsed, likely due to an earthquake. The church was subsequently rebuilt but in a slightly altered form.*

The architecture of the structure, church furnishings, and part of the movable archaeological material unequivocally indicate that the church ritual was conducted here following the Latin tradition. The oldest archaeological layer dates back to the 14th century, and the church was built in the 16th century on top of an older necropolis. Burials in and around it continued until the mid-20th century.

KEYWORDS: *Church, architecture, rebuilt, necropolis, stratigraphy, chronology, Late Middle Ages*

1. Uvodno razmatranje

Na oko 3,5 km ka jugoistoku, idući savremenim putem koji od Tuzi preko Vuksan Lekića vodi ka selima Vatnikaj i Božaj i dalje ka graničnom prelazu, nalazi se prostrana udolina zvana Dubrava.¹ Radi se o plodnoj za-

* Autor je arheolog u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.

¹ Toponim Dubrava označava uglavnom plodno šumsko zemljište u dolinskim predjelima koje je bogato vodom. U: Oto Bihalji-Merin i dr, *Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija*, 1 A-J, Prosveta, Beograd, 1990.

ravni ovalnog oblika, nadmorske visine oko 100 m, koja se pruža pravcem istok-zapad i koju sa sjevera limitira brdo Bratilja a sa juga Doljec. Ova brda zatvaraju kotlinu štiteći je od južnih i sjevernih vjetrova, što uslovljava mikro klimu pogodnu za rast mediteranske vegetacije. Područje je bezvodno, mada se na sjeveroistočnoj padini brda Doljec, pedesetak metara iznad puta, nalazi „izvor” (lokva) koja sada služi kao pojilo za stoku i koja, prema riječima mještana, rijetko presuši.

U sjeverozapadnom uglu kotline Dubrava, blizu raskrsnice puteva koji vode ka sjeveroistoku (u selo Skorać) i jugoistoku (Božaj), nalaze se arhitektonski ostaci crkve sa grobljem, lokalitet poznat pod imenom Čaf Kiš (Kisha e Dubraves)².

Pored savremenih asfaltnih puteva, koji vode ka obližnjim selima, u neposrednoj okolini ostataka crkve sačuvani su i djelovi starog kaldrmisanog puta. Južno od crkve kaldrma se jednim dijelom poklapa sa savremenim asfaltnim putem, a zapadno od crkve, pravac sjever-jug, dobro je očuvana u dužini od preko stotinak metara. Kaldrma je brižljivo složena, a bordure (ivičnjaci) su od tesanog, pritesanog ili neobrađenog kamena, uglavnom većih dimenzija u odnosu na kamen ugrađen u trasu. Širina puta je cca 2,3 m, a po tehnicu izrade moglo bi se reći da je iz vremena austrougarske dominacije. Vjerovatno su i ranije komunikacije išle istom trasom jer je ona najkraća veza tuške ravnice i područja Božaja i dalje ka istoku, a posredne podatke o tome susrećemo u literaturi koja opisuje ovaj kraj.³

Poznato je da je rimska cesta koja se pružala kroz Crnu Goru pravcem sjeverozapad-jugoistok, od Nikšića (Anderbea) ka Skadru (Scodra), prolazila kroz Vuksan Lekiće. O tome svjedoče i miljokazi koji su pronađeni u Vuksan Lekićima od kojih se jedan danas nalazi u porti katedralne crkve Sv. Antuna u Tuzima. Precizna ruta rimske ceste nije pouzdano utvrđena, a posebnu dilemu istraživači imaju baš kada se radi o ovom njenom dijelu. Većina je mišljenja da je ona od Vuksan Lekića išla ka zapadu do Skadarskog jezera, a onda uz obalu ka jugu. U prilog ovoj pretpostavci bi išli registrovani arheološki lokaliteti Đuteza, Ploče i Samobor, za koje se smatra da su bili na ovoj trasi.⁴ Manjkavost ove pretpostavke je što se razdaljina između stanica na ovom dijelu puta ne poklapa sa izvorima, bez obzira što i ubikacija navedenih stanica nije pouzdana. Stoga bi bilo zanimljivo razmotriti varijantu da je antička cesta išla trasom od Vuksan Lekića direktno ka jugu, prolazeći pored lokaliteta Čaf Kiš i podudarajući se sa trasama ranije kaldrme i savremenog asfaltnog puta, i izlazila na jezero u selu Božaj pa dalje ka Skadru.

² Prevedeno sa albanskog značilo bi ‘crkva na prevoju’. Toponim na albanskom dočarava i geografsku poziciju crkve.

³ Andrija Jovičević, *Malesija*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923, str.6.

⁴ Zarije Bešić, *Istorija Crne Gore, Knj.1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967, str. 171.

Treba pomenuti da oblast o kojoj je riječ obiluje arheološkim lokalitetima iz različitih perioda. U tuškoj dolini i na okolnim padinama se nalaze brojni tumuli iz, na osnovu dosadašnjih saznanja, bronzanog i gvozdenog doba, zatim naseobina Samobor sa stratumima iz ranog bronzanog doba i slojevima helenističkog i rimskog perioda.⁵ Pretpostavlja se da se u Vuksan Lekićima nalazio antički hram, a djelovi arhitektonske plastike, vjerovatno prenijeti s njega, nalaze se i na lokalitetu Čaf Kiš. U ovom dijelu, i na širem potezu od Vuksan Lekića prema zapadu ka zetskim selima, pronađeni su brojni fragmenti keramike koji uglavnom odgovaraju helenističkom i rimskom periodu.⁶ U istočnom dijelu Tuškog polja uz rijeku Rujelu se nalaze ostaci dvije crkve, na brdu Đuteza u Dinoši je istraživano utvrđenje sa ostacima bedema i crkve, dok se u polju nalazi crkva Sv. Arhangela Mihajla sa velikim grobljem.⁷ Ovi nalazi svjedoče o intenzivnom životu ovog kraja od bronzanog doba sve do danas.

Nije nam poznato u kakvom stanju su bili arhitektonski ostaci na lokalitetu Čaf Kiš u vrijeme kada je uspostavljena zaštita, ali sudeći po podacima koje nalazimo kod Teodora Ipena oni su i u njegovo vrijeme, krajem XIX vijeka, bili ruinirani i slabo vidljivi. On navodi da se u vrtači Dubrava nalaze ruševine koje su nekada bile kapela i da je tu našao jednu kamenu gredu sa natpisom, a da se oko ruševina nalaze grobovi.⁸ Isti autor u tekstu iz 1901. godine opisuje ovaj lokalitet i donosi crtež na kojem je predstavljena pravougaona građevina sa apsidalnim završecima na užim stranicama, što upućuje na zaključak da autor nije mogao sagledati izvorni oblik građevine, te da je ona i u to vrijeme bila urušena.⁹

Lokalitet Čaf Kiš je dobio status spomenika kulture (kulturnog dobra) 1950. godine. Pravna zaštita je uspostavljena Rješenjem br. 680 od 4. 8. 1950. godine i Rješenjem o uvođenju u Registar br. 01-1151/1-61 od 8. 9. 1961. godine.

Uprava za zaštitu kulturnih dobara je tokom 2013. godine započela proces revalorizacije kulturnih dobara na teritoriji Crne Gore. Iste godine je stručni tim obišao lokalitet i uradio elaborat o revalorizaciji. U opisu stoji da

⁵ P. Lutovac, *Fortification Samobor on Lake Skadar and the Issue of the Rulers' Seats in the Early Bronze Age in Southern Adria*. International Conference "Princely Graves between the Caucasus and Atlantic 3500-2500 BCE, Podgorica 2018 (u štampi).

⁶ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 13-14; U. Bugaj i dr, *Bronze age stone tumuli on Planinica hill, Opšt. Tuzi, Montenegro*, Sprawozdania archeologiczne 65, Warszawa, 2013, str. 426-431; A. Ljuljđuraj, *Vuksanlekići – antički/kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci*, Nova antička Duklja X, Podgorica 2019, str. 95-108.

⁷ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 13-17.

⁸ T. Ippen, *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908, str. 15-16.

⁹ T. Ippen, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901, str. 17.

se u gustom rastinju nazire samo manji dio zida, kasnije ćemo utvrditi mlade apside, i da nije bilo moguće sagledati objekat do te mjere da se moglo naslutiti da su u pitanju ostaci crkve.¹⁰ Oko ostataka arhitekture uočavale su se grobne konstrukcije od kamena od kojih je manji broj (desetak) imao nadgrobno obilježje, najčešće od vertikalno pobodenog neobrađenog kamena, dok je nekoliko imalo obilježja od fino profilisanog klesanog kamena. Jedan nadgrobni kamen, poligonalna ploča koja se piramidalno završava na prednjoj strani, ima urezan jednakokraki krst, a ispod njega tri urezana koncentrična kruga, dok se na drugoj strani nalazi uklesan manji jednokraki krst u krugu.¹¹

Uslovi za početak zaštitnih arheoloških istraživanja su se stekli u proljeće 2017. godine. Istraživanja su finansirana u okviru Programa zaštite i očuvanja kulturnih dobara, a sprovela ih je ekipa Centra za konzervaciju i arheologiju pod rukovodstvom arheologa Mila Bakovića. Do sada je u potpunosti istražen prostor oltara i naosa. Sa spoljne strane su istraživanja bila manjeg obima, prostor oko crkve je doveden na prvobitni nivo i registrovano je da su uz objekat obavljene brojne sahrane.

Lokalna tradicija

Sa sigurnošću se može konstatovati da je crkva Ćaf Kiš bila značajno kultno mjesto i da je imala bitnu ulogu u kulturno-religijskoj istoriji ovog kraja. Još uvijek lokalno stanovništvo ima pijetet prema ovoj lokaciji, za koju se vezuju brojne legende i pjevaju guslarske pjesme. Postoji i anatema izgradnje stambenih objekata i korišćenja zemlje u blizini ostataka crkve. Priča se, a te podatke nalazimo i kod Ippena i Jovićevića, da je u Dubravi, u „carskoj kući”, živio jedan kaluđer (franjevačkog reda) koji je na ovom mjestu sagradio bunar i crkvu.¹² Na udaljenosti od cca 150 m zapadno od crkve se nalazi manji pravougaoni objekat sa apsidom koji nismo arheološki istražili. Mještani ovaj objekat povezuju sa „carskom kućom”, kapelom ili nekim objektom koji je korišten u vrijeme izgradnje crkve. Sa južne strane, na udaljenosti od tridesetak metara nalazi se prirodni rascijep u stijeni za koji neki tvrde da je bunar.

Vjerujemo da će buduća istraživanja pokazati da li se ovi objekti mogu dovesti u vezu sa neimarom ili ktitorom crkve i kom vremenu pripadaju.

¹⁰ *Elaborat o revalorizaciji kulturnih dobara*, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje, 2014.

¹¹ Vidi: T. Ippen, *Die Gebrige des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908..

¹² Ibid.

2. Tragovi u istorijskim izvorima

Pisani podaci o istorijatu i hronologiji ove crkve i nekropole oko nje su malobrojni i oskudni. Već smo pomenuli da određene podatke nalazimo u radu austrougarskog diplomate Teodora Ipena (Theodor Anton Ippen) koji se u nekoliko navrata bavio analizom ostataka crkvene arhitekture na teritoriji sjeverozapadne Albanije i jugoistočne Crne Gore.¹³ U članku iz 1901. godine Ipen daje dimenzije objekta sa crtežom pravougaone osnove sa apsidalnim završecima na obje uže stranice. Pominje i 90 cm dugačku arhitravnu gredu (nadvrtnik) sa natpisom.¹⁴ Isti autor u radu *DIE GEBIRGE DES NORDWESTLICHEN ALBANIENS*, štampanom u Beču 1908. godine, u poglavlju Hoti, osvrt se na ostatke ove crkve. Pored nepreciznog opisa objekta crkve, u tekstu nalazimo opis i crtež pomenutog kamenog nadvrtnika na osnovu kojeg autor zaključuje da je „kapela“ vjerovatno sagrađena oko 1500. godine, „radovima nekog monaha“. Nadvrtnik je pronašao u ostacima „ruine“ i on sa jedne strane ima rupicu, usadnik, što ga navodi na zaključak da je imao i drugi dio koji se u njega uklapao.¹⁵ U oba rada se pominje groblje oko ostataka crkve, te da su pojedine nadgrobne ploče dekorisane.

I u radu o Malesiji autora Andrije Jovičevića nalazimo kraći osvrt na ostatke ove crkve. Autor daje dimenzije objekta i kaže da su vidne apside i brojni grobovi oko ruine. Interesantno je zapažanje autora da najviše poštovanja među mještanima ima ova crkva.¹⁶ U njenoj blizini se nalazi kućište koje mještani nazivaju Kraljičina kuća, za koje se pretpostavlja da je mala crkva ili ćelija koju je koristio osnivač crkve Ćaf Kiš.¹⁷

Arheološka istraživanja

Dosadašnja istraživanja su sprovedena u tri etape u trajanju oko 60 radnih dana. U prvoj fazi se primarno radilo na uklanjanju gustog rastinja kako bi se definisali gabariti objekta. U drugoj fazi je istražen uski pojas uz spoljašnje zidove crkve, naosa i priprate, do nivoa nadgrobni ploča koje su, kako smo kasnije uočili, u nivou sekundarnog poda. U jugozapadnom uglu naosa je, do nivoa zdravice, istražena jedna sonda koja nam je dala podatke o hronologiji sahranjivanja, a u istočnom (oltarskom) prostoru je istražena kriptna.

U trećoj fazi je u potpunosti istražena unutrašnjost naosa i oltarski prostor.

¹³ Vidi: T. Ippen, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901.

¹⁴ *Elaborat o revalorizaciji kulturnog dobra Ćaf Kiš*, dokumentacija Uprave za zaštitu kulturnih dobara, Cetinje.

¹⁵ T. Ippen, *Die Gerbige des nordwestlichen Albaniens*, str. 1.

¹⁶ Andrija Jovičević, *Malesija*, str. 15.

¹⁷ *Ibid*, str. 6.

Metodološki pristup

Istraživanu površinu (cca 100 m²) smo podjelili u četiri segmenta kako bismo na presjecima osa dobili odgovarajuće profile i sagledali stratigrafiju i hronologiju objekta. Ose segmenata su se pružale prema stranama svijeta; duža IZ po sredini ruševine počev od spoljasnje linije apsida do ulaza u pripratu (cca 18,5 m), a kraća SJ na 1,5 m ka zapadu od unutrašnjeg ramena apsida zahvatajući spoljašnje gabarite objekta (cca 5,5 m). Istraživanja u unutrašnjosti crkve su bila najobimnija. Sonde u naosu su iskopane do nivoa zdravice i na osnovu njih smo uspjeli da definišemo stratigrafiju i hronologiju nalazišta. Izdvojili smo četiri stratigrafske cjeline:

- prvi, gornji sloj je činila velika količina urušenog građevinskog materijala, obrađeni blokovi sige, pritesani kamen, krovna opeka i malterni šut;
- drugi sloj je debljine 5–40 cm, nalazio se iznad poda crkve, a sastojao se od zemlje sitne granulacije sa primjesama pepela i ostacima vatrišta;
- treći je sloj najobimniji, debljine i do 2 m; veoma je rastresit jer ga čini usitnjeni osteološki materijal sa zemljom, zatim grobni ukopi sa grobnim konstrukcijama;
- četvrta cjelina je sloj najstarijih sahrana koje su obavljene na nivou zdravice.¹⁸

OPIS OBJEKTA

Čaf Kiš je longitudinalna građevina koju čine pravougaoni naos sa apsidom i otvorena priprata. Graditelj nije vodio računa o preciznim dimenzijama, pa se objekat ka zapadu vidno sužava. Priprata je bila otvorena ka zapadu i imala je širok portal sa južne strane. Sačuvane su dvije apsida koje potiču iz različitog vremena: prva, starija, je dublja, a druga, mlađa, je plića.

Ukupna dužina objekta spolja sa apsidom je 17,90 m, bez apsida južni zid 15,20 m, a 15,40 m sjeverni zid, dužina naosa unutra južni zid 8,50 m, sjeverni zid 8,54; širina naosa (unutra) na istoku 4,05 m, na zapadu 3,95; dužina priprate cca 5,50 m, širina priprate unutra na istoku 3,95 m a na zapadu 3,70. Debljina zidova priprate: sjeverni cca 0,57 m i južni 0,50-0,55 m. Ramena apsida su bila uvučena po cca 0,53 m u prvoj fazi, a kasnije, prilikom obnove sjeverno je ojačano i utopljeno u sjeverni zid.

Uočavaju se dvije apsida; starija, obrušena ka sjeveroistoku, sačuvana u visini dva reda kamena i znatno dublja, i mlađa, plića, sačuvana do visine oko 1,8 m na spoljašnjoj strani.

¹⁸ Zdravicu predstavlja tzv. „živa stijena“ - kamene ploče, između kojih su proslojci crvenkaste zemlje.

Zidovi objekta su građeni od pritesanog krečnjačkog kamena, svod je bio od reznih blokova sige a krovni pokrivač od ćeramide. Ostaci maltera, sačuvani u manjim partijama, svjedoče da je objekat bio malterisan spolja i unutra. Unutra su zidovi molerisani, ispod zadnjeg sloja maltera bijele boje, na nekim partijama se nalazio sloj maltera crvenkaste boje. Na južnom zidu apside uz jugoistočno rame se sačuvala manja (cca 20 cm²) malterna površina na kojoj se raspoznaje više boja (plava, zelena, crvena...) kao i na jednom poligonalnom kamenu pronađenom uz sjeverni zid, što govori da je apside bila dekorisana bojanim motivima.

Iako je crkva skromnih dimenzija, imala je razudenu unutrašnjost i bogat sakralni mobilijar. O tome svjedoče brojni fragmenti kamene plastike.

Naos je podijeljen sa pet pari pilastara na četiri traveja i apsidalni dio. Ispod poda u širini apside se nalazi kriptu. Oltarski dio je za cca 0,20 cm viši od poda naosa i ujedno je natkrivao kriptu. Kripta se otvarala u sjevernoj polovini, tako da je pod apsidalnog dijela u južnoj polovini bio fiksiran, dok je u sjevernom dijelu bio pokriven kamenim pločama zalivenim malterom. Kripta je zauzimala cio prostor mlađe apside i imala je oblik nepravilnog pravougaonika. Bila je omalterisana sa svih strana i imala je malterni pod.

Ispred, neposredno uz apsidalnu platformu se nalazi časna trpeza. Postolje časne trpeze je zidano od pritesanog kamena i malterisano. Na postolju je stajala velika kamena ploča od škrljca, nepravilnog ali približno pravougaonog oblika.

Brod je bio razuden, sa pet pari pilastara podijeljen u četiri traveja približno istih dimenzija. Pilastri su služili kao nosači lukova krovne konstrukcije. Po sredini zapadnog zida naosa nalazio se uski portal sa profilisanim do vratnicima isklesanim od krečnjaka.

U sjeverozapadnom uglu naosa se nalazi krstionica skromnih dimenzija. Zidana je od kamena složenog polusferno u vidu recipijenta, malterisana i u visini od tri reda kamena u odnosu na pod. Negdje oko krstionice, poziciju nismo mogli precizno utvrditi, nalazila se i posuda za svetu vodicu (agiazma). Rađena je od jednog komada krečnjaka, sferično isklesanog recipijenta, sa usadnikom za zid sa jedne strane i plastično isklesanim krstom sa druge strane.

Od kamenog mobilijara značajni su fragmenti lučne ograde, vjerovatno amvona, isklesane u jednom komadu i sa dekoracijom na prednjoj strani u vidu plastično isklesanog krsta.

Pored dvadesetak fragmenata kamene plastike koja je pripadala ovoj crkvi pronašli smo i jedan dio arhitrava neke antičke (rimске) građevine i jedan manji komad krečnjaka dekorisanog pleterom preromaničkog stila. Ovi ulomci svakako pripadaju nekim drugim objektima. Pretpostavljamo da su donijeti sa obližnjih, neistraženih arheoloških lokaliteta, pretpostavljamo Vuksan Lekića i Ploča.

Nekropola

Nekropola se nalazi oko i unutar crkve. Oko crkve se uočavaju brojne kamene grobne konstrukcije, od kojih neke imaju obilježja od vertikalno posađenih amorfnih stijena, nekoliko ima nadgobna obilježja od obrađenog kamena, neki imaju kiljan kod nogu i glave, a najbrojnije su bez obilježja.

Ukopavanje unutar crkve je bilo intezivno. Većina grobova ima konstrukciju od nasatično postavljenih kamenih ploča sa pokrovom od horizontalno položenih ploča. Pojedini imaju obilježje u vidu većeg kamenog bloka, kao neku vrstu neobrađenog stečka ili mramora.

Arheološki je obrađeno: kriptna sa tri pokojnika u kampanji realizovanoj 2017. godine,

6 grobova u kampanji 2018. god. i 3 grobnice sa minimum 12 pokojnika (bez antropološke analize je nemoguće ustanoviti tačan broj) i 20 grobova 2020. godine. Uspjeli smo da definišemo skeletne ostatke oko 41 individue. Kao što je rečeno, prilikom mlađih ukopavanja se često nije vodilo računa o starijim skeletima, pa je nasip iznad grobova, do nivoa nadgrobni obilježja ili ravnih ploča, većinom činio usitnjeni osteološki materijal sa malo zemlje.

Na osnovu stratigrafske slike, prevashodno u naosu, ali i položajem groba 5 u sondi III/18, definisali smo relativnu hronologiju. Najstariji skeleti su sačuvani u zapadnom dijelu naosa (grobovi br. 17/20, 18/20/19/20 i 21/20).

Veći dio najstarijih skelata je dislociran i izmiješan sa osteološkim ostacima drugih, kasnije pohranjenih pokojnika, dok je manji dio ostao *in situ*. Skeleti pokojnika otkriveni u najnižem stratumu, (arheološki smo definisali i obradili četiri skeleta koji su stajali *in situ*) predstavljaju najstariju fazu sahranjivanja i ostaci su nekropole formirane prije izgradnje crkve. Utvrdili smo da se grob br. 20/20 podvlači ispod sjevernog zida naosa i da je, samim tim, sahrana obavljena u vrijeme kada nije postojala crkva. Grob 5/18 iz sonde III se nalazi ispod temeljnog zida priprate, na spoju nje i naosa, što znači da je sahrana izvršena prije izgradnje i proširenja crkve.

Interpretacija i hronologija

Na osnovu dobijenih arheoloških podataka i stilsko-građevinskih elemenata i ranije literature, smatramo da izgradnju crkve možemo pozicionirati u vrijeme XVI vijeka. Utvrdili smo da se prije izgradnje crkve na ovoj lokaciji nalazilo starije groblje. Može se pretpostaviti da su neimari imali znanje o „svetosti“ ovog mjesta i da je to jedan od razloga odabira ove lokacije za izgradnju crkve. Takođe je vjerovatno da se u vrijeme izgradnje crkve nisu uočavala nadzemna obilježja ranijeg groblja.

Prvobitna crkva je imala dublju apsidu i pravougaoni naos. Izgleda da je zemljotres uslovio destabilizaciju objekta i rušenja apside. Naos je imao duboke i jake temelje, za razliku od apside koja je imala veoma plitke pa je kliznula i srušila se ka sjeveroistoku, zajedno sa sjeveroistočnim ramenom crkve.

Sudeći po pomenutom grobu u sondi III (gr. 5/18), crkva nije odmah obnovljena nego se desio određen, reklo bi se kraći, hijatus i u tom periodu se počelo sahranjivati na prostoru oko crkve.

Kada su se stekli uslovi, krenulo se sa obnovom crkve i to pravljenjem pliće apside sa kriptom i ojačavanjem određenih zona i dodavanjem priprate. Zapadna strana crkve je ojačana izgradnjom jednog kontrafora uz zapadni spoljašnji zid, na 30 cm južno od portala.

Očigledno je da je ranije izgrađeni objekat imao mali kapacitet, nije bio dovoljan da prihvati sve veći broj zainteresovanih, pa se u periodu obnove gradi i otvorena priprata.

U crkvi se u sjeverozapadnom uglu naosa nalazi manji recipijen koji služi kao krstionica. Koliko znamo, ovo je najstarija sačuvana krstionica na prostoru Hota.¹⁹ Nekoliko kamenih fragmenata, na nekima se uočava plastično izvajan krst, pripadaju amvonu. Ove činjenice nas navode na zaključak da je ova crkva imala veoma veliki značaj u pogledu edukacije i širenja hrišćanskog kulta u ovoj oblasti.

Istraživanje grobova, prevashodno unutar crkve, definisalo je osnovne stratigrafsko-hronološke nivoe sahranjivanja:

- o Prvu fazu, najstariji nivo, svjedoče skeleti nekropole starije od crkve; evidentno je da su temelji naosa sagrađeni preko najstarijih grobova. Vjerujemo da se radi o nekropoli XIV vijeka, a preciznije datovanje očekujemo nakon karbonske analize (C14)

- o Druga faza je XVI vijek, vrijeme izgradnje manje crkve

- o Treća faza, sahranjivanje u porušenoj crkvi i oko nje

- o Četvrta faza, obnova crkve, dodavanje priprate (XVII vijek)

- o Peta faza, napuštena crkva, intenzivno sahranjivanje unutar i oko crkve u više nivoa (do sredine XX vijeka)

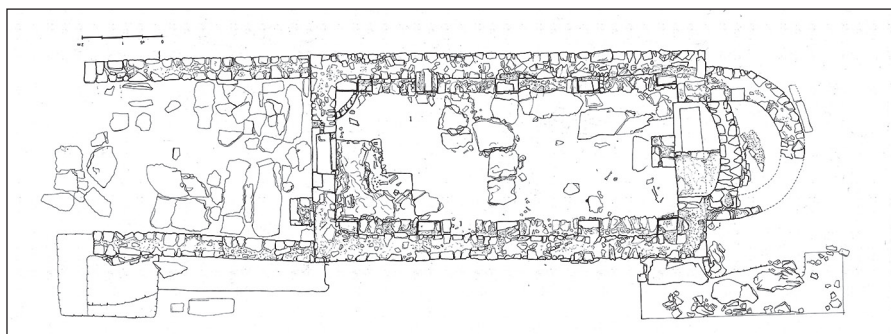
Izgleda da su ratna dešavanja tokom XIX vijeka usloвила destrukciju crkve. Vjerovatno se oko crkve počelo sahranjivati od vremena njenog nastanka, ali sa njenim rušenjem je i unutrašnji prostor služio za iste namjene. Od zamiranja crkvenog života evidentne su minimum dvije faze sahranjivanja unutar crkve koje nemaju veliki hronoloski raspon. U prvoj etapi su obavljene sahrane pokojnika bez grobne arhitekture, a nesto kasnije se grade grobne konstrukcije i solidno zidane grobnice. U istom periodu je kripta

¹⁹ Od sveštenika P. Pashka Gojčaja smo dobili informaciju da se slična krstionica nalazi u još jednoj, hronološki mlađoj crkvi u oblasti Hoti.

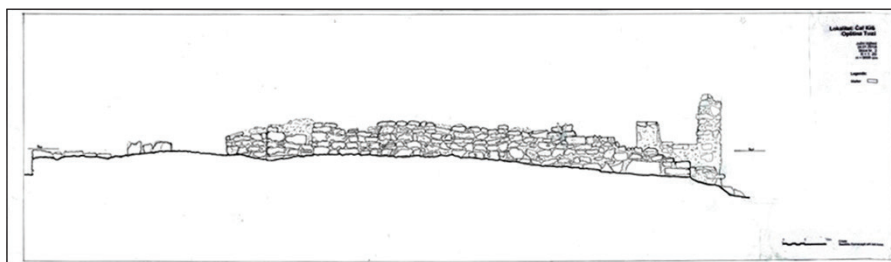
u oltarskom dijelu pretvorena u grobnicu. Osim sporadičnih slučajeva sahranjivanja i u kasnijem periodu, čini se da je sahranjivanje prestalo sredinom XIX vijeka i da na njegovom kraju imamo u potpunosti porušenu crkvu, do te mjere da se nisu mogli sagledati njeni obrisi. Ostaci vatrišta, nalazi konjske potkovice, svjedoče da je krajem XIX i početkom XX vijeka ova ruina služila kao zaklon mnogim vojskama koje su krstarile obližnjim putevima.

FOTO I TEHNIČKI PRILOZI

1. Tehnički crtež osnove crkve
2. Izgled južnog zida crkve
3. Foto osnove crkve
4. Nekropola unutar zapadne polovine naosa (sa grobnicom br 3)
5. Nadvratnik sa natisom pronađen 1901. god.
6. Agiazma dekorisana plastično isklesanim krstom
7. Karta arheoloških nalazišta u okolini crkve Čaf Kiš

Sl. 1. Skica osnove crkve (crtež Tatjana Mijović)

Sl. 2. Skica - Izgled južnog zida crkve (crtež Tatjana Mijović)

Sl. 3. Foto osnove crkve

Sl. 4. Nekropola unutar zapadne polovine naosa (sa grobnicom br 3)

Sl. 5. Nadvratnik sa natisom pronađen 1901. god.

Sl. 6. Agiazma dekorisana plastično isklesanim krstom

Sl. 6. Arheološka nalazišta u okolini crkve Čaf Kiš

Mile BAKOVIĆ

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ČAF KIŠ SITE

Summary

The Dubrava site in question contains the remains of a church known as Čaf Kiš, constructed in the early 16th century, atop an older necropolis. Archaeological research has revealed two distinct building phases for the church. The church was originally built with a deep apse but experienced a partial collapse, likely due to an earthquake, leading to its subsequent reconstruction in a slightly modified form. The church's architecture and artifacts suggest that it followed Latin church rituals. The site's history spans from the 14th century to the mid-20th century, with ongoing burials in and around the area.

Literatura

Bešić Zarije, *Istorija Crne Gore, Knj.1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967.

Bugaj, U, Lutovac, P, Bogacki, M, Trzeciecki, M, Novak, M, *Bronze age stone tumuli on Planinica hill, Obs. Tuzi, Montenegro*, Sprawozdania archeologiczne 65, Warszawa, 2013, str. 426–431.

Ippen, T, *Starine iz Albanije*, Glasnik Bosanskohercegovačkog državnog muzeja XII, Sarajevo, 1901.

Ippen, T, *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*, Wien, 1908.

Jovičević, Andrija, *Malesija*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923.

Lutovac, P, *Fortification Samobor on Lake Skadar and the Issue of the Rulers' seats in the Early Bronze Age in southern Adria*, International Conference "Princely Graves between the Caucasus and Atlantic 3500-2500 BCE, Podgorica 2018 (u štampi).

Ljuljđuraj, A, *Vuksanlekići – antički/kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci*, Nova antička Duklja X, Podgorica 2019, str. 95–108.

Mr Janko PAUNOVIĆ*

UPOTREBA MEHANIZMA „CHECKS AND BALANCES“
U KOTORSKOM STATUTU
(ŠTAMPAN 1616. GODINE U VENECIJI)**

ABSTRACT: *The aim of this article is to shed light on the decision-making process in early modern Kotor, based on an analysis of the Statute of Kotor (1616) and surviving notarial documents.*

KEYWORDS: *Checks and balances, Kotor, city statutes, notarial acts, oligarchy, aristocracy.*

Uvod

O nastanku dalmatinskih gradova postoji opsežna naučna literatura.¹ Prevagu je ipak odnijelo mišljenje profesora Marka Kostrenčića, koji je kao temelj nastanka i razvoja dalmatinskih gradova uzeo tri komponente: 1. rimsko municipijalno uređenje, 2. hrišćanska komuna 3. početni razvoj srednjo-

* Autor je asistent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beču – Katedra za rimsko pravo i antičku pravnu istoriju

** ACKNOWLEDGMENT: I owe special thanks to *Prof. Stephan Karl Sander-Faes*, who deeply encouraged me to take a wider and more critical interest in our past. Finally, gratitude goes to *Mag. Kyriaco Nikias* for assisting with English translation.

¹ Vidi više u: Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest*, tisk i naklada St. Kugli, Zagreb, 1923; Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Državna štamparija, Beograd, 1912; Ivan Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913; Ivan Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911; Jadran Ferluga, *Byzantium on the Balkans, Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam, 1976; Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Srpska akademija nauka, Istorijski institut, Beograd, 1950; Valtazar Bogišić, Konstantin Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagreb, 1904; Ante Marinović, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnik a i Kotora u 13. i 14. stoljeću*, Anali Zavoda za povjesne znanosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1985.

vjekovne komune.² Kotor je, kao i većina gradova istočne obale Jadranskog mora, dobio svoj statut u 13. odnosno 14. vijeku. Statut nema jasnu grupaciju pravnih materija, kao ni hronološki red. Statut je prvi put u cjelini štampan 1616. godine u Veneciji, od strane Ruberta Mejeta, na osnovu predloga dvojice redaktora, pripadnika kotorskog plemstva – Marijana Buće i Franja Bolice, a odluka o štampanju Statuta je donijeta 27. 10. 1614. godine na zajedničkoj sjednici Malog i Velikog vijeća³, kada je *rector* grada/providur bio Ivan Frano Dolfin, a dužd Republike Venecije Ivan Bembo. Štampano izdanje Kotorskog statuta nije kodifikovalo cjelokupnu pravnu materiju (odluke Malog i Velikog vijeća) ove komune. Pomenuti redaktori, Marijan Buća i Franjo Bolica, izvršili su kompilaciju materije, ta „prečišćena“ statuarska građa je poslata na ponovnu reviziju venecijanskim vlastima.⁴ Princip podjele vlasti (*checks and balances*) u Kotorskom statutu je bio ostvaren slično kao i u drugim, susjednim komunama jadranskog priobalja. Sistem podjele vlasti, ostvaren u savremenim državama, ima svoje korijene u antičkom svijetu. Vrijedno napomene je da je vlast u srednjovjekovnom Kotoru bila u većinskoj mjeri podijeljena unutar lokalne aristokratije (za vrijeme srpske i bosanske vladavine), dok je potpadanjem pod „dobrovoljnu zaštitu“ Mletačke Republike podjela vlasti u srednjovjekovnom Kotoru i dalje ostala nadležnost lokalne aristokratije, ali sa neizostavnom vrhovnom kontrolom od strane Mletačke Republike. Statut Kotora podijelio je stanovništvo na urbano (*civis*) i prigradsko (*comitativus et districtualis*) stanovništvo. Prigradsko stanovništvo prema Statutu čine „*Sclavi, Arbanenses et Vlachi*“. Najveći uticaj na razvoj lokalne komune krajem 13. i početkom 14. vijeka je vršio Dubrovnik. U svom djelu, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, dr Ilija Sindik ovako prikazuje odnos kotorske i dubrovačke komune sredinom 14. vijeka: „*S obzirom da su se Kotorani u mnogim pravnim pitanjima povodili za Dubrovčanima, treba da se osvrnemo na prilike u Dubrovniku u ovo doba o istom pitanju. Karakteristično je da su u Dubrovniku god. 1332 izabrana tri poverenika koji su imali potpisati sve koji su te godine bili članovi Velikog veća i druge za koje oni nađu da su dostojni da budu članovi Velikog veća. Rešetar misli, da je najkasnije potkraj mletačkog*

² Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Srpska akademija nauka, Istorijski institut, Beograd, 1950, S. 33-34; Ante Marinović, *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, Istorijski zbornik 1-4, 1957; Slavko Mijušković, *Statuta civitatis Cathari*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 13, 1965.

³ Ivo Stjepčević, Risto Kovijanić, *Odluka o štampanju Statuta grada Kotora*, Istorijski zapisi 10, 1, 1954, S. 236–237.

⁴ Miloš Milošević, Sima Ćirković, *O Statutu grada Kotora*, Kotor, 2009./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine (na osnovi kotorskih notarskih isprava)*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 12., 1983, Zagreb, S. 9–20

gospodstva, ili mućke ili kakvim u dokumentima nesačuvanim zakonom utvrđeno da su članovi Velikog veća sva odrasla vlastela. Svakako je jasna tendencija vlastele u Dubrovniku i Kotoru, sredinom XIV stoljeća, da iz vrhovne uprave isključe građanstvo nevlasteoskog porekla. Ovo dolazi do jačeg izražaja u Kotoru – kako će docnije biti izloženo prilikom osnutka Veća umoljenih, kad je upravna vlast primila potpuno oligarhiski karakter.”⁵ Mavro Orbini govori o devetnaest raguzanskih porodica koje su porijeklom iz Kotora.⁶

Uvodne stranice Kotorskog statuta ukazuju nam na njegov klasno-aristokratski karakter.⁷ „Dobrovoljno”⁸ potčinjavanje slobodnih ili poluslobodnih gradova Mletačkoj Republici nije bilo raritet. Profesorka Monique O’Connell u svom djelu „*Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire*”⁹ kritički razrađuje pojam „dobrovoljnog potčinavanja”, kao romantizovano-baroknog narativa vladajuće aristokratske klase u komuni, koja je političkom logikom i umijećem htjela da zadrži svoj uticaj i privoli novog „gospodara” da stane u zaštitu njenih aristokratskih interesa.⁹ Pregovori o predaji grada Kotora Republici Veneciji su tekli u više mahova (1396, 1405, 1410, 1411, 1414. i na kraju 1420. godine).¹⁰ Na trećoj strani Kotorskog statuta se nalaze grbovi plemićkih porodica redatora Statuta – porodica Buća sa lijeve strane i porodica Bolica sa desne strane, dok se u sredini nalazi grb porodice Delfin, slijedi i posveta u baroknom stilu, posvećena Ivanu Franu Delfinu, rektoru Komune.¹¹ Na narednoj strani je i posveta duždu Ivanu Bem-

⁵ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoljeća*, S. 92.

⁶ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, S. 365–376.

⁷ *Statuta Civitatis Catharis*, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, S. 1-2./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.42-43.

⁸ Napomena: Na uvodnoj stranici iznad lika zaštitnika grada Kotora, Sv. Trifuna, nalazi se sljedeći tekst: „*Statuta et Leges Civitatis Cathari, Quibus, & ut Respublica se ipsam, & Populos subiectos admodum Illustris illa Communitas diu Rexit. Statut i zakoni grada Kotora. Sa kojima je, u punoj mjeri sjajnim, ova Komuna kao Republika, dugo upravljala sama sobom podaničkim narodom, i zadržala ih, kada se dobrovoljno potčinila da nad njom upravlja PREVEDRA MLETAČKA VLAST. Sa privilegijama.*”/ Monique O’Connell, *Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire*, Chicago University Press, 2017, S. 1-31./

⁹ Monique O’Connell, *Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire*, Chicago University Press, 2017, S. 1-31./ Monique O’Connell, *Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire*, Chicago University Press, 2017, S. 13./ S. 23–30.

¹⁰ Miloš Milošević, *Kotorske ponude Veneciji za preuzimanje vlasti*, Glasnik cetinjskih muzeja 6, 6, 1973, S. 5-21./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine (na osnovi kotorskih notarskih isprava)*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU, vol. 12., 1983, Zagreb, S. 9–20./

¹¹ Napomena: „*Usred Askrivija, Delfine, sa Cvijetom i Bivolom stojiš (misleći na porodice Buće i Bolice – simbol porodice Buće je cvijet, dok je simbol porodice Bolice bivol), to su ti plemstva znači, kao i zasluge tvoje, cvijet znači prvenstvo Kraljevskih veza i pređa, u Domovini, vani, bivolja rika te slavi. U cvijet spletene, zaslužne vođe klicu, nek Vijenac tebi Mletački Imperij bude.*”/ *Statuta Civitatis Catharis*, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, S. 3./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42-56.

bu, čiji porodični simbol predstavlja štit.¹² Na narednim stranicama Statuta grada Kotor dolazi do izražaja aristokratska nota dvaju predstavnika ovih familija. Govori se o razvitku grada i brizi o gradu od starina u duhu najstarijih građanskih običaja. Izričito se odbacuje vlast mase/rulje u vidu demokratskog upravljanja, „*radi uklanjanja površnosti i neiskusnog mnoštva*“, odbacuje se takođe tiranija i despotija, zbog neograničene vlasti jednog pojedinca, ali se prihvata i odobrava aristokratija i snaga zakona. Ovakav vid vladanja je od strane redaktora Statuta okarakterisan kao najpošteniji i najsjajniji, redaktori Statuta veličaju „*dobrovoljnu*“ predaju mletačkoj vlasti, ujedno dajući pohvale i hvalospjeve mletačkoj vlasti, koja se udostojila da ih primi u svoju zaštitu 8. avgusta 1420. godine.¹³ Mletačka je, uzimajući pod kontrolu grad Kotor, uzela u svoju odbranu i politički položaj lokalne aristokratije, kojoj geopolitičke okolnosti, nakon perioda samostalnosti od 1389. do 1420. nisu bile naklonjene. Nisu joj te okolnosti bile ni za vrijeme samostalnosti naklonjene, jer je kotorska komuna bila lokalna sila, sa nepovoljnim položajem i prodiranjem Turaka koje se naziralo. Sa jedne strane imala je moćniji i zaštićeniji Dubrovnik, dok je sa druge strane stalno dolazilo do prodora crnogorskih dinastija i Osmanskog carstva. Ne želeći da izgubi svoje pozicije moći, kotorska vlastela se obratila u pomoć duždevoj vlasti. Više puta su vođeni pregovori, uvijek bez uspjeha. Tek kada su se za Veneciju otvorile geopolitički povoljne okolnosti, grad Kotor je primljen pod zaštitu Mletaka. Šta je mletačka vlast zapravo uzela u svoju zaštitu? U zaštitu je uzela dotadašnju aristokratsku vladavinu, sa dodatkom da se od momenta preuzimanja Kotora na čelu komune nalazio stranac, poslat iz Venecije da upravlja gradom, da bude knez/*rector*. Marijan Buća i Frano Bolica nadalje hvale venecijansku vlast što je ostavila na snazi stare kotorske zakone, kojima se kotorska komuna od davnina rukovodila. Pripadnici ove dvije „plemenite“ kuće nadalje hvale venecijansko pravno razumijevanje i dubinu njihove pronicljivosti i istančan pravni afinitet. Redaktori Statuta tvrde da bi odbacivanjem aristokratije, kao valjanog i „najsjasnijeg“ modela upravljanja, došlo do građanske

¹² Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, S. 4-6./ Napomena: „*Tim plemstvom, Bembo je zaštitu. Raduj se znameniti Grade. Štitom se ne bi mogao sjajnije odbraniti. Veliki Bembo, ukras si, a i cvijet njihov glavni, ti. Pa Grad te svih Aksrivljana radosna glasa pozdravlja. Tu istu ti, proslavljenju s hiljadu sjajnih pobjeda, ljube sad tvoju desnicu i sreću ti zazivaju. Ti, vedar, sve njih prihvati, građane i sve ostale, a prvog od njih, BOLICU, i BUĆU isto zaštititi. Plodove svojih napora tvom imenu posvećuju, pružajući ti sitnice, svog poštovanja zaloga. Božanstvu neka čuvaju tu krepkost tvoje starosti i omoguće ti radosti trofeja novih sticanja. Ivanu Franu Delfinu, sinu Đorđa, odličnom Rektor i Providuru Kotora, Marijan Buća i Frano Bolica mnogo zdravlja žele.*“/ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42 -56.

¹³ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, S. 6-12./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42-56./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine*, S. 9-20.

nesloge, a građansku neslogu ovdje treba protumačiti kao preraspodjelu bogatstva i mehanizama političkog upravljanja, a ne kao vid unutrašnje erozije društva. Oni zakone i Statut grada Kotora posmatraju kao valjane i plodne izdanke atinskih mudrih aristokratskih zakona.¹⁴ Pohvala, koja se nastavlja, upućena je rektoru Ivanu Delfinu zbog njegovog pristanka na štampanje starih statutarnih odluka i zakona grada Kotora. Tom predlogu i dekretu, koji je dodijeljen Marijanu Bući i Franu Bolici, aristokratija se neizmerno obrađovala, jer je štampanjem tih odredaba dodatno učvršćen njihov nadređeni status prema podanicima grada, u trenutku kada građanska buržoazija, predvođena pomorcima i trgovcima, rapidno jača i „prijeti“ staroj, konzervativnoj aristokratiji, koja svoje naslijeđeno bogatstvo „crpi“ iz latifundijskih posjeda¹⁵ Motiv lokalne aristokratije na početku 17. vijeka, prilikom štampanja statutarnih odredbi, bio je očigledan, štampanje svih statuarnih odredbi, među kojima i onih koje čuvaju legitimitet lokalnog plemstva, ekonomski i egzistencijalno ugroženog od narastajućeg buržoaskog sloja pomoraca i trgovaca, ujedinjenih u borbi za ostvarenje većeg političkog uticaja. Štampanjem Statuta u cjelini, lokalno plemstvo je postiglo efekat šire dostupnosti i uvažavanja statutarnih odredbi. Termini poput „*narodne skupštine*“ ili „*cjelokupnog naroda*“ su u štampanom izdanju Statuta zamijenjeni terminom „*cjelokupne vlastele*“ („*universi nobiles*“). „*Odluka o štampanju Statuta je donijeta nakon dolaska rektora Delfina i to 27. oktobra 1614. godine. Odluka je usvojena jednoglasno na Malom vijeću, stožeru nobiliteta, kao i u Ve-*

¹⁴ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meiettum, S. 6-12./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42-56./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine*, S. 9–20.

Napomena: „*Nije zaista, čudo da plemstvo ima toliko čvrstine i snage, da im nije ništa teško, ništa mučno ili neugodno, kada je povezano sa poštenjem.*“ „*Među ostalim ribama, pleminiti izgled uvijek ima Delfin. Ali, na svoju ruku ja idem dalje, jer doista naše plemstvo nije ono što se crpi od zasluga očeva i predaka i njihove fame i slave, nego što se mi možemo upoređivati, zu Božju pomoć, sa vrlinom naših vođa.*“

¹⁵ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meiettum, S. 12-13./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42–56./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine*, S. 9–20.

Napomena: „*Jer našim zakonima i ustanovama koji su vraćeni u život, mi veličanstvenim teretom opskrbljujemo potomstvo, a ti zakoni i naše ustanove vezuju naše potomke sa besmrtnim sjajem tvoga znamenitog imena i, skoro, na drugi život ukazuju.*“ „*Budite zdravo uzvišeni zakoni, moćni Grade, zidine drevne, zdrav budi BOLICA i ti BUČA, plemići, čijim je trudom izdata Knjiga ova, sad pod međama neba, čistča od blistavog zlata. Vas Solone, vas Likurge Svoje, KOTOR sa razlogom naziva, vas će uzdizati hvalama i častima, ovo i buduće doba. (In Pace Christi Vester). Sretna si, triput sretna, božanska Moći Zemlje, koja okružuješ Kotor zidinama moćnim, ne usrećuje tebe jasna blagost neba, ali ne samo zato što zidine ponosne priječe svjetlost, ili što okolna brda posvuda utiču na to. Usrećuju te običaji i um građana tvojih, jer jedan je opet veći i sjajniji od tebe, eto Veliki Frano Bolica ima tebe.*“

*likom vijeću sa 30 glasova naspram 6 glasova, koji su bili protiv. Usvajanju odluke je prisustvovao i rektor, kao i 3 sudije.*¹⁶

Ustrojstvo vlasti

Zakonodavnu vlast u srednjovjekovnom Kotoru je vršilo Veliko vijeće, u kasnijem periodu i Opšte vijeće (*consilium maius*, odnosno *consilium maius et generale*). Članovi Velikog vijeća su popunjavani iz redova lokalne aristokratije, nakon napunjene 18. godine života (*sacra nobilitas, viri nobiles*). U samom Statutu se spominju gore navedena dva naziva: *consilium maius*, Ilija Sindik u svom djelu (*Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*) smatra da je ovaj naziv potekao iz vremena kada su članovi ovog vijeća birani, odnosno kada je broj članova ovog Vijeća bio ograničen; drugi naziv (*consilium maius et generale*) Sindik smješta u period kada su svi građani vlasteoskog (aristokratskog) porijekla bili doživotni članovi ovog vijeća.¹⁷ Za razumijevanje Velikog vijeća, kao jednog od glavnih tijela u srednjovjekovnom Kotoru, esencijalna je statutarna odredba koja se nalazi u glavi 35 gradskog statuta. Odredbom datiranom 15. aprila 1361. godine, određuju se klasni i starosni uslovi pripadnosti ovom tijelu, dakle samo vlasteoski rodovi, koji su od starina po muškoj liniji bili pripadnici ovog organa, te svi oni koji su napunili osamnaestu godinu života. Zrelost se prema Kotorском statutu sticala sa napunjenom četrnaestom godinom života, dok se politički zreloom osobom smatrala ona koja je napunila osamnaestu godinu života. Ovom statutarном odredbom se takođe utvrđuje i kvorum sjednica Velikog vijeća: četrdeset pripadnika vlasteoskih rodova moraju biti prisutni, kako bi kvorum bio ispunjen i odluke dobile legitimitet.¹⁸ Statutarna odredba Velikog vijeća iz 15. aprila 1361. godine nije, iz pravno-istorijskog ugla, izolovani slučaj. Istu inicijativu imalo je Veliko vijeće Venecijanske Republike (*Serrata del Maggior Consiglio*) 28. februara 1297. godine, sa istim ciljem, da članstvo u Velikom vijeću načini nasljednom titulom. Druga važna statutarna odredba (glava 36) za rad i funkcionisanje Velikog vijeća je utvrđena takođe 15. aprila 1361. godine i tiče se regulative glasanja i neophodnog kvoruma za donošenje odluka. Pored Statutom već utvrđene procedure za iznošenje zahtjeva za usvajanje od strane Velikog vijeća, gdje ključnu ulogu igraju sudije i rektor, koji su prilikom postojanja opravdanog razloga zaduženi za pod-

¹⁶ Miloš Milošević, Sima Ćirković, *O Statutu grada Kotora*, Kotor, 2009, S. 16-17/ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42-56./ Mirjana Matijević-Sokol, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine*, S. 9-20.

¹⁷ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89.

¹⁸ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis*, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXV./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42-56.

nošenje zahtjeva pred Veliko vijeće, koje ima dvotrećinskom većinom da potvrdi pomenuti zahtjev. Iz redova Velikog vijeća su birani „*plemeniti muževi*“, mislilo se na vlastelinske rodove, članove Velikog vijeća, koji su morali da usvojenu odluku zapišu i isprave na papiru. Nakon usvajanja, statutarnu odredbu je trebalo pročitati javno „*na zvuk zvana*“ – zvana Svetog Tripuna, a onda je slijedilo upisivanje odluke u knjigu statutarnih odredaba Komune.¹⁹ Statutarna odredba 36 Kotorskog statuta pruža priliku za tumačenje i identifikovanje intencije članova Velikog vijeća prilikom donošenja ove odluke: „*Na osnovu autoriteta građanskog i kanonskog prava sve ono što se sviju tiče treba da bude od sviju razložno odobreno, a pošto je poznato da briga o Republici pripada ne manjini, nego većinskom i zdravijem dijelu.*“²⁰ Volja zakonodavne vlasti i njena jezička formulacija pomenute statutarne odredbe 36 divergira od uvodnog teksta Kotorskog statuta, koji je nastao u 17. vijeku prilikom štampanja Statuta; ovom odredbom Veliko vijeće priznaje postojanje većine, kao kolektiva sa svojim pravima, ono (mislilo se na Veliko vijeće) se ipak stavlja u službu interpretacije zakonskih regulativa i običaja i uzima sebi za pravo da donosi pomenute odredbe radi „zaštite“ interesa kolektiva. Veliko vijeće svoj zakonodavni autoritet crpi iz interpretacije građanskog i kanonskog prava, kao i brige i zaštite komune kao kolektiva. Dvadeset prva statutarna odredba iz 10. novembra 1408. godine, usvojena u Velikom vijeću 16. novembra 1408. godine, predviđa promjenu u načinu podnošenja predloga pred Veliko vijeće. Naime, ovom statutarnom odredbom je predviđeno da se predlozi tek onda stavljaju na razmatranje i odlučivanje Velikom vijeću, kada su prethodno usvojeni od strane Malog/Tajnog vijeća. Na taj način je Malo vijeće preuzelo ulogu „filtera“ zakonskih predloga. Kao obrazloženje, Malo vijeće navodi neregularnosti, neutemeljene i nezakonske inicijative koje su stavljane pred Veliko vijeće. Time je došlo do promjene postojeće strukture vlasti u Kotoru. Malo vijeće se sastojalo od dvanaest članova, koji su predstavljali izvršnu vlast. Zbog nedostatka starije statutarne građe i notarskih akata, ne može se sa sigurnošću utvrditi razlog specifičnog broja činovnika Malog vijeća. Sa ovim brojem u vezi je vjerovatno postojanje dvanest plemićkih porodica, koje su na početku institucionalnog razvoja Malog vijeća imale po jednog predstavnika. Dvadeset prvom statutarnom odredbom je došlo do jačanja funkcije Malog/Tajnog vijeća, koje je ovim aktom uticalo na zakonodavnu djelatnost u kotorskoj komuni. Došlo je do porasta funkcije Malog vijeća, kod kojeg se koncentrisala značajnija upravljačka vlast.²¹ Godine 1411,

¹⁹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXVI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42–56.

²⁰ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXVI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42–56.

²¹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42–56/ S.109–121.

30. juna, ponovljena je statutarna odluka iz 1408. godine, kojom se odlučuje da je tokom iznošenja predloga/zakonske inicijative kao prva instanca zaduženo Malo vijeće. Ova statutarna odredba nadalje precizno definiše da Veliko vijeće ne može izlagati o više stvari ili većoj količini, nego što je obuhvaćeno inicijativom iznijetom Malom vijeću. Uočljiv je i podatak da, ovog puta, prilikom glasanja, nijedan član Velikog vijeća nije bio protiv pomenute odluke.²² Statutarnom odredbom 31 iz 4. 1.1414. godine, dodatno se preciziraju uslovi pod kojima vijeća (Malo i Veliko) zasijedaju. Kao neophodni kriterijum zasijedanja vijeća navodi se inicijativa kneza ili sudija. Tek nakon izalasanog predloga u Malom vijeću, zahtjev je moguće iznijeti pred Veliko vijeće.²³ Proces zakonodavne regulative u Kotorskom statutu dostigao je određeni nivo 1414. godine. Zakonsku inicijativu je imao knez/*rector* i sudije, ulogu „filtera“ je imalo Malo vijeće, koje je moralo izglasati pomenutu inicijativu i ona bi se tek tada prosljeđivala Velikom vijeću na odlučivanje i eventualnu potvrdu. Vijeća se takođe nisu mogla sastajati „sama od sebe“, čime je data ogromna vlast u ruke kneza/*rectora*, odnosno sudija Kotora; sa druge strane, svaka zakonska inicijativa morala je dobiti odobrenje od Malog i Velikog vijeća. Godine 1431, 25. juna, donijeta je odluka kojom se kažnjavaju članovi vijeća koji iz neosnovanih razloga ne prisustvuju sjednicama vijeća. Kazna je iznosila šest groša. Ova statutarna odredba je trebalo da učvrsti legitimitet i kvorum ovog organa. Visok kvorum na pomenutim sjednicama je reprezentovao stanovišta lokalne vlastele, koja je bila reprezentovana kroz svoje predstavnike u ovom organu. Već pomenuta kazna od šest groša nije bila visoka, ali je pokazivala jasnu volju zakonodavca da uključi i obaveže lokalnu vlastelu u politički rad i predsjedavanje sjednicama.²⁴ Malo vijeće je u Kotorskom statutu imalo funkciju izvršne vlasti. Peta glava kotorskog statuta daje na uvid ingerenciju Malog vijeća i sudija pri izboru svih službenika Komune.²⁵ U 56. glavi vidi se i ingerencija Malog vijeća pri izuzimanju sudija u slučajevima srodstva sa jednom od stranaka.²⁶ Izvršni karakter Malog vijeća je uočljiv iz glave 109, donešene za vrijeme kotorske samostalnosti 1401. godine. Ova statutarna odredba daje ingerenciju izvršenja Statutom propisane kazne za počinioce zločina, određujući nadležnost Malog vijeća, *rectora* i uprave Grada.

²² Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXVIII./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89–108.

²³ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXI. Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89–108.

²⁴ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. IX. Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 42–56/ S. 89–108/ S. 109–121.

²⁵ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. V. Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 109–121.

²⁶ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. LVI. Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89–108.

Malo vijeće je zaduženo za izvršenje kazne²⁷, a slične izvršne funkcije propisuju i glave 12²⁸, 16²⁹ i 432 Kotorskog statuta.³⁰ Naročito bitna odluka, koja se ticala imovinsko-pravnih pitanja, ali i političkog autoriteta i nadležnosti, usvojena je 15. aprila 1334. godine. Ovom statutarnom odredbom je zabranjeno bilo kakvo otuđenje (davanje u zalog, prodaja) Grblja, Ledenica (Krivošija) i Sv. Petra (Bijeje); kao izuzetak od pravila navodi se ovlašćenje Velikog i Malog vijeća; kod takvih isprava, sačinjenih na osnovu dozvole vijeća, moguće je bilo valjano izvršiti kupoprodajni ugovor, odnosno davanje u zalog zemljišta na pomenutim teritorijama Distrikta.³¹ Glava 427 Statuta daje na uvid pokušaj Komune da reguliše raspodjelu moći i spriječi zloupotrebe i korupciju. „*A da bi se što bolje, kako pristoji, isplatili oni koji treba da dobiju neki novac, zabranjujemo da rektor, sudije i Malo vijeće smiju što da prime, ili nekom izdaju dozvole učešća u trgovini solju naše Komune, bez odluke i saglasnosti Velikog vijeća pod prijetnjom gore rečene kazne.*”³² Ovom statutarnom odredbom Veliko vijeće je vršilo ulogu nadgledanja i kontrole rada *rectora*, sudija i članova Malog vijeća. Ivan Strohal u „Pravnoj povijesti dalmatinskih gradova” navodi: „*Za pravnu svijest i čuvstvo pravednosti u narodu onoga doba osobito je značajna jedna odredba kotorskoga Vijeća iz godine 1339: Lakoumni kotorski nobili porasprodali su svoje nekretnine u grbaljskoj župi, i nastala je pogibao, da neće ti prodavaci dotično njihovi potomci imati od čega živjeti, i da će biti prinuđeni iseliti se iz grada. Poradi toga kotorsko vijeće 28. svibnja 1339. odluči, da svi ti prodavaci mogu do mjeseca listopada iste godine otkupiti prodane nekretnine zu cijenu, za koju su ih i prodali; a ako ih oni ne bi htjeli otkupiti, tada ih ima otkupiti sama općina, pa iza toga prepustiti ih dotičnomu građaninu prodavacu dotično njegovim potomcima, a ako ovi ne bi htjeli, tada drugim građanima, i to ne za cijenu, zu koju su prodane ili opet otkupljene, nego za toliko cijenu, koju odrede kotorski suci sa vijećem*”.³³ Prvog novembra 1372. nastao je novi, za politički turbulentno vrijeme u kojem

²⁷ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CIX./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora* o, S. 89–108.

²⁸ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XIII.

²⁹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XVI.

³⁰ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCCCXXXII.

³¹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCCCXV./ Nevenka Bogojević-Gluščević, *Oblici svojine u srednjovjekovnim italijanskim i našim primorskim gradovima*, Istorijski zapisi, Podgorica, LXVIII, 4, 1995, S. 1-27./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89 – 108.

³² Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCCCXXVII/ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 89–108.

³³ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCCCXXXIII./ Ivan Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913, S. 168.

se nalazila Komuna, značajan organ – Vijeće umoljenih (*Consilium rogatorum*). Ovo vijeće je brojalo petnaest članova. Vijeće umoljenih je biralo sve funkcionere Komune.³⁴ „*Koncentrisanje vlasti nad celokupnim činovništvom u rukama petnaestorice kao i mogućnost da isti članovi mogu biti birani svake godine (volentes quod dicti quindecim Rogatorum esse possint omni anno, si electi fuerint), dat je opštinskom uređenju oligarhiski karakter. Ova pojava nije osamljena, ona se još pre javlja i u drugim gradovima, ali je u Kotoru bez sumnje diktovana političkim događajima onog vremena.*“³⁵ Viši činovnici bili su birani iz redova vlastele (sudije, *iustitarii*, *Comites Sclavorum*, *auditores chartarum*, *advocati*), a niži među pučanima. Niko se nije smio odreći činovničkog mesta, a niti je isto lice moglo vršiti istodobno dve službe.³⁶ Do 1372. godine sve činovnike Komune biralo je na Đurđevdan Malo vijeće i sudije, dok je, kao što je već pomenuto, od 1372. godine članove počelo birati Vijeće umoljenih. Notari i kneževi (*rector*, *comes*) su, zbog svoje stručne spreme, mogli biti stranci, dok su za ostale funkcije birani lokalci. Činovnička služba je trajala godinu dana.³⁷

Sistem podjele vlasti u Kotorskom statutu

Sistem podjele vlasti (*checks and balances* – „sistem kočnica i ravnoteža“) je antički političko-pravni princip. Aristotel ga spominje u svojoj *Politici* kod ustavnih uređenja gradova-država antičke Grčke.³⁸ Polibije, sa druge strane, Rimsku Republiku vidi kao primjer efektivne raspodjele vlasti.³⁹ „*Pojmovi samostalnosti, nezavisnosti ili samouprave u komunalnom društvu ne podrazumijevaju apsolut slobode nego relativnu autonomiju u mreži međuovisnosti.*“⁴⁰ Jedna od glavnih statutarних odredbi, u kojoj se ogleda upotreba mehanizma „*checks and balances*“ je glava 22 Kotorskog statuta.⁴¹ Jezičko-logičkom interpretacijom ove statutarne norme dolazimo do zaključka da je motiv za pomenutu odredbu briga zakonodavca za valjano vr-

³⁴ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXXIX.

³⁵ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 95.

³⁶ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 95.

³⁷ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, Istorijski časopis, 1980, 27, Beograd, 5–62./ Nevenka Bogojević-Glušćević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe u srednjovjekovnim istočnojadranskim gradovima*, 2007, Boka (zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti), 27. Herceg-Novih, 7–15./ Miljan Gogić, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, DHS 4 21., 2022, Tuzla 341–364.

³⁸ Aristotle, *Politics*, Translated by Benjamin Jowett, Batoche Books, Kitchener, 1999, S. 102/ S.179.

³⁹ Polibius, *The Rise of the Roman Empire*, Translated by Ian Scott-Kilvert, 1979.

⁴⁰ Zdenka Janeković Römer, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja*, S. 41.

⁴¹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI, Apud Rubertum Meietum, cap. XXII.

šenje komunalnih službi, ali i ravnomjerno učešće vlasteoskog sloja u komunalnim institucijama.⁴² Institucionalni razvoj kotorske komune u bliskoj je vezi sa stepenom razvoja lokalnog vlasteoskog staleža. Prva notarska isprava potiče iz 1124. godine. Pominje se biskup *Ursacius*, kao pripadnik kotorske plemićke porodice, pominje se *prior Mela*, sama titutla *priora* je iz perioda vizantijske uprave dalmatinskim gradovima, kao i ostalih 12 pripadnika kotorskih plemićkih porodica (isti je broj članova Malog vijeća) – *Businas Catapanus, Georgius de Gurhana, Evaicius Bolliia de Groni Crosi, Vita Dabrazze, Triphon de Domana, Ursacius de Visao, Simeon Pauli, Vitalis de Grasana Derza, Sergius de Budam Micha de Belez, Goislavus de Dersa i Baliazza*.⁴³ Vektori sukoba moći i borba za uticaj reprezentovani su u Komuni na sljedećim relacijama: pojedinac-komuna, Kotoranin-stranac, crkva-svjetovalna vlast, patriciji-pučani. Katorska komuna je na različite načine sprovodila princip podjele vlasti. Prvo je vremenski ograničavala trajanje službe (šest mjeseci/godinu dana, nekad i manje), primjenjivala je princip da jedna osoba ne može istovremeno vršiti dvije službe (glava 22 Kotorskog statuta), izuzimala je krvne srodnike zbog pristrasnosti prilikom suđenja, ograničavala je slobodu kretanja svojim građanima/velikašima na određene pogranične gradove, uvodila je kontrolne mehanizme u sudskim postupcima, koje su se nalazile van teritorije komune (pravne instance u Italiji – Peruća, Padova, Bolonja, Rim),⁴⁴ zabranjivala je uopšte građanima komune da budu notari ili biskupi. Drugi način kontrole službenika, koji su radili za dobro komune, prije svega, za dobro lokalne aristokratije, bio je ograničenje, odnosno zabrana kretanja van komune. Krvno srodstvo i bratstveničke veze su takođe bile regulisane Statutom. Za vrijeme srpske vladavine, Kotor je izrastao u jaku i moćnu komunu.⁴⁵ Lokalna vlastela je kontrolisala političke procese unutar

⁴² Zdenka Janeković Römer, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja*, S. 24.

⁴³ Zdenka Janeković Römer, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja*, S. 14–15./ Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, sv.6: 433-434./ Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv.2, Zagreb, JAZU, 1904, S. 38./ Ernst Meyer, *Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen*, Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte 24, 1903, S. 236./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 90-91./ Jadran Ferluga, *Byzantium on the Balkans*, Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam, 1976, S. 87–120./ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, Istorijski časopis, 1980, 27., Beograd, 5–62./ Nivenka Bogojević-Gluščević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

⁴⁴ Slavko Mijušković, *I testi delle sentenze d'appello die Collegi di Padova, Vicenza, Verona e Treviso su ricorsi da Cattaro*, Atti del II Congresso internazionale della societa italiana di storia del diritto, 1967, Venezia, S. 529–539.

⁴⁵ Miljan Gogić, *Kotor na razmeđu XII i XIII vijeka*, u Zborniku: „Vladar, monah i svetitelj: Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113–1216)“, Beograd-Berane, 2016, 269–280.

komune, najveći dio vlasti je bio skoncentrisan u rukama lokalne vlastele. Sa druge strane, ta ista vlastela je strijepila od pretjeranog uticaja i jačanja članova određenih lokalnih porodica, pa je prilikom regulative i propisivanja statutarnih odredbi, brižljivo pazila da najbitniji organi nikad ne dođu u stadijum autokratskog upravljanja, gdje bi se struktura moći iz temelja promijenila. Strah od autokratije je bio jednak strahu od demokratije. Jačanje pučanstva, prije svega kroz pozni srednji vijek, davao je razloga za brigu lokalnoj aristokratiji. Pučani su se vremenom bogatili, sticali ekonomski primat, napuštali konzervativne privredne grane obrađivanja i zakupa zemljišta, bavili se pomorstvom i trgovinom i iz korijena mijenjali postojeći sistem moći. To je uticalo na lokalnu aristokratiju da sve jačim i strožim mjerama utiče na obuzdavanje nadolazećeg pučanstva. Odluka o zatvaranju kruga vlastele, kao i odluka gdje se kritikuje lakomisljena lokalna vlastela su samo primjeri nadolazećeg društveno-ekonomskog preobražaja. Najviši gradski činovnik bio je knez (*rector, comes*).⁴⁶ Profesor Marko Kostrenčić titulu kneza svrstava u rimski, odnosno pozno-rimski (istočno-rimski) dalmatinski svijet.⁴⁷ Ova titula je mijenjala svoju formu tokom vremena, počevši od *priora, Πρωτεύων, rectora*. U Statutu se spominje najčešće *comes*, u manjem obimu *rector*.⁴⁸ „U nekim gradovima bila su u drugoj polovini XI stoleća po dva priora, dok je u Kotoru, dosada, poznat samo jedan. Za naziv *comes* je zanimljivo – kao što primećuje Kostrenčić -, da je Kotor primio ovaj naziv, istina poslednji, iako nije spadao u grupu dalmatinskih gradova tipa trogirskog. To dokazuje da su se svi gradovi teme dalmatinske, pored svih zasebnosti, ugledali jedni na druge.“⁴⁹ Proces biranja kneza se nije sačuvao u Kotorskom statutu. Ilija Sindik u svom, gore već pomenutom djelu, smatra da je proces odabira kneza bio u nadležnosti lokalne vlastele, polazeći od logičkog zaključka da su i kod ostalih činovnika, koji su rangom bili ispod kneza, odlučivali vlastelini. Za period srpske vladavine kotorskom komunom, to pravo odabira je svakako bilo u određenoj mjeri zavisno od potvrde od strane srpskog kralja, odnosno od srpskog cara.⁵⁰ Knez je bio u obavezi da prije stupanja u službu položi zakletvu. Stojan Novaković u svom djelu (*Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Državna štamparija, Beograd, 1912*) navodi sadržinu te zakletve: „*Ego comes Cathari iuro.... ipsam civitatem gubernare, regere et salvare secundum consuetudinem eiusdem ad honorem Domini nostri Regis*“.⁵¹

⁴⁶ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 95.

⁴⁷ Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest*, tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1923.

⁴⁸ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis*, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXXIX.

⁴⁹ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 95-96./ Marko Kostrenčić, *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Nadbiskupska tiskara, Zagreb, 1930, S. 70.

⁵⁰ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 96.

⁵¹ Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Državna štamparija, Beograd, 1912.

Glava 23 Kotorskog statuta, nedatirana, daje na uvid ceremonijalni karakter polaganja zakletve i procedure koja treba da bude ispoštovana. Knez je bio obavezan da dođe u Grad po „nalogu“ – „*qui pro tempore ad civitatem Cathari domini nostri excellentissimi regis Rascie, Dioclie, Albanie, Croacie et Celmie atque totius Maritime regionis venerit ex mandato*“⁵² Zbog nemogućnosti datiranja glave 23 Kotorskog statuta, ne može se sa preciznošću utvrditi istorijski okvir i okolnosti koje su tada bile na snazi. Kotorani su pri padu srednjovjekovne srpske države izgubili oslonac i garanciju komunalne autonomije. Unutar komune se javlja sumnja prema lokalnoj vlasteli, ali i prema jačajućem pučanskom sloju, uz bojazan da neko od pomenutih aktera, uz pomoć stranaca, ne preuzme upravu grada u svoje ruke. Princip odabira kneževa-stranaca nije bio izolovan slučaj u Kotoru. Većina dalmatinskih gradova je imala ili birala, barem djelimično, strance za svoje kneževe/*priore*/upravnike. „*O zavičajnosti knezova nema u Statutu izričito govora.*“ Godine 1246. se spominje izvjesni *Junius Jaderae*, Zadrani, ali su i lokalna imena prisutna, kao što je slučaj sa izvjesnim *Triphonom* iz 1181. godine, ili knezom *Johannesom* iz 1221. godine, koji su bili Kotorani.⁵³ U uvodnom dijelu Statuta, u baroknom zanosu 17. vijeka, vidi se intencija vladajuće kotorske klase u vidu modela upravljanja gradom; politički model koji je priželjkivan bio je aristokratsko-oligarhijski, gdje je čitava vlast bila skoncentrisana u rukama vlastelinskih porodica. Statutarne odredbe koje se bave izuzećem sudija pri krvnom ili bratstveničkom srodstvu ne tiču se toliko pravne sigurnosti i pravičnog postupka, koliko podjele vlasti i ograničavanja sfere uticaja moćnih porodica. Knez, kao vrhovna figura srednjovjekovne komune, morao je biti brižljivo odabran, jer su njegove ingerencije direktno zadirale u postojeći sistem raspodjele vlasti među lokalnom aristokratijom. Vodeća funkcija kneza u lokalnom životu se najbolje vidi iz već pomenute glave 23 Kotorskog statuta. Knez je kao prvi činovnik grada, polagao zakletvu, tek nakon njega zakletvu bi polagale sudije, *rectori* i vijećnici Komune. Knez se zakletvom obavezivao da će voditi interesa o komuni, da će poštovati Statut i njegove odredbe, ali i sačuvane pravne običaje.⁵⁴ Glave 24 i 25 Kotorskog statuta zabranjuju građanima komune uzimanje kneza za kuma, kao i zahtjeve građana da budu zamjenici kneza.⁵⁵ Zakonodavna praksa je glavom 25 Kotorskog statuta ograničila službu kneza na godinu dana, od dana preuzimanja službe (*per unum annum tantum*). Intencija je bila jasna, spriječiti moćne pojedince da uzurpiraju vlast. Ovo je i prva statutarna odredba koja se bavi regulisa-

⁵² Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXIII.

⁵³ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 96.

⁵⁴ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXVI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 94–97.

⁵⁵ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXIV, XXV./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 94–97.

njem trajanja ove službe. Ilija Sindik dalje u istom djelu (*Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoeća*) navodi : „Skraćivanje trajanja na kratak rok od godine dana i niže najviših državnih funkcionera, kao što je poznato, opšta je srednjovekovna mera predostrožnosti u svim gradskim republikama, da pojedinac ne preuzme vlast. U Dubrovniku je trajanje kneževa službe bilo reducirano na jedan mesec.“⁵⁶ Skraćivanje kneževe službe na period od godinu dana je bilo u neposrednoj vezi sa nastankom novog organa lokalne vlasti, Vijeća umoljenih. Iako je služba kneževa bila statutarnim propisima ograničena na period od godinu, notarske knjige⁵⁷ nam daju uvid da je za vrijeme kotorske samovlade/samostalnosti (1390/1–1420 god.) smjena kneževa bila još učestalija. „Tako je 1399. god. u aprilu rektor bio Paulus de Bucchia, u maju Base Natalis Sergii, u novembru Marinus Dragonis, a u junu 1400. god. Marinus Mexa. I docnije, neposredno pre dolaska Mlečana, comes se menjao svakoga meseca.“⁵⁸ Knez, kao prvi činovnik opštine – *primus inter pares*, prilikom polaganja zakletve na trgu Sv. Tripuna zaklinjao se da će pratiti većinsku volju unutar vijeća, što je dodatno ograničavalo kneza da ne vodi ličnu politiku, već da kao prvi činovnik komune pridonese legitimitetu i autoritetu odluka vijeća. Takav položaj kneževa se zadržao do 1420. godine, kada su svi kneževi bili birani od strane Venecije, vodeći i nametajući mletačku politiku, nerijetko i svoju sopstvenu. Kneževa ulogu u upravnom sistemu komune se sastojala iz davanja legitimiteta odlukama vijeća, ubiranju kazni i globi. Njegova zakonodavna funkcija se ogledala u odabiru činovnika Grada, dok je njegova sudska vlast bila strogo ograničena od njegove upravne vlasti (*Comes cum tribus iuratis iudicibus debeat dictam civitatem et ipsum districtum bene et fideliter regere et gubernare, et omnibus iudicare et iustitiam ministrare*).⁵⁹ Sprečavanjem korupcije kneževa bavile su se statutarne odredbe, koje su u prvom redu ograničavale njegovo kretanje unutar komune, samo uz dozvolu vijeća je mogao napustiti Grad i prenoćiti u njegovoj okolini. Kao dodatni sistem kontrole rada ovih činovnika uvedena je fiksna plata, koja je iznosila 1000 perpera godišnje a isplaćivana je u ratama na mjesečnom nivou. Knez je ubirao i djelove od naplaćenih kazni, što ga je od Komune dodatno motivisalo da sprovodi zakon, odnosno statutarne odredbe, sprečavajući ga da čini koruptivne radnje. Knez je takođe imao obavezu da, kao nekadašnji rimski *consul*, uza sebe ima šestoro štitonoša, od kojih je jedan bio plaćen od kneza, dok su ostali bili pla-

⁵⁶ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 96.

⁵⁷ Antun Mayer, *Kotorski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, JAZU, Zagreb, 1951. / Antun Mayer, *Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337.*, JAZU, Zagreb, 1981.

⁵⁸ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 96-97.

⁵⁹ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis*, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XL. / Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 94–97.

ćeni od komune. Brinuo se o njihovoj nošnji i ishrani. Bile su utvrđene i regalije, koje su mu na mjesečnom nivou isplaćivane. Očigledan primjer elastičnosti i fleksibilnosti kotorske vlastele je titula *vicecomesa*, odnosno *vicarius*. Ova se titula u štampanom izdanju Kotorskog statuta samo jednom pojavljuje, i to u odredbi 24.⁶⁰ Titulu je obnašao, kao i kod drugih, bitnih gradskih funkcija, pripadnik lokalne kotorske vlastele. Titula *vicecomesa* nije precizno definisana u Statutu, Ilija Sindik je u svom već pomenutom djelu (*Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stolecá*) ukazao na mogućnost da je ovu titulu preuzimao visoki funkcioner komune u momentu između prestanka funkcije starog i dolaska novog *comesa/rectora*.⁶¹ Ilija Sindik dalje izvodi zaključak: „Možda su se u tom međuvremenu pojedini Kotorani pomoću srpskih vladalaca uplitali suviše u pitanja gradske uprave i hteli biti mesto kneza.”⁶² Provizornost i nedugotrajnost titule *vicecomesa* je dokazao i Ernst Mejer, koristeći se uporedno-istorijsko-pravnom metodom, dolazeći do zaključka da je ovu titulu u komunama istočnog Jadrana brzo preuzeo *vikar/vicarius*.⁶³ Ova statutarna odredba i funkcija *vicecomesa* pripada istom spektru statutarnih odredbi koje se bave djelovanjem njenih članova/građana protiv Komune. U tom rasponu moći i uticaja, Komuna je pokušavala da zaštiti svoje interese od interesa moćnih pojedinaca, koji su svojim statusom i bogatstvom jačali sopstvene pozicije na štetu Komune. Kontrola moći na ovom primjeru dobija jasan iskaz. Visok stepen političke inteligencije, kao i (prećutni) dogovor među lokalnom aristokracijom doprinosili su očuvanju i jačanju pozicije kotorske komune. *Vicarius* je bio izvršni organ sudija, ubirao je kazne i pozivao stranke na sud.⁶⁴ Postojao je i drugi činovnik, koji je također bio izvršni organ sudija, a nazivao se *vicarius seu riparius*.⁶⁵ Tu ulogu su kasnije, u mletačko doba preuzeli *pristav* i *preco*.⁶⁶ Ekonomski najjača bila je funkcija upravnika/carinika soli – *doanarii salis*.⁶⁷ Carinici soli su najvjerojatnije birani iz redova lokalne vlastele. U njihov djelokrug rada je spadao promet solju, kupovina i nabavka soli za komunu i građane, kao i njena preprodaja van granica komune, izgradnja solana i ubiranje taksi. Komuna je dr-

⁶⁰ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XXIV./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 98.

⁶¹ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.98.

⁶² Ibid, S.98.

⁶³ Ernst Meyer, *Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung*, Wien, 1903./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 98–99/ S. 112.

⁶⁴ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 99

⁶⁵ Ibid, S.99

⁶⁶ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XX, XXX, LXXXV, LXXXVI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 98–99/ S. 112.

⁶⁷ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. V./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 73–75.

žala monopol solju, kao najvažnijem privrednom dobru toga doba.⁶⁸ Finansijsko-poresku službu su vršili *camerarii camerlengiae*. Njihova dužnost se svodila na ubiranje poreza, kao i plaćanja dažbina od strane komune. Zbog nedostatka statutarnog materijala vezanog za društveni položaj ovih činovnika, nije moguće, kao i kod carinika soli, utvrditi sa sigurnošću njihov društveni položaj.⁶⁹ Teleološkom interpretacijom teksta statutarnih odredbi i značajem funkcije, kao i prirode posla, koja je bila esencijalna za nesmetan život komune, zaključujemo da se i ovdje radilo o pripadnicima lokalne vlastele. Upravnicima soli i finansijskim službenicima dodijeljeni su i pomoćnici. Ovi pomoćnici (*iustitiiarii*) su birani iz redova vlastele, dok su njihovi pomoćnici birani iz redova pučana.⁷⁰ Njihov posao se sastojao u nadgledanju privredno-trgovačkog prometa na lokalnim trgovima, nadzirali su uvoz i izvoz, bavili se sanitarno-higijenskim inspeksijskim poslovima i izricanjem novčanih kazni, suđenjima do 10 perpera. Funkcija *iustitiiarii* nalik je funkciji koju su u starom Rimu imali *kurulski Edili*. Funkcija novčanih kazni oduzeta im je 1371. godine. Ovaj primjer dovodi do zaključka kako je kotorska komuna, nakon gubitka patronata od strane srpske srednjovjekovne države, pokušala da u „*smutnim vremenima*“ najbitnije funkcije i izvore prihoda ograniči na uski vlasteoski krug, približavajući se time samoj intenciji Statuta – vladavini aristokratije, kao najboljem modelu političkog upravljanja. Komuna je ovakvim odlukama pokušala da smanji prostor za pobunu, sa jedne strane kod narastajućeg sloja pučana, koji su privredno jačali, sa druge strane da suzbije autokratiju, koja je u tom vremenskom okviru, nepovoljnom za komunu, bila moguća. Prihode od vina ubirali su *Gabellarii vini*.⁷¹ Vino je, pored soli, predstavljalo najunosniji prihodni potencijal komune. I kod ovih činovnika je opravdano pretpostaviti da se radilo o vlasteoskom staležu. Koterska komuna je imala svoju kovnicu novca.⁷² Nepovjerenje prema prirodi posla, kao i prema pojavi falsifikovanja novca, natjerala je lokalne zakonodavce da službu *ceccarii* (kovača novca) obavljaju funkcioneri na ograničeni vremenski period od šest mjeseci.⁷³ *Officiales supra muros* su nadgledali kvalitet zidina Kotora.⁷⁴ *Comiti Sclavorum et omnium possanicorum* su bili činovnici zaduženi za odnose i očuvanje mira prema slovenskom stanovništvu. Ova titula je predstavljala u sistemu raspodjele moći jedinu,

⁶⁸ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.98.

⁶⁹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. VII./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 73–75.

⁷⁰ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XII./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 95./ S. 99.

⁷¹ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. X.

⁷² Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.100.

⁷³ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XIV.

⁷⁴ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. XI.

(proto)-etnički, motivisanu funkciju. Ne ulazeći u raspravu o etnogenezi kotorskog stanovništva⁷⁵, ova funkcija je bila naročito bitna, jer je bila komunikaciona spona između većinski romanizirano-latiniziranog stanovništva unutar grada i većinski slovenskog življa van njega. Statutarnim odredbama zabranjena je komunikacija sa okolnim slovensko-arbanaškim življem, bez dozvole vijeća. Komunikacija putem pošte, kao i primanje poklona i noćenje je bilo strogo zabranjeno. Ove statutarne odredbe, kao i titula *comites Sclavoruma*, daju uvid u geopolitički ambijent komune i okolnog svijeta.⁷⁶ Grbalj je imao posebne činovnike – *Recotes seu iudices Zoppae de Gherbli*, koji su bili zaduženi za kontrolu Grbaljske župe, župe koja je zadavala probleme lokalnoj aristokratiji, „ušuškanoj“ unutar gradskih zidova. Velika većina lokalnih funkcija je bila u djelokrugu rada ograničena na sam grad, vektor njihove moći se prostirao unutar same komune (održavanje reda, ubiranje taksi, plaćanje globa). Određene funkcije, kao što su carinici soli, knez, vijeća, ali i *comitii Sclavorum* i *rectores iudices Zoppae de Gherbli* imali su vanjsku komponentu; oni su branili interese komune i van zidina grada, vodili su spoljnu politiku na najvišem nivou, pregovarali su o miru, zaključivali trgovačke ugovore.

Razvitak notarijata se na istočnojadranskom prostoru veže za period 12. i 13. vijeka. Notarijat se u ovim gradovima razvijao na sličnim osnovama i po sličnim uzorima kao u italijanskim komunama tog doba.⁷⁷ *Ilija Sindik* u svom djelu (*Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*) navodi: „Uvođenje notarske službe u našim primorskim gradovima bila je kulturna potreba, izazvana razvitkom komunalnih poslova, kao i socijalnih prilika uopšte.”⁷⁸ Prvi notari gradskih komuna su bili iz crkvenih redova. Monopol nad pismenošću, kao i materijalni uslovi uticali su da prvi gradski notari poteknu upravo iz crkvenih redova. Kotorski biskup *Ursacius* i kotorsko plemstvo je darivalo 1124. godine crkvi Sv. Tripuna zemljište, a notarski dokument o ovom poklonu je sačinio upravo biskup *Ursacije*.⁷⁹ Nakon pomenutog biskupa, 1200. godine iz izvora je poznato i ime notara *Juniusa presbytera*, takođe crkvenog titulara.⁸⁰ *Sindik* u već pomenutom djelu navodi crkvene redove iz kojih su dolazili notari: *episcopus, presbyter,*

⁷⁵ Konstantin Jiriček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902.

⁷⁶ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis*, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CVXXV.

⁷⁷ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, 5–62./ Nevenka Bogojević-Gluščević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

⁷⁸ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 101./ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, 5–62./ Nevenka Bogojević-Gluščević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

⁷⁹ Tadija Smičiklas, sp. D., 2, 342.

⁸⁰ Tadija Smičiklas, sp. D., 2, 342.

monachus, diaconus, subdiaconus.⁸¹ Notar je takođe, kao i knez/*rector*, polagao zakletvu prilikom stupanja u službu. Odredba 128 Kotorskog statuta daje na uvid, da je kotorska komuna bila nemoćna u namjeri da prisili sveštenike da polože zakletvu prilikom obavljanja notarske dužnosti. S tim u vezi, notari-sveštenici nisu mogli ni svjedočiti pred sudom.⁸² Odredba 295 Statuta zabranjuje notarima sveštenicima da vrše službu gradskog notara.⁸³ Ove odredbe, u kojima je dominirao crkveno-svjetovni sukob moći, nisu prisutne samo u kotorskoj komunu; u ostalim dalmatinskim komunama 14. vijeka nalazimo slične odredbe, upravo je za 14. vijek vezana pojava profesionalnih notara, mahom iz Ankonitanske marke (Auksim, Novara, Firmo, Bolonja, Montebara, Eskula).⁸⁴ Notar je, prema odredbama Statuta, prisustvovao sjednicama vijeća, vodio je protokole i potpisivao dokumenta. Njegova funkcija je imala veliki značaj za rad komune. Notarev legitimitet, poslovna profesionalnost, obrazovanje i status, garantovali su komuni ispunjenje bitnog preduslova za uspostavljanje vlasti – očuvanje pisanih dokumenata i održavanje legitimiteta upravljanja komunom. Notarske knjige koje su sačuvane u Kotoru datiraju od 1326. godine. Pravna sigurnost, neophodni činilac razvoja srednjovjekovne komune, bila je uspostavljena ulogom gradskih notara, koji su za svoje usluge dobijali godišnju platu. Notari su izdavali dokumenta bitna za privatno-pravni promet, *cartas testamenta, cartas instrumenta, carta parhivii*. Notar je uživao visok stepen slobode, jer je u sastavljanja isprava bio nezavisan od uticaja sudija.⁸⁵ Njegov rad je ipak bio kontrolisan, jer je notareva isprava jedino u Sudu mogla biti sačinjena, pred sudijom i svjedocima.⁸⁶ Kontrolu notara u drugim dalmatinskim gradovima je preuzeo *examinator*⁸⁷, dok je u Kotoru tu ulogu imao sud sa svjedocima, dok se kasnije javlja i *auditor*.⁸⁸ *Auditores*, odnosno *examinatores (auditores cartarum notariarum)*, u Kotorskom statutu vršili su pripadnici vlasteoskog sloja.⁸⁹ Služba trajanja je bila ograničena na šest mjeseci, isti rok trajanja kao i kod kovača gradskog novca. Kratkim rokom trajanja ove službe postigao se efekat suzbijanja korupcije na štetu Komune. Veliki značaj obnašanja ove funkcije je na prvi pogled vidljiv, veliki stepen autonomije notara prilikom sačinjavanja

⁸¹ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 101.

⁸² Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CXXVIII.

⁸³ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCXCV.

⁸⁴ Milan Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, Kaiserliche Akademie in Wien, Wien, 1904., S. 14./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.102.

⁸⁵ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, 5–62./ Nevenka Bogojević-Glušević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

⁸⁶ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.103.

⁸⁷ Tadija Smičiklas, sp. D. 3, 195.

⁸⁸ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum, cap. CCCLXXXVI./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.103.

⁸⁹ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.103.

dokumenata zahtijevao je sa druge strane konstantan i efektivan vid kontrole. Šufflay, Kostrenčić i na kraju Sindik, titulu *auditora* shvataju kao suplement notarskim korporacijama, koje u italijanskim gradovima nadgledaju rad notara.⁹⁰ Bitna odredba za razumijevanje društvenog ambijenta tog doba predstavlja odredba 5 iz perioda kotorske samovlade (*Temporum Catharanorum*), u kojoj se notarima zabranjuje da sačinjavaju proteste stranaka protiv kotorske komune.⁹¹ Ova odluka takođe ukazuje na trend koji se javio u Kotoru nakon pada srednjovjekovne srpske države; opšta nesigurnost, strah za opstanak, učestali napadi susjednih velikaša, uticali su na pooštavanje mjera, proces koncentracije vlasti, koji je sve više gravitirao prema lokalnoj aristokratiji, oličenoj u reprezentima nekoliko imućnih kotorskih porodica, dobijao je svoj najvidljiviji oblik. Notarske isprave su bile važne za rad komune jer su imale značaj *fides publice* – javne vjere.⁹² Iz tog razloga dolazilo je i do revizija pomenutih isprava za vrijeme rada notara Mihe Gige, kao i notara *Bartolomeusa Tribusa Basilicisa* iz Padove.⁹³ U kotorskoj komuni je postojao i kancelar (*cancellarius*), čija funkcija, na osnovu statutarne i notarske građe, nije sasvim jasna. Nije sasvim jasno da li je riječ o drugom nazivu za notara, ili se pak radilo o sasvim drugoj osobi, nekoj vrsti notarevog pomoćnika/zamjenika, čije nadležnosti u tom slučaju nisu precizno definisane.⁹⁴ Biskupski notar (*curia episcopalis*), kao i *famulus*⁹⁵ (zapisničar kazni koje su izricali *Comites Sclavorum*), zatvaraju krug Statutom i notarskom građom poznatih funkcionera/upravnika. Odredba iz 1412. godine svjedoči o namjeri zakonodavca da zabrani mješovite brakove plemića i pučana. Djeca iz takvog braka lišavana su službi i povlastica u komuni.⁹⁶ Borbe za ostvarivanje političkog uticaja vodile su se na više nivoa. Jedan od tih nivoa je bio sukob

⁹⁰ Marko Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, SANU, Beograd, 1930., S.79./ Milan Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, Kaiserliche Akademie in Wien, Wien, 1904., S.108./ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.103.

⁹¹ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI.*, Apud Rubertum Meietum, cap. V (Quod notarius sive Cancellarius Cathari nullo modo scribere possit nec debeat protestationem contra Commune Cathari, nec cives ipsius civitatis ad petitionem alicuius civis, nec forensis (1392)/ Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, 5-62./ Nevenka Bogojević-Gluščević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

⁹² Nevenka Bogojević-Gluščević, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2., Podgorica, 115–126. /Nevenka Bogojević-Gluščević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15./ Marko Kostrenčić, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, SANU, Beograd, 1930.

⁹³ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S.105.

⁹⁴ Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora*, S. 106./ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI.*, Apud Rubertum Meietum, cap. CXCIV/CCXCIV.

⁹⁵ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI.*, Apud Rubertum Meietum, cap. CLXXV.

⁹⁶ *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI.*, Apud Rubertum Meietum, cap. CCCXCIV.

oko političke moći na crkveno-svjetovnoj liniji. Pripadnost katoličkom svijetu je činila identitetski temelj pripadnika komune. Biskupi i crkva su igrali ogromnu ulogu u obrazovanju, pismenosti i uticaju na svakodnevni život građana. Prvi notari su bili crkvenjaci. Hristijanizacijom Istočnog rimskog carstva, uticaj klera je tokom i nakon Justinijana I doživio procvat. Takva politička realnost se nastavila i u narednim vijekovima. Uloga biskupa je bila referentna tačka i polazište za klasifikaciju i status jedne zajednice kao grada (komune); postojanje biskupa u gradu uticalo je na njegovo dalje ekonomsko-privredno razvijanje. Takav administrativni aparat je nastavio da se razvija u dalmatinskim gradovima i nakon Justinijanove hristijanizacije. Na čelu dalmatinskih gradova nalazili su se priori i biskupi, koji su zajedno činili vlast jedne komune. Svjetovno-crkvena borba za prevlast unutar kotorske komune svoj je vrhunac doživjela u 13. i 14. vijeku. Moć crkve unutar svjetovnih vlasti je vremenom opadala. Svjetovna vlast je htjela da upravlja ogromnim crkvenim posjedima, ona je crkvenu jurisdikciju ograničila na sam kler, zabranjivala je biskupima da budu notari, nadzirala je crkvenu imovinu, uticala na izbor klera unutar crkve, zabranjivala lokalnim stanovnicima da budu izabrani za biskupa iz straha od prevelike koncentracije moći unutar jakih lokalnih aristokratskih porodica, proglašavala je iskaze crkvenih lica nevažećim. Izuzetak je predstavljao odabir kotorskog plemića, Sergija Boliće, za gradskog biskupa od strane pape Ivana XXII 1328. godine.⁹⁷ Crkvena vlast je sa druge strane, pored političkog i diplomatskog uticaja, imala „meku moć“ (*soft power*) kod pripadnika komune. „Meka moć“ se ogledala u činjenici da su se stanovnici komune u velikoj mjeri pridržavali crkvenih stavova i hrišćanskih poruka, koje su tokom srednjeg vijeka bile duboko utkane u mentalitet i ponašanje njenih građana. Takva veza sa crkvom činila je jednu od okosnica identiteta Kotorana srednjeg vijeka. *Checks and balances* je u Kotorском statutu divergirao, uslovljen vremenskim okvirima i geopolitičkim okolnostima u kojima se nalazila komuna. Princip, koji se sve vrijeme proteže kroz Statut, je princip očuvanja aristokratsko-oligarhijskog modela upravljanja, kao i strah od jačanja uloge pojedinaca iz lokalnih aristokratskih familija, sve radi sprečavanja pojave tiranije, ali i sprečavanja pučana u njihovom ostvarenju političkog indenpedentizma, sprečavanje početnog (proto)demokratskog razvoja. Nakon pada srednjovjekovne srpske države, kotorska komuna je voljom zakonodavaca pokušala da dodatno koncentriše

⁹⁷ Zdenka Janeković Römer, *Komuna grada Kotoru u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja* u: Zbornik sa znanstvene konferencije „Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaleđe u višestoljetnoj perspektivi“, Bokeški ljetopis br. 4, 2019, Kotor, S.34./ Nevenka Bogojević-Glušćević, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijски zapisi, 71, 1–2, Podgorica, 115–126./ Nevenka Bogojević-Glušćević, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe*, 7–15.

vlast manjine u ruke malog broja aristokratskih porodica. Do 1378/1379. godine „zatvoren“ je krug pripadnika lokalnog plemstva. Proces za ulazak novih članova je jasno definisan, zavisano u potpunosti od volje lokalne aristokratije. Zatvaranje kruga plemstva je opštemediteranski fenomen tog doba, koji je bio prisutan na cijelom Jadranu, počevši od Venecije, Dubrovnika, Splita, i Trogira. Radi se o procesu koji je trajao nekoliko decenija, proces, koji je svoju konačnu tačku doživio statutarnim odredbama, koje su zatvorile krug ulaska u plemićki status. Druga vrsta sukoba se odigravala na nivou pojedinac-Komuna. Komuna je tokom srpske vladavine pokušavala da ograniči uticaj srpskog kralja/cara, proglašavajući ništavim isprave Nemanjića, koje su protivne običajima grada. Kotorskim notarima nije bilo dozvoljeno da ovjeravaju priznanice napisane izvan Komune.⁹⁸ Kotor je u srpskoj državi prosperirao, Komuna je prihvatila vrhovnu vlast srpskog kralja/cara, zauzvrat dobivši autonomiju, koja joj je omogućila da se privredno nesmetano razvija. Kotorani su bili zakupci brojnih trgova u Srbiji, učestvovali su u političkim procesima, bili protovestijari (*protovestiarus*), i kao takvi, jake individue, koje su ugrožavale interes same komune. Kotorska komuna je statutarnim odredbama pokušala spriječiti kotorske građane da se povezuju sa vladarem na štetu interesa gradske vlasti, zabranjujući im da lobiraju za sopstvene položaje i privilegije. Kotorska komuna je bila oprezna pri donošenju ovih statutarnih odredbi, ne želeći sukob sa kraljem/carem srednjovjekovne srpske države, jer je pod vrhovnom vlašću srpske države imala ulogu trgovačkog posrednika tokom 13. i 14. vijeka između Jadrana (Venecija, Dubrovnik, Albanija, Apulija, Romagna i Ankonitanska marka, kao i ostalih dalmatinskih gradova) i zaleđa Balkanskog poluostrva.⁹⁹ Promjena ravnoteže *checks and balances* se mogla i simbolički očitovati, kad se pored Sv. Tripuna, od 1420. počeo poštovati i zlatni lav Sv. Marka. Interesantan fenomen Kotorskog statuta su odredbe u kojima je vidljiv broj zagovrnika i protivnika određene statutarne odluke. Na ovaj način davan je legitimitet, u većoj ili manjoj mjeri, zavisno od glasanja vijećnika, određenim političkim i društvenim pitanjima. Ova vrsta nesaglasja prilikom donošenja odluke nalik je današnjem *dissenting opinionsu* visokih sudova, gdje sudije, ne slažući se sa odlukom, prilažu i svoje divergirajuće mišljenje.

⁹⁸ Nevenka Bogojević-Gluščević, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2, Podgorica, s. 115–126.

⁹⁹ Miljan Gogić, *Kotor na razmeđu XII i XIII vijeka*, s. 269–280.

Mr Janko PAUNOVIĆ

THE USE OF „CHECKS AND BALANCES“ IN
THE STATUTE OF KOTOR (1616)

Summary

The commune of Kotor was one of many Eastern Adriatic communes which had its own written statute, providing a basis for the legitimacy of local elites during several centuries of Venetian rule. One of the most prominent principles identifiable among the provisions of the statute was an attempt to achieve a division of powers, not merely through protections against the abuse of institutional power, but also through an attempt to balance the forces of competing elite groups. A system of „checks and balances“ was constructed by several provisions in the statute which sought to negotiate the risk of conflict between different interests, such as between the individual and the community, religious and secular power, foreigner and citizen, or elites and non-elites.

Izvori:

1. Aristotle, *Politics*, Translated by Benjamin Jowett, Batoche Books, Kitchener, 1999.
2. Bogišić Valtazar, *Konstantin Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagreb, 1904.
3. Farlati Daniele, *Illyricum sacrum – Vol. VI - Ecclesia Ragusina cum suffraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, 1800, Venecija.
4. Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337.*, JAZU, Zagreb, 1981.
5. Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326 – 1335*, JAZU, Zagreb, 1951.
6. Mijušković Slavko, *Statvta civitatis Cathari, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 13*, 1965.
7. Orbini Mavro, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, Geneša klub, 2016.
8. Polibius, *The Rise of the Roman Empire*, Translated by Ian Scott-Kilvert, 1979.
9. Smičiklas Tadija, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv.2, Zagreb, JAZU, 1904.
10. *Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI.*, Apud Rubertum Meiettum.

Bibliografija:

1. Bogojević-Gluščević Nevenka, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, *Istorijski zapisi*, 71, 1–2., Podgorica, 115–126.
2. Bogojević-Gluščević Nevenka, *Oblici svojine u srednjovjekovnim italijanskim i našim primorskim gradovima*, *Istorijski zapisi*, Podgorica, LXVIII, 4, 1995, S. 1-27.
3. Bogojević-Gluščević Nevenka, *Porijeklo i ustanovljenje notarske službe u srednjovjekovnim istočnojadranskim gradovima*, 2007, *Boka (zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti)*, 27. Herceg-Novi, 7–15.
4. Fejić Nenad, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, *Istorijski časopis*, 1980, 27., Beograd, 5-62.
5. Ferluga Jadran, *Byzantium on the Balkans, Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam, 1976
6. Gogić Miljan, *Kotor na razmeđu XII i XIII vijeka*, u *Zborniku: „Vladar, monah i svetitelj: Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113 – 1216)“*, Beograd-Berane, 2016, 269-280.
7. Gogić Miljan, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, *DHS 4 21.*, 2022, Tuzla 341-364
8. Janeković Römer Zdenka, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja u: Zbornik sa znanstvene konferencije „Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaledje u višestoljetnoj perspektivi“*, *Bokeški ljetopis br. 4*, 2019, Kotor.
9. Jiriček Konstantin, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902.
10. Kostrenčić Marko, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, SANU, Beograd, 1930.
11. Kostrenčić Marko, *Hrvatska pravna povijest, tisak i naklada St. Kugli*, Zagreb, 1923.
12. Marinović Ante, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnik a i Kotora u 13. i 14. stoljeću*, *Anali Zavoda za povjesne znanosti u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1985.
13. Marinović Ante, *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, *Historijski zbornik 1-4*, 1957.
14. Matijević-Sokol Mirjana, *Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine (na osnovi kotorskih notarskih isprava)*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, vol. 12., 1983, Zagreb
15. Meyer Ernst, *Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen*, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte 24*, 1903.
16. Mijušković Slavko, *I testi delle sentenze d'appello die Collegi di Padova, Vicenza, Verona e Treviso su ricorsi da Cattaro*, *Atti del II Congresso internazionale della societa italiana di storia del diritto*, 1967, Venezia.

17. Milošević Miloš, Katorske ponude Veneciji za preuzimanje vlasti, Glasnik cetinjskih muzeja 6, 6, 1973.
18. Milošević Miloš, Sima Ćirković, O Statutu grada Kotora, Kotor, 2009.
19. Novaković Stojan, Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka, Državna štamparija, Beograd, 1912
20. O'Connell Monique, Men of Empire – Power and Negotiation in Venice's maritime state, The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 127th Series, 2009, The Johns Hopkins University Press.
21. O'Connell Monique, Voluntary Submission and the Ideology of Venetian Empire, Chicago University Press, 2017.
22. Sindik Ilija, Komunalno uredjenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Srpska Akademija Nauka, Istoriski Institut, Beograd, 1950.
23. Stjepčević Ivo, Risto Kovijanić, Odluka o štampanju Statuta grada Kotora, Istorijski zapisi 10, 1, 1954.
24. Strohal Ivan, Pravna povijest dalmatinskih gradova, Jugoslavenska akademija znannosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913
25. Strohal Ivan, Statuti primorskih gradova i općina, Jugoslavenska akademija znannosti i umjetnosti, Zagreb, 1911
26. Šufflay Milan, Die dalmatinische Privaturkunde, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien, 1904.

Дарко БАКИЋ*

СУКОБИ У ДОЊИМ ВАСОЈЕВИЋИМА АВГУСТА 1912. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *In mid-August 1912, there were armed conflicts between the cross-border Serbs and the Ottoman army, which committed serious crimes against the village of Donja Ržanica. In order to stop the Turks and restore the balance between the warring parties, Montenegrin units crossed the border and intervened in the events that followed. Nevertheless, thanks to the efforts of both Montenegrins and Ottomans, hostilities were stopped. An appropriate agreement was reached between the border commanders and Javad Pasha, but in practice, there was no serious progress in terms of its implementation. It remained for the beginning of the First Balkan War to decide the fate of Lower Vasojevići, who were freed from Ottoman rule very soon after the start of hostilities.*

KEYWORDS: *Donji Vasojevići, Donja Ržanica, border crossers, Ottoman army, Montenegrin units, conflicts, agreement, First Balkans War*

У предвечерје Првог балканског рата, у љето 1912. године, када је било све извјесније да ће државе Балкана постићи коначан договор о заједничкој борби против вјековног отоманског непријатеља, учестали су инциденти на црногорско-турској граници.

Најприје се догодио погранични инцидент у Зети. Почео је у јутарњим часовима 18. јула 1912. године, када су Турци, без икаквог повода, ранили два црногорска поданика. Као резултат тога развио се шесточасовни оружани сукоб, на потезу од Ничевице до карауле на Ћуриоцу. У борбама је погинуло девет, а рањено пет Црногораца. Турски губици, по свој прилици, износили су три погинула и четири рањена војника.

Цијела ствар завршила се тако што су бригадир Блажо Бошковић и османски вицекомзул Нафилијан ефендија изашли на мјесто суко-

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

ба и утврдили чињенично стање. Притом је Цетиње, преко свог дипломатског представника у Цариграду Петра Пламенца, изразило оштар протест код Порте, тражећи да се кривци за сукоб у Зети казне, као и да се предузму мјере како се инциденти на црногорско-османској граници више не би дешавали.

Убрзо након сукоба у Зети, у близини Мојковца дошло је до много јачег црногорско-турског пограничног окршаја. Кривица за нередде опет је била на османској страни. Турци су ометали црногорске поданике да раде на својим имањима, тако што су на њих отварали пушчану ватру. Због тога је црногорска влада у пар наврата интервенисала код Порте. Мада су са турске стране стизала увјеравања да Црногорци могу слободно користити своја имања у близини границе, њихови животи су и даље били угрожени. Након што су једном приликом османски војници, пуцајући са карауле на Пржиштима, убили једног, а ранили неколико сељака, интервенисала је црногорска војска. У сукобима 2. и 3. августа, војници Колашинске бригаде су запалили кулу на Пржиштима, али и друге карауле у њеној близини.

Ради испитивања свих детаља везаних за ова дешавања, образована је мјешовита црногорско-турска комисија, која је 9/22. августа 1912. године постигла одговарајући споразум.¹ Овим споразумом било је предвиђено да се успостави неутрална зона у ширини од 300 метара с обје стране граничне линије од Мојковца до изнад изгорјеле карауле на Побрђу, те да се Колашинска бригада демобилише (изузевез пољског батаљона, једне чете и једног вода топова). Што се тиче одговорности за настале сукобе, утврђено је да се кривица налази на османској страни.

Комисија која је била ангажована поводом сукоба код Мојковца још није била завршила свој рад, а у Доњим Васојевићима (беранској нахији) дошло је до нових инцидената. У вези са тим, бригадир Јанко Вукотић је из Андријевице јавио Цетињу да су се „ноћу првог и другог ов. мјесеца“ (стари календар - п.а.), неки аскери, „који су побјегли са куле Јанкове Главе“, напили ракије „у алугама изнад Ржанице“, те да су, „кад су одатле кренули низ Ржаницу, за Беране“, почели да пуцају из пушака.²

¹ Чланови комисије са црногорске стране били су: бригадир Јанко Вукотић, обласни управитељ у Колашину Јоко Јовићевић и погранични комесар у Андријевици Гавро Протић, док су берански кајмакан Илија Поповић и погранични комесар Рашид Акиб-паша представљали османску страну. (Више о инцидентима у Зети и код Мојковца видјети: Д. Бакић, *Погранични црногорско-османски сукоби у Зети и код Мојковца 1912. године*, Историјски записи, бр. 3-4, Подгорица, 2017)

² Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Министарство иностраних дјела (МИД) – Посланство Цариград (ПЦ), 1912, ф. 24, док. 169/4.

Вукотић у телеграму наводи да су се од те пуцњаве уплашили чобани и остали сељани села Доња Ржаница. Ови чобани почели су „по неку пушку истурати толико да се јаве један другом и учине глас шта је“, док су аскери пошли за Беране.

Бригадир Вукотић даље каже: „Другог августа рано из јутра ударило је око 200 аскера на Доњу Ржаницу и одмах убили Милоша Чукића, и посјекли га. Чим је војска осула плотунску паљбу на жене, ђецу и људе одмах је отпочео и топ са Јасиковца, тврђаве беранске, и то у куће. На овакви покољ отрчали су сељани који су имали пушке и почели пуцати ради самоодбране. Одмах су затим дошли у помоћ аскеру и бијели турци: убили су и посјекли-Милоша Чукића, Сура Чукића, Милутина Чукића. Васа Чукића, Мијаила Чукића а ранили су: Александра Чукића, Радосава Чукића; убили су на мртво жене: Јелку Чукић, Велику Чукић, топовским метком убили су: у куће Маргиту Чукић, а ранили Милицу Чукић“.³

Докле су Турци били спремни да иду у исказивању своје суровости према становништву Доње Ржанице, нарочито се види из следећег дијела извјештаја Јанка Вукотића: „Убили су у кући: Марка Јолића, његову жену Милицу, шћер Марију, синчића његова од 6 мјесеци „одсјекли му горњи уд“, које је у мукама други дан умрло, а другоме синчићу Арсу, дјетету од 18 мјесеци изнаказили десно јаје и расјекли му полни уд каналом куда вода тече „ово је дијете у болници једва живо“, мајку непрестано зове а она је убјена у Ржаницу“.⁴

Бригадир Вукотић затим износи да је Милутин Гудовић такође убијен, Новица Девић убијен и посјечен, а Грана жена Божине Куча ножем искасапљена. Рањени су Новица и Милоња Коматина, каже Вукотић, док је 31 особа заробљена, међу којима и „учитељица Даринка Чукић, са троје малољетне дјеце“. Заробљено становништво поднијело је „најгрозније муке и патње од самих аскера, и покушали су да пушкама и ножем заплаше заробљене“, наводи се у извјештају.⁵

Напосљетку Јанко Вукотић пише: „Саму пљачку учињела је редовна војска са бијелим турцима који су ово што је покретно узели и у Беране понијели, разумије се и живо“.⁶

О дешавањима у Доњој Ржаници Цетиње је обавијестио и Радомир Вешовић, који се налазио на челу црногорског политичког погра-

³ Исто.

Дијете је од задобијених рана ускоро преминуло. За разлику од документа-169/4, у документу из којег је преузета ова информација стоји да је име дјетета Аксо („Аксо Марков Јолић“).(ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24, док. 171/3)

⁴ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 169/4.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

ничног комесеријата са сједиштем у Андријевици.⁷ У телеграму, упућеном министру војном Митру Мартиновићу⁸, Вешовић каже: „Сад у 4 сата стигох на Трепчу (село у близини Андријевице, на самој црногорско-османској граници - п.а.), ће ме срете овај извјештај из границе преко мога нарочитог изасланика, погинули су 6 Чукића, два Девића, 1 Коматина 1 Гудовић, Марко Јелић са 4 чељади, Радуле Девић са своје 4 ђевојке. Има их још - али је број непознат, а заробљени су, што се до сад зна, Радуле Чукић, госпођа учитеља Чукића са 2 ћеце и жена Гавра Чукића. Синоћ пошто је мркло, Турци су се повукли у Јасиковач - шанчеве и у варош Беране. Рано јучер 2^{ог} овог - Турци су за ноћи похватили засједе, па кад су прекограничари наљегли са оружјем од оруд отворила је засједа, на њих палбу. И тако се започео јучерашњи бој у Турску границу. Извјешћен сам: да ће да нападне на Полицу и десни крај ријеке Лима“.⁹

Свједочанства о збивањима у Доњој Ржаници налазе се и у билежници Нова Девића¹⁰. Записи из ове билежнице, за које се чини да одговарају чињеничном стању ствари, омогућавају цјеловитији увид у дешавања у Доњим Васојевићима, поготово кад је ријеч о оружаним окршајима двију страна и догађањима везаним за сами почетак сукоба. Тако, у Девићевим записима пише: „Активни црногорски официр Илија Радосавов Асовић поручио је по свом стрицу Радовану да можемо добити оружје на Андријевицу од пограничног комесара Радомира Вешовића. Пошли смо нас 22 друга: Из Горњег краја, Асовићи: Васо, Милутин и Гавро, Аковић Новица, Бакић Милија, Божовић Миличко, Гудовићи: Милан, Драго, Богдан и Петар, Девићи: Арсо, Вукадин и Ново, Јелићи Крсто и Милета, Коматине: Мушо, Шуро, Јован, Милић и Ново, Милошевић Милан и Чукић Лазар. Оружје смо пренијели преко Шеку-

⁷ Осим што је био погранични комесар, Вешовић је обављао и дужност команданта Васојевићке бригаде, коју су сачињавали Љворечки, Краљски, Андријевички, Велички, Полимски и Трепачко-шекуларски батаљон. (Д.Ј.Мартинковић, *Радомир Вешовић (1871-1938)*, Библиографски вјесник, бр 2-3, Цетиње, 1998, с. 42; М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912-1913 (операције црногорске војске)*, књ. III, Београд, 1980, с. 37-38; М.С.Јоксимовић, *Народна војска Васојевића:(1858-1918)*, Андријевица, 1997, с. 154-155; *Глас Црногорца*, бр. 28, Цетиње, 2/15. јул 1912)

⁸ Дужност министра војног, као и дужност заступника министра иностраних дјела, Мартиновић је обављао упоредо са функцијом предсједника црногорске владе (Д.Ј. Мартиновић, *Дивизијар Митар Бошков Мартиновић: (1870-1954): живот и рад*), Подгорица, 1988, с. 28; *Глас Црногорца*, бр. 24, 6/19. јун 1912, бр 18, 25. април/8. јун 1913)

⁹ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 204., док. 1702/5.

¹⁰ Мањи дио садржаја из ове билежнице презентирам је у књизи Радомира Губеринића *Буне у Васојевићима: (Васојевићи-живот, обичаји, буне и ратови, документа и коментари)*

лара на Ржану. Када смо донијели оружје, ми смо се организовали да ћемо, када буде потреба, и да са тим пушкама бијемо непријатеља, те како су Шекуларци опсадирали караулу на Јанковој глави више Роваца, ми смо се бојали да ће Турцима доћи помоћ из Берана ноћу, ми који смо имали оружје ухватили смо крш код новог гробља и послали извјестиоца Драга Гудовића да извјести нашу команду на чијем је челу био учитељ Мираш Дабетић, правник Јеврем Чукић, Мирко Јелић и Радован Асовић. Приликом опсаде карауле на Јанковој глави, кордуни су убили Милована Маринкова Кењића из Шекулара, и побјегли према Беранама. У путу су срели Гудовића, и пуцали на њега, али га нијесу погодили. На Госпођине покладе, увече, сви сељани Ржанице, пошли смо на Андријевицу за Оружје, те првог примили оружје и ноћу се вратили, изјутра 2. VIII 1912. године¹¹.

Даље се у записима Девића описује ток сукоба у Доњој Ржаници: „Истом, турска војска долази у село, продужује у правац за шуме и Побједник, да би цијело село опсадирали. Када смо пуцали на кордуне, послали смо Милутина Дабетића, учитеља, са једним другом, да извјести комесара Радомира Вешовића да смо пуцали на кордуне, и да извјести Ржаничане да брже ноћу дођу, који су дошли у зору и застали врхом од села, те сачекали и повратили турску војску са борбом, гдје су у доњи крај сада неки и погинули. Са Ржаничанима за оружје био је и Милован Асовић. Јер му је поручио Арсо Николин да оде. Касније је дошла турска војска са башибозуком, напали су нас, и нас из њихових шанчева истјерали. Мало доцније, дошли су нам у помоћ из пограничног Требачко-Шекуларског батаљона, двије чете, и једна са Ријеке Марсенића са којом су командовали Радосав и Бошко Марсенић. Ту смо заробили доста кордуна (...)

Командант Требачко-Шекуларског батаљона био је Мило Кењић. Исти су заробили кордуне са карауле Навотина, и предали их Ахметову јузбаши на Веничку, а караулу запалили. Из Шекулара су дошли са четама Радосав Дашић и Мијаиле Божовић, а Панто Алексић и Иван Делетић, они су заробљене са Пештери (?) и оћерали их за Веничку и караулу запалили. Комесар није примао заробљенике већ је наредио да се предаду њиховом јузбаши на веничку караулу. Остала турска војска, кад је чула бој, почела је да одступа из шанчева са Главице. Онда је почео да пуца топ на Ржаницу. Бој је био жесток, и остало је много мртвих¹².

У вези са погинулим и рањеним становништвом Ржанице, у билежници Новице Девића стоји: „Када смо из села ишћерали Турке,

¹¹ Р. П. Губеринић, *Буне у Васојевићима: (Васојевићи - живот, обичаји, буне и ратови, документа и коментари)*, Београд, 1996, с. 229, 230.

¹² Исто, с. 230.

мртве смо покупили. Тога дана погинули су: Новица Девећ, и посјечени су Суро, Милош, Васо и Милутин Чукићи, Милутин Гудовић, Аксо, Марко и син му Јолићи, Мијаиле Ђукић са сином. Од женских су погинуле: Велика, Јаглика и Маргита Чукић, Марија и Милица Јолић, Грана Мићковић, и Милица Ђукић. Рањени су: Милоња и Новица Коматина, Миљан и Петар Гудовић, и Васо Раичевић¹³.

Девећ затим наводи да је Милета Асановић заробио турског војника, а потом износи податак да је при одступању турска војска „заробила више од 30 чељади која нијесу могла да утечу“. Међу њима се, каже Девећ, налазила и „учитељица Даринка Иванова Чукић са дјецом“, која је „дошла из Подгорица била код својих“. Када су Турци „наишли поред куће Мирка Бабовића из Луга, узели су и његову жену Драгу, рођену Лабудовић, са дјететом у наручју“, наставља Девећ, додајући да је она „погинула од наших плотуна у Беране сјутрадан“.¹⁴

Примјећује са да се записи Нова Девећа и извјештаји Вукотића и Вешовића међусобно не подударају у погледу пострадалог ржаничког становништва, што свакако није изражено у обиму који би могао изазвати било какве недоумице у вези са размјером почињених турских злочина на односној територији.

У даљем тексту Девећевих записа, поред осталог, указује се на то да су сукобе започели Ржаничани, као и да се један батаљон црногорске војске укључио у окршаје, како би им пружио помоћ: „Ми смо мртве сахранили потом ујутру. Тога дана су дошли официри Илија Асовић и Лука Малевић и доћерали неколико пушака „московака“ и муниције те раздијелили Ржаничанима, јер је комесар дознао да смо ми први пуцали на турску војску, за то смо и погинули, и први топ, прије објаве рата (Првог балканског рата - п.а.) опаљен је на Ржаницу. Комесар је наредио официру Микаилу Чукићу да издаје оружје и другим селима из Беранске нахије, а ми смо добили помоћ од Горњовасојевичке бригаде (званичан назив ове бригаде био је Васојевићка бригада - п.а.), батаљон Ђуличко-андријевички (назив овог батаљона заправо је био Андријевички батаљон - п.а.) са командиром Стеваном Драговићем. Граница је била слободна и са десне и са лијеве стране Лима“¹⁵

Одређене недоречености у извјештајима Јанка Вукотића и Радомира Вешовића, постају јасније, када се упореде са записима Нова Девећа. Тако, на примјер, Вукотић пише да су аскери „побјегли са куле Јанкове Главе“, али не говори о разлогу њиховог напуштања ове карауле (куле). Из Девећевих казивања види се да је ова кула држана у опса-

¹³ Исто, с. 231.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

ди од страна Срба из Шекулара, а да су Ржаничани очекивали да ће им османска војска из Берана притећи у помоћ. Девић такође наводи да су кордони (граничари) побјегли из карауле према Беранама, те да су пуцали на извјесног Гудовића, што је у суштини сагласно са Вукотићевим наводима да су кордони, пошто су се напили ракије, пролазећи низ Ржаницу ка Беранама почели да пуцају.

Вешовић, видјели смо, износи да су борбе почеле тако што су Турци из засједе напали прекограничаре који су „наљегли са оружјем одовуд“. Ову, недовољно јасну формулацију, појашњавају Девићеви записи у којима он експлицитно каже да се оружје добијало у Андријевици¹⁶ управо преко пограничног комесара Радомира Вешовића, што је било у складу са припремама Црне Горе за укључивање пограничних Срба из беранске нахије у ратне операције црногорске војске у очекиваном рату балканских држава против Османског царства.¹⁷ Међутим, Девић, као ни Вукотић, на помиње да су прекогранични Срби упали у засједу, односно да су на тај начин започеле борбе у беранској нахији. Из њиховог описа односних дешавања на овом подручју закључује се да је све почело нападом Шекулараца на турску караулу, која се налазила на Јанковој глави изнад села Роваца.

О томе да су сукоби у Доњим Васојевићима започели нападом на ову караулу, говори и командант Шекуларско-трепачког батаљона Мило Кењић (кога, видјели смо, помиње Девић у својој биљежници) у спису под насловом *Ратни дневник Мила С. Кењића 1912–1916*, у коме се уопште не помиње да су Доњовасојевићи упали у турску засједу, као што се то не чини ни у Вукотићевом извјештају ни у Девићевим записима.¹⁸ При томе, за разлику од ова два извора, у Кењићевим списима јас-

¹⁶ Тачније речено, оружје је добијано из барутане (подигнута 1900. године), која се налазила у селу Краље изнад Андријевице. (М. Дашић, *Шекулар и Шекуларци од помена до 1941*, Подгорица, 2006, с. 519; *Глас Црногорца*, бр. 30, Цетиње, 29. јула/10. августа 1900)

¹⁷ С тим циљем, црногорска влада, која је одраније школовала војни кадар из Доњих Васојевића у официрској школи на Цетињу, послала је тајно (почетком јула) 24 потпоручника у берански крај са задатком да организују јединице народне војске. Припадници ових јединица, као што смо видјели, прелазили су на црногорску територију, гдје им је дијељено оружје. (Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908–1912)*, Историјски записи, књ. XIX, св. 3–4, Титоград, 1962, с. 511; М. Дашић, *н.д.*, с. 519)

¹⁸ За батаљон којим је командовао Мило Кењић у овом раду употребљавали смо назив Трепачко-шекуларски, али и Шекуларско-трепачки, у зависности од тога како је он називан у легератури на коју смо се у конкретном случају позивали.

Узимајући у обзир, између осталог, чињеницу да се према члану 2. Закона о административној подјели Књажевине Црне Горе из 1910. године Полимска (Васојевићка област) дијелила на шест капетанија, од којих се једна звала Шекуларско-трепачка, професор Благоје Шарић у осврту по питању правилног назива војне формације коман-

но је наведен разлог због којег је дошло до напада. С обзиром на то да забиљешке које је Мило Кењић изнио у свом дневнику у великој мјери доприносе стварању потпуније слике о збивањима у беранској нахији у љето 1912. године, о њима ће у даљем излагању бити више ријечи.

Дана 31. јула /13. августа, пише Кењић, командант Васојевићке бригаде Радомир Вешовић позвао га је у Андријевицу да би му саопштио „да има извјештај како се муслимани Рожајске нахије са арнаутима руговцима спремају да нападну Доњо-васојевићку нахију“, као и да би му наредио да помно прати ситуацију, те да, уколико до напада дође, пребаци „преко границе бар двије чете од батаљона у помоћ нажима“.

Ово сазнање, наставља Кењић, навело га је на помисао да би напад на Доње Васојевиће био одличан повод да се реализује оно о чему је више пута разговарао са Вешовићем, а то је да се, ако се за то укаже згодна прилика, „на рачун покрета Срба устаника са турске територије, поруше карауле турске између Доњих и Горњих Васојевића“.¹⁹

Међутим, са рушењем турских караула почело се прије него што је то командант Шекуларско-трепачког батаљона могао претпоставитим, а повод за ова дешавања није био очекивани напад Рожајаца и Руговаца, већ освета за почињено убиство. Пишући о томе, Мило Кењић у свом дневнику каже: „Похитао сам да се што прије вратим у Шекулар, наредим уговореним знаком приправност, како би се у случају напада пребациле чете преко границе. Примичући се Шекулару, већ је ноћ и чујем грохот пушака око карауле на Јанковој глави. Сјетио сам се, појурio на коњу да што прије дођем на лице мјеста и сазнам шта је било? У ствари било је следеће: синови и родбина убијеног Милована, син Зарија, синовци Митар, Новица, Иван, Радосав, Крсто и Јован Кењићи сачекали су двојицу старешина карауле Јанкова глава и убили их код Мулаћке долине ван карауле. Милован Кењић погинуо је 1911. године од ове двојице низама.²⁰ Код карауле Јанкова глава низами су направили

данта Мила Кењића, истиче да је једино исправно да се за њу користи назив Шекуларско-трепачки батаљон. (БЛАГОЈЕ ШАРИЋ, ‘ШЕКУЛАРСКО ТРЕБАЧКИ А НЕ ТРЕБАЧКО ШЕКУЛАРСКИ’ | Глас Холмије (glasholmije.rs))

¹⁹ Б. Шарић, Г. Киковић, *Мило Кењић са својим батаљоном у борби за слободу и уједињење српског народа*, Подгорица, 2010, с. 98.

²⁰ Осим ове двојице низама, како то произилази из навода које је командант Шекуларско-трепачког батаљона изнио на другом мјесту у свом дневнику, у убиству Милована Кењића учествовало је још османских војника. Наиме, деведесетогодишњег Милована, који је „са собом понио Вендрелову пушку“, и прешао са стоком црногорско-османску границу близу карауле на Јанковој глави убили су старјешина ове карауле са још четири низама“. Притом су „узели пушку и затворили се у караулу“. Милован је чувао стоку умјесто чобана, пошто су се сви младићи „од 17 година и старији“ морали одазвати на десетодневну војну вјежбу. Као што видимо, на овом

били грудобран окренут према селу Масларима и био споран да је направљен на црногорској страни границе. Овај је грудобран заузет чим су пушке запуцале (...) На глас пушака двије чете Радмужичка и Орашка опколиле су караулу и борба настављена. Када сам дошао на лице мјеста са официрима чета гледао сам да успоставим ред око карауле, ноћ је била мркла увелико. Један Србин из суседног села са територије Турске налазио се је у караули, а низами остали без старешина. Овај их је Србин по ноћи неопажено извукао и повео за Беране. Караулу су запалили војници 1. августа 1912 године²¹

За разлику од Мила Кењића, Ново Девих, видјели смо, пише да се убиство Милована Маринковог Кењића десило током опсаде карауле на Јанковој глави. У том случају његова погибија не би могла бити повод за напад на ово утврђење, како то тврди командант Шекуларско-трепачког батаљона. Међутим, Мило Кењић у дневнику не наводи име Миловановог оца, као што то чини Девих у својим записима, те се зато не може са сигурношћу тврдити да се у оба случаја ради о истом човјеку (тј. могуће је да је ријеч о два човјека са истим именом и презименом). Стога се, имајући ово у виду, а будући да Девих, приликом описивања односних дешавања у беранској нахији, не говори о узроку опсаде карауле на Јанковој глави, не може засигурно ни констатовати несагласност по овом питању. Наиме, Милован Маринков Кењић могао је страдати приликом опсаде карауле, како то наводи Девих, а погибија његовог имењака и презимењака, која се десила претходне године, могла је бити узрок напада на њу, како то тврди командант Шекуларско-трепачког батаљона.²²

Кењић у свом дневнику даље каже да је „запаљена караула Јанкова глава“ била „видан знак за све карауле дуж границе црногорско-турске између Васојевићских нахија“, па су „чете Шекуларско-трепачког

мјесту, Мило Кењић не помиње да је караула имала двојицу старјешина, већ само једног. (Исто)

²¹ Исто, с. 99.

²² Исто тако, примјећује се да Кењић, када говори о бјекству низама из карауле, не помиње да су они послје тога пуцали на извјесног Гудовића, као што чини Девих (нити да су уопште пуцали, као што је то навео Јанко Вукотић у извјештају којег смо разматрали), док с друге стране Девих, описујући исту ствар, не наводи да је османским граничарима помогао да напусте караулу један Србин, као што то чини Кењић. Ни у овом случају не можемо тврдити да се ради о неподударању у описивању једног истог догађаја, али не можемо ни констатовати да се ова два описа својим различитостима надопуњавају, тј. да је низаме из карауле извео Србин, а да су они касније, када су видјели Гудовића (било да је тај Србин још увијек био са њима или не), пуцали на њега. Но, шта год да је у питању, свакако да не представља нешто што је од битнијег значаја за општи ток ствари у беранској нахији, о чему свједоче и Девихеви и Кењићеви записи.

батаљона по мјесту становања дотичне појединим караулама на дати знак енергично напали“ ова турска утврђења.²³ Тако је, наставља Кењић, „чета Мезгаласка напала караулу Пештер, чета Ријечка караулу Навотина, а чете Трепачка и Трешњевачка као и мјештани села Веничке, Буча и др. онда у турској граници напали су велику караулу Веничка, где је био штаб чете турских граничара војника-низама“.²⁴ Како је судбина карауле на Јанковој глави на браниоце осталих караула дјеловала обесхрабрујуће, они су последице извјесне борбе затражили да им се дозволи да под оружјем напусте своја утврђења и пођу у берански гарнизон.²⁵

Слично као и Девић, Мило Кењић пише да је до окршаја у Доњој Ржаници дошло између мјештана и Турака, који су из Берана кренули у помоћ нападнутим граничарима: „(...) после паљења и уништења карауле Јанкова глава и опкољавања карауле Пештер, турска војна команда упутила је из Берана један батаљон војника-низама, а са овом војском пошли су као добровољци муслимани мештани из Берана као помоћ опкољеној караули Пештер. Но наишавши преко села Доња Ржаница почели су да убијају и пале село“.²⁶ Кењић, у дневнику, не даје детаљан опис страдања Ржаничана, осим што каже да је „у борби између осталих погинуо угледни мјештанин Суро Чукић“. Међутим, о томе, као што смо видјели, постоје подробне информације у поменутих извјештајима Вукотића и Вешовића, као и записима Нова Девића.

Да су у помоћ Ржаничанима пристигле јединице редовне црногорске војске, као и да су се Турци у овом сукобу користили и артиљеријском ватром, поред Девића свједочи и Мило Кењић: „Са потпоручником Радосавом Дашићем упутио сам у Доњу Ржаницу 50 војника који су одмах ступили у борбу са Турцима и после извесне борбе турци су се повукли назад, а у исто вријеме са утврђења Јасиковац код Берана, Турци су отворили артиљеријску паљбу. (...) Чета Ријечка под командом потпоручника Радосава Марсенића придружила је се получети потпоручника Радосава Дашића те се је батаљон турског низама из Ржанице прогјерао да не прође у помоћ караули Пештер“.²⁷

²³ Исто.

²⁴ Заповједник карауле Веничка понудио је командиру Трепачке чете, потпоручнику Велимиру Нововићу, који је руководио опсадом овог утврђења, часне услове предаје, тј. „да се посада караула Веничка и Новотина са оружјем пуне да пођу у Беране у свој гарнизон“. Понуђени услови турског официра су прихваћени, међутим, „у путу прије доласка у Беране“, османску војску пресрели су „Бучичани, Венићани и др.“ и том приликом побили све низаме и њиховог команданта. (Исто)

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, с. 100.

²⁷ Исто, с. 101.

На глас о новонасталој ситуацији у Доњим Васојевићима, како пише Кењић у дневнику, Радомир Вешовић издао је наређење о мобилизацији Васојевићке бригаде. Он је са брдском брзометном батеријом лично пошао на границу код Трепче, „гдје су се дан касније концентрисали батаљони: Љворечки, Краљски и Андријевички, а батаљони: полимски и Велички остали су на свом дијелу границе у приправности“.

Након што се „увјерио да Турци употребљавају артиљерију са Јасиковца, нарочито према селима Веничка и Буче, где су погинули и неколико мештана“, бригадир Вешовић наредио је „артиљеријским капетанима Рају Лабану и Драгу Дедовићу да са водом пољских топова из Андријевице одмах пођу на границу код Трепче“. Вешовић је, пише Кењић, имао намјеру да употреби артиљерију, вјероватно са циљем да заузме Беране.²⁸

Међутим, „министар војни дивиз. сердар Јанко Вукотић“²⁹, који је „већ дошао био у Колашин“, издао је наредбу Лабану и Дедовићу (пошто су га ови телефонским путем извијестили о намјераваном покрету), „да са топовима остану у Андријевицу док он дође“.³⁰

Свакако да је напад на османске карауле убрзао очекивани покрет рожајских муслимана и руговских Албанаца према Доњим Васојевићима, на шта је, као што смо видјели, Радомир Вешовић упозорио Мила Кењића, који је, суочен са таквом ситуацијом, одлучио да са својим војницима пређе границу и заштити угрожено становништво; „Како је напад на карауле испао за онда непредвиђено, већ компликацијом са караулом Јанкова глава, те сам се лично са војницима задржао око караула и другог дана са командирима чета поручником Михаилом Божовићем потпоручником Иваном Делетићем и Вукашином Лекићем и њиховим четатама, лично сам пошао и прешли границу турску преко села Роваца, Калудре, мјеста Крчева и у селу Тмушиће сукобили се са арнаутима – Руговцима и Рожајцима и потукли се са њима. Арнаути су прије сукоба са нама, напали и попалили српска села: Полицу, Маште, Горажде и др.“³¹

²⁸ Исто, с. 100, 101.

²⁹ У вријеме односних дешавања у беранској нахији министар војни није био Јанко Вукотић, него, као што смо то већ навели, Митар Мартиновић, који је управо од Вукотића преузео обављање ове дужности. Исто тако, Вукотић није имао ни чин дивизијара у том периоду, већ га је стекао 1914. године.

Све ово, као и чињеница да дио Кењићевог дневника, који се односи на збивања о којима је овдје ријеч, није структуриран по датумима, говори о томе да су она у овом спису описана по сјећању, а не под свјежим утисцима дневних догађаја, тј. да имају карактер мемоара, а не дневника. (Ј. Вукотић, *Успомене из три рата*, Београд, 1996, с. 28, 29; *Глас Црногорца*, бр. 24, 6/19. јун 1912, бр. 6, 1/14. фебруар 1914)

³⁰ Б. Шарић, Г. Киковић, *н.д.*, с. 101.

³¹ Приликом набрајања ових села Кењић је направио омашку. Наиме, Полица није село, већ географска цјелина коју, поред горе поменутих села Маште и Горажде, сачињавају

Када смо се сукобили са Арнаутима скренули их са намјераваног правца и тиме их спречили да попале српска села Тмушиће, Дапсиће, Будимљу, Петњик, Загорје и Ржаницу тј. сва села на десној обали р. Лима³².

Овако конципирани наводи Мила Кењића, наводе на закључак да су поличка села нападнута непосредно прије интервенције његових војника, односно да је до интервенције дошло како би се спријечиле даље акције Рожајаца и Руговаца.

Међутим, чињеница да се у Архиву Историјског института Црне Горе налази документ, у коме је назначено да се напад башибозука на Полицу десио 1/14. јула 1912. године, овакав закључак доводи у питање.³³ Тако, произилази да је покрет Рожајаца и Руговаца у правцу Тмушића, Дапсића и других наведених села услиједио мјесец дана након овог напада, а не непосредно након њега. Но, уколико претпоставимо да је Полица похарана два пута у релативно кратком временском периоду, што је ипак мало вјероватно, оба наведена случаја била би могућа.

При свему овом важно је истаћи да поменути документ није настао у вријеме извршења напада на Полицу, већ десет година касније, тачније 21. маја/3. јуна 1922. године, када га је у Беранама сачинио пензионисани командант Поличког батаљона Вукота Пантовић³⁴, тако да је једноставно могло доћи до грешке у датирању овог догађаја.³⁵ Умјесто у јулу, све се могло одиграти у августу, након паљења карауле на Јанковој глави. Ово тим прије што је у истом документу, приликом описивања битке на Тиврану, Пантовић написао да се она десила 30. августа/12. септембра, при чему се поуздано зна да су борбе за заузимање овог стратешки важног гребена вођене мјесец дана касније, након почетка Првог балканског рата, а у склопу операција црногорске војске за ослобођење Берана.³⁶

и села: Драгосава, Бабино и Заграђе (са сеоцем Тмушиће). (*Српски етнографски зборник*, књ. 6, *Насеља српских земаља*, књ. 3, уредио Ј. Цвијић, Београд, 1905, Б. Лалевих, И. Протић, *Васојевићи у турској граници*, с. 714)

³² Б. Шарић, Г. Киковић, *н.д.*, с. 100, 101.

³³ Архив Историјског института Црне Горе (АИИЦГ), ф. 13, док. 22.

³⁴ Описујући овај напад, Пантовић износи да је непријатељска војска (наоружана пушкама, а без топова, митраљеза и коњице), предвођена Јашар-агом Ганићем из Рожаја напала на села Бабино и Горажде у осам сати ујутро (1/14. јула). Турским снагама јачине 4000 бораца супротставило се 400 војника Поличког батаљона (наоружаних пушкама са по 40 метака по војнику, без топова и митраљеза). Борба је, каже Пантовић, „трајала цио дан“ и „завршила се увече“. Поличани су једанпут успјели да потисну непријатеља, међутим, под налетом бројних башибозука „војска и народ“ морали су да пребјегну у Црну Гору, а Полица је спаљена. Према наводима Пантовића, турски губици износили су око 100 погинулих и око 150 рањених војника, док је полички батаљон имао 10 погинулих и осам рањених бораца. (Исто)

³⁵ Исто.

³⁶ АИИЦГ, ф. 13, док. 22; М. Ђуришић, *н.д.*, с. 174–179.

У прилог чињеници да се напад на Полицу догодио у августу свједочи наведени извјештај Радомира Вешовића, у коме он, као што смо видјели, обавјештава Цетиње о страдањима Ржаничана, а након тога каже да има информације о томе да ће Турци да нападну на Полицу и „десни крај ријеке Лима“. Како је овај извјештај писан 3/16. августа, јасно је да се напад на Полицу, сходно овом документу, морао десити касније, по свој прилици убрзо након што је сачињен. С овим су у сагласности и изнијети наводи из Кењићевог дневника, у којима, присјетимо се, 31. јула /13. августа Вешовић саопштава команданту Шекуларско-трепачког батаљона да је обавијештен да се Рожајци и Руговци спремају да изврше напад на Доње Васојевиће.

Било како било, ситуација у беранској нахији све више се компликовала, а Рожајци и Руговци дали су томе активан допринос. У вези с тим Мило Кењић у дневнику пише: „Непријатељ се појачавао са турским тј. Арбанасима, Рожајцима и Руговцима који су с друге стране вароши Берана упали. Турски топови брдски брзометни пласирани на излазу вароши у правцу Виницке, Буча, манастира Ђурђеви ступови, непрестано су брзом палбом тукли са Јасиковца, такођер у правцу Дапсића и Будимље артиљерија пуца и туче Буковац.

Са Трепче чету Сеочку батаљона Полимског упућена је батаљону Шек.трепач. у Дапсиће. Чета Трепачка батаљона Шек. треп. била је редовно на лијевој обали Лима заједно са Бучичанима, Винићанима и Југовљанима“.³⁷

Видјећи да Турци све више појачавају своја дејства, поготово кад је ријеч о употреби артиљерије, бригадир Вешовић је, наводи Кењић, наредио да батаљони Краљски и Андријевичи пређу преко границе у село Загорје и заузму положај Буковац. Исто тако, Вешовић је издао наредбу да брдска брзометна батерија хитно пређе црногорско-османску границу и „пласира се на положају Буковца према Јасиковцу“.³⁸ Међутим, у међувремену је бригадир Јанко Вукотић дашао у Трепчу и „хитно наредио по ордонансима официрима да се батерија неизоставно врати“. Кењић потом пише да је „официр на коњу“ сустигао батерију у селу Загорје и вратио је натраг, тако да са црногорске стране артиљерија у односним догађајима није уопште употребљавана, док су усљед дејствовања османских топова погинуле три особе из Виницке и један војник из Андријевичког батаљона.³⁹

Поступци Јанка Вукотића свједоче о томе да га је црногорска влада послала на границу не да би подстицао сукобе, већ да би дјеловао с

³⁷ Б. Шарић, Г. Киковић, *н.д.*, с. 102.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

циљем стабилизације прилика у беранској нахији. Са османске стране, преко Цавид-паше, такође су предузети кораци у том правцу.

Смиривање ситуације у Доњим Васојевићима свакако да је захтијевало постизање договора о надокнади штете становништву попаљених села, па је формирана одговарајућа комисија.

Из телеграма обласног управитеља Јована Н. Пламенца⁴⁰ (упућен на Цетиње 19. августа/1. септембра 1912. године), у коме се говори о сусрету доњовасојевићких првака и Цавид-паше, те наводе чланови комисије за пројекту настанке штете, јасно се види да су Турци на десној обали Лима похарали Доњу Ржаницу, Полицу, Будимљу и Луге, док су на лијевој страни ријеке пострадали Долац, Берансело, Пешца и Лужац: „(...) Авро Цемовић и учитељ Милић Дабетић били су у Беранима код Цавид паше. Исти их је примио необично сасвим лијепо. Одмах је затражио да одреде комисију за стимавање учињених штета. Они су одредили: за Долац, село Беране Пешца, цркву и њено имање у Лужац-Маријана Вуковића, а за његова писара Милана Поповића, учитеља; за Будимљу и Луге Вука Дабетића а за писара Ђукана Лабудовића, учитеља; за Полицу Вукоту Пантовића а за писара Тома Јоксимовића, учитеља. Засебно за цркву и школу код исте имају учинити предрачун штете - поп Јосиф Бојовић, поп Максим Поповић и Милан Цемовић.“⁴¹

У извјештају Пламенца такође стоји да је комисија „сјутра рано“, то јест 20. августа/2. септембра, имала да отпочне рад, као и да је „паша замољен да нареди аскеру да прекограничарима не би спречавао повратак с оружјем на своја згаришта“.⁴²

Процјењивање и надокнада штете, коју су Турци нанијели становништву беранске нахије, био је само један од захтјева народних првака упућених Цавид-паши ради стварања услова за стабилизацију прилика у Доњим Васојевићима. У вези са тим, „Господин Министар Пламенац“ је из Андријевице на Цетиње јавио слjedeће⁴³: „Главари и

⁴⁰ Јован Н. Пламенац, дотадашњи в.д. команданта приморско-црмничке бригаде, на дужност управитеља васојевићке области (на којој је наслиједио командира Радомира Вешовића) именован је 1/14. јула 1912. године. (*Глас Црногорца*, бр. 28, Цетиње, 2/15. јул 1912)

⁴¹ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 170/3.

⁴² Исто.

⁴³ Уколико није ријеч о грешци, тј. уколико се не ради о поменутом обласном управитељу Пламенцу, а не, како у овом документу пише, министру Пламенцу, то би значило да је овај извјештај писао тадашњи министар унутрашњих дјела (истовремено и заступник министра просвјете и црквених послова) Јован С. Пламенац, који је ту функцију обављао од 6. јуна 1912. до 25 априла 1913. године.

Да се вјероватно ради о грешци наводи на закључак чињеница да је у свим осталим документима које се тичу теме овог рада, назначено да их је из Андријевице на Цетиње слао обласни управитељ Пламенац. Поред тога, да напоменемо да су коришћени

Прваци народни пристадоше да обуставе непријатељства. Исто тако с Турске је стране прекинуто непријатељство. Јуче је Цавид паша упутио писмо главарима у коме дају народу извјесна обећања, али су она доста неодређена с тога су главари Цавид паши упутили писмо у коме траже, последије ласкавог увода и завршетка у писму, 1) Да буду у свему потпуно равноправни с Турцима 2) Да им се надокнади према процјени штета за упропашћена имања и изгорјеле куће као и за Манасти ђурђево Ступове његово имање и школе⁴⁴. Ову процјену, пише даље у извјештају, имала је „да изврши комисија“, која би била „састављена од три лица и то: једно које ће бити изабрано од стране пашине друго од стране Главара а треће лице да има бити изабрано коцком од стране ова два прва лица“⁴⁵.

Имајући у виду садржину овог захтјева, јасно се види, да су чланови комисије коју су одредили Цемовић и Дабетић, представљали само дио комисије која је имала да се бави процјеном учињених штета у беранској нахији.

Трећи захтјев главара беранске нахије био је да се старјешина кордона „Муендис ефендија премјести“, будићи да је „још и раније стално неправично чинио“, због чега је био предмет многих жалби прекограничара⁴⁶.

Сљедеће што су доњовасијевићки прваци тражили било је „да се ниједан Србин беранске нахије“ не „узима на одговорност ради ових несрећних догађаја“⁴⁷.

Напосљетку, као пети захтјев, главари су тражили да се у ућумату и суду у Беранама поставе чиновници, „који знају мјесни језик, а то је српски, и који из ближе познају наш народ и његове потребе“.

Све захтјеве главара беранске нахије Цавид-паша је прихватио⁴⁸.

Важан показатељ да су прилике у Доњим Васојевићима кренуле у правцу нормализације, био је пристанак становника села са обје стране Лима да се врате на своја огњишта. О томе свједочи извјештај Јанка Вукотића од 20. августа/2. септембра, у коме, између осталог, пише:

документи из фонда ДАЦГ, МИД-ПЦ, уствари преписи оригиналних извјештаја, који су слати црногорском дипломатском представнику у Османском царству „ради знања и управљања“, те да је приликом самог преписа текста свакако могла поткрасти грешка, тим прије што је ријеч о људима који су имали исто име и презиме. (*Глас Црногорца*, бр. 24, 6/19. јун 1912, бр 18, 25. април/8. јун 1913; ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 169/1, 172/1, 179/1)

⁴⁴ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 169/3.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто; Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912*, Титоград, 1973, с. 125.

⁴⁸ Исто.

„Моји посланици из беранске нахије повратили су се и кажу да су и они из десне обале Лима сви добровољно пристали да се врате и обећали се да ће слушати“.⁴⁹

Истог дана, обласни управитељ Пламенац јавио је Цетињу да су га главари с десне стране Лима, „Маријан, Вуко, Вукота, Милан, Томан и Ђукан“, писмено обавијестили да ће комисија „сјутра зором поћи да процјењује оштете“.⁵⁰ Они потом у свом писму Пламенцу јављају следеће: „Пашина је жеља, пошто влада пријеки суд, који је забранио ношење оружја и Турцима, да наши приликом преласка прикрију оружје у колико је могуће да се не би наред изазвао, а код својих кућа да га слободно држе. На пашино питање, које оружје имамо одговорили смо да имамо мјешовити оружје - петице и системе; питали смо и то хоћемо ли сада процјењивати сву цјелокупну штету одједном.-Исти је одговорио - то је ствар само комисије на наш захтјев да се попис чини на српском и турском језику - паша је одобрио“.⁵¹

Процес стабилизације стања у Доњим Васојевићима, односно пристанак тамошњег народа да се врати својим кућама, доведен је у питање, пошто су османске власти донијеле одлуку да се формира пријеки суд, који би, како Пламенца обавјештавају „главари с десне стране Лима“, имао задатак да „ислиједи догађај и кривце по заслуги казни“.⁵² „Нама се то није допало, јер и ми у том случају нећемо добро проћи“, писали су главари.⁵³

Поводом формирања овог суда обласном управитељу Пламенцу писао је и Авро Цемовић (такође 20. августа/2. септембра): „Наши људи који сачињавају комисију за попис учињене штете српском народу јављају, да су поред одређене им комисије позвани били и од пријеког суда за све узроке и проузроковаче који су претходили догађају. Паша је изричито казао да сада престају радити редовни судови и да их замјењује новопостављени пријеки суд. Према реченом излази, да се обилази тачка у нашим захтјевима, која каже, да се нико од Срба не узме у одговорност за одиграни догађај. Ургирајте код надлежних да се Турци управљају према ранијем обећању у погледу наших захтјева тј. да се од нас нико не узима на одговорност и да се пријеки суд укине у Бера-

⁴⁹ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 171/3.

У истом извјештају Вукотић пише да је писмено обавијестио Цавид-пашу да напушта Андријевицу, односно „да по службеној потреби“ полази за Колашин, „а да овђе остаје обласни управитељ Пламенац, који ће му бити на пријатељској услузи за довршетак његовог мудрог и корисног рада и за народ и за државу“. (Исто)

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

нима. Докле год то не учине народ није вољан сићи својим згариштима нити смије, јер се свако плаши од пријеког суда⁵⁴.

Поступајући по Цемовићевом захтјеву, Пламенац је тражио од своје владе да предузме енергичне кораке „да се народу даде могућност повратка укидањем пријекога суда и гаранцијом да исти неће бити поново успостављен“⁵⁵.

Дана 21. августа/3. септембра Јован Н. Пламенац је Цетињу послао нови извјештај о стању ствари у беранској нахији, у коме наводи да „Авро Цемовић доставља да је с главарима данас био у Беране код Цавид-паше“⁵⁶. Затим каже да му је Цемовић јавио сљедеће: „1-као што смо Вас јуче извјестили били смо паши противни јучерашњим његовим говорима које је говорио Маријану, Вуку, Вукоти с друштвом .

2.-Паша није одступио од тијех говора, које је поменутима говорио, говорећи то сада нека стоји да ми радимо на повратак и смирење народа, па ће се то најпослије гледати.

3.-Дакле ето опет појава да ће доцније ако могне народ разоружати и установити пријеки суд“⁵⁷.

Цемовић је напосљетку (четврта тачка), поред осталог, обавијестио Пламенца да се „данас“ између доњовасојевићких главара и беранских Турака водила парница пред Цавид-пашом. На челу Турака био је берански кадија, кога су главари, према ријечима Цемовића, „у свему пред пашом добили“. На крају дебате Цавид-паша је „рекао кадији да све лаже“⁵⁸.

Обласни управитељ Пламенац, послао је 25. августа/7. септембра у црногорску престоницу телеграм, у коме преноси садржину извјештаја, којег му је упутио надзорник Милан Цемовић.⁵⁹ Тако, надзорник Цемовић извјештава Пламенца да је Цавид-паша 23. августа/5. септембра дао коње Авру Цемовићу и учитељу Милићу Дабетићу, „да први иде у горња села а други у Калудру да ослободе народ у Беране“. Он такође наводи да су Авро и Милић пошли на извршење задатка, као и да се народ све „више слободи и иде на своја згаришта“, при чему се „данас у Суботу на пазарни дан“ има намјера „напунити Беране народом“, како би паша био задовољан.

Милан Цемовић је у свом извјештају такође обавијестио Пламенца да је Цавид-паша „наредио да одма одпочну школе радити“, те да ће „данас“ тим поводом посјетити пашу.

⁵⁴ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 171/3,4.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 172/3.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 178/3.

Као што смо навели, у захтјевима које је паша прихватио, главари беранске нахије, између осталог, тражили су да се старјешина кордона Муендис ефендија удаљи са положаја. Премјештај за друге представнике османских власти није изричито тражен. Истина, видјели смо да је пети захтјев главара био да се у ућумату и суду поставе људи који знају српски језик и познају мјесни народ и његове потребе, што би се могло тумачити на начин да је за испуњене овог захтјева било потребно да се старе власти замијене новим, а не само да се постојећим чиновницима придруже нови са траженим карактеристикама. Шта је у ствари било посриједи, односно шта су главари тражили и шта је паша обећао, најбоље се види из дијела Цемовићевог извјештаја у коме он моли Пламенца да се заложи код црногорске владе да „преко дипломатије утиче на Порту да овај паша одржи што го вори“. Притом истиче да је паша „обећао изтјерати из Берана кордонсог јузбашу и кордоне који су се ту десили“, али и „премјестити војне и грађанске власти који су одавно у Беране“.⁶⁰

Да уистину није било воље да се ово питање ријеша свједочи нови извјештај Милана Цемовића, којег је Пламенац послао на Цетиње 26. августа/8. септембра, а у коме, поред осталог, пише: „Још се нијесу премјестили кордони који су у Беране, нити њихов јузбаша као што смо ми тражили у захтјевима и као што су сваког дана гос. Авро и Дабетић тражили у име народа. Данас ће обојица да иду у Беране, да најенергичније траже премјештај ових као и премјештај свих старих грађанских и војних чиновника, који су нам у великој мржњи“.⁶¹ Цемовић, потом, поново упућује молбу Пламенцу да ургира „код наше владе да дипломатским путем ово учине код Порте“.⁶²

Ствари у вези са процјеном штете, која ја православном народу беранске нахије учињена у посљедњим догађајима, нијесу текле онако како су то његови представници у комисији очекивали. О томе Вукота Пантовић и Томо Јоксимовић обласном управитељу Пламенцу пишу: „Према престанку Цавид-пашином да се наши познати вам захтјеви у дјело преведу од којих је најпотребитији онај о процјени наплати оштећа ми смо приступили том послу у намјери да у детаљима и до ситнице све попишемо и процијенимо, но тим нашим покушајима много стоје на путу ови муслимани, који су нама у друштво, из чега да им је паша одредио тачно границе при оцењивању и дао потребите инструкције у прилогу тога. Затегнутост наша и одсуство од реченог посла само би прекинула рад а не би могла користити нашим намјерама да се нашем

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

народу пружи што више материјалне користи овом приликом. У процјени има се у виду само куће са зградама, опаљеним воћем летимично изгубљени усјеви и то је све док унутрашње кућевне потребе, као и опљачкани живи мал не улази у попис (...).⁶³

Даље, у свом извјештају, Пантовић и Јоксимовић говоре о размјерама турских непочинстава у беранској нахији: „Трагови турског варваризма учињени у Турској у овој револуцији немају равна у историји. Они су грознији и од вандализма и др. познатих у историји. Ничега чиме би се наш народ могао помоћи и користити они није су оставили и оно што нијесу могли понијети то су уништили“.⁶⁴

Свакако да су Турци у Доњим Васојевићима починили велика злодјела, али, ипак, може се рећи да су Пантовић и Јоксимовић мало претјерали, када су констатовали да њима слична у историји нијесу забиљежена.

У настојању да се глас о турским злочинима не рашири, односно де се догађаји не представе у свјетлу потпуног чињеничног стања, Цавид-паша, како то свједоче Пантовић и Јоксимовић, „узео је код себе“ једног француског новинара, који се интересовао за стање ствари у беранској нахији, и чинио му „све могуће услуге и комплименте само да своме листу достави Потемкинова Села“.

Пишући о Цавид-паши, Пантовић и Јоксимовић такође кажу да он много обећава, те да се због тога плаше „да неће ни стоти дио од тога испунити“.⁶⁵

Непун мјесец пред почетак Првог балканског рата, који је започео 8. октобра 1912. године, објавом рата Црне Горе Османском царству, Авро Цемовић послао је обласном управитељу Пламенцу извјештај сљедеће садржине: „У беранском округу овладао је велико огорчење између Турака и Срба. Колико се дознаје Турци ће извршити велику казну над Србима у Беранској нахији, ако им дође до руке јер стоје потпуно на ратној ноzi према Црној Гори. Сваког дана увећавају војску и муницију, а нарочито топовску, тајин и све што је потребно за рат. Нама све могуће обећавају, а ништа не испуњавају. Цавид паша отворено говори да неће дати ниједног гроша док се свако чељаде не поврати на своје згариште, Како ћемо се на овој студи враћати на згаришта, која се налазе на голој пољани? Осим тога наређује да одмах све ствари повратимо, које смо у Црну Гору пренијели, јер да ће се прекинути саобраћај између Беранске нахије и Црне Горе; ово да морамо одмах извршити ако мислимо бити царски, а ако не онда да идемо у Црну Гору. Беран-

⁶³ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 179/3.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

ски Турци, а тако и они из околице и Рожаја Бијелог Поља не дозвољавају да нам остане оружје, једном ријечу изгледи су да ће бити ускоро сукоба између нас и Турака. Јуче је дошло у Беране 4 табора низама и како причају Срби аскери, Турци мисле заузети Буковац и Градину, најважније тачке у Беранској нахији. Донешено је око 500 вој. шатора. По свему се види да се нечему спремају, тек гомилају оволику војску на нашу границу⁶⁶.

Као што се из овог извјештаја примјећује, договор о предузимању мјера ради стабилизације прилика у беранској нахији све је више губио смисао, с обиром на све израженију атмосферу ишчекивања почетка црногорско-турских ратних сукоба, у оквиру великог окршаја малих балканских држава са својим вјековним отоманским непријатељем. С тим у вези, могло би се закључити да се до почетка Првог балканског рата није ништа промијенило у односу на стање ствари у Доњим Васојевићима које је описано у овом извјештају, односно да се питање положаја српског становништва беранске нахије морало ријешити кроз предстојеће ратне окршаје.

На коначан епилог није се дуго чекало. Већ 16. октобра, осам дана од почетка рата, Доњовасојевићи су дочекали слободу. Тога дана заузето је Беране, а у операцијама за ослобођење града, поред црногорске војске, учествовали су добровољачки батаљони из Доњих Васојевића⁶⁷, од којих је убрзо формирана Беранска бригада.⁶⁸

Уговором у Лондону (чл. 2) од 30. маја 1913. године, којим је окончан Први балкански рат, Османско царство се обавезало да балканским савезницама уступи своје европске територије западно од линије

⁶⁶ ДАЦГ, МИД-ПЦ, 1912, ф. 24., док. 182/1.

⁶⁷ Ови батаљони, њих шест (Полички, Будимски, Доњоржанички, Бучичко-виницки, Лужачки и Горњоселски), образовани су на дан објаве рата Црне Горе Османском царству. Њихова бројност била је 2600 људи, а налазили су се под командом бригадира Лакића Војводића. Старјешински кадар већ је био одређен, а оружје и опрема допремљени су на границу. Одмах по формирању, ови батаљони ушли су у састав Источног одреда, чији командант је био бригадир Јанко Вукотић.

Поред Иточног одреда (3 бригаде), у складу са ратним планом формулисаним 3. октобра 1912. године на сједници ратног савјета, војску Црне Горе сачињавали су Зетски (5 бригада) и Приморски одред (3 бригаде). Источни одред имао је да дјелује према Новопазарском санцаку и Метохији, док су Зетски и Приморски одреди добили задатак да наступају према Скадру. (Ж. Павловић, *Опсада Скадра*, Београд, 1926, с. 53–56; М. Ђуришић, *н.д.*, с. 50–58, 60–64); Б.С. Вуковић, *Рат Црне Горе против Турске и Бугарске 1912–1913 и рад Црне Горе на унији и сарадњи са Србијом*, Цетиње, 1971, с. 27; Г. Киковић, *Преци и потомци*, Беране, 1914, с. 78)

⁶⁸ Предлог о формирању ове бригаде, са командантом Авром Цемовићем (до тада је био у штабу Лакића Војводића), Јанко Вукотић упутио је краљу Николи 18. октобра. Прихватајући овај предлог краљ је 20. октобра Цемовићу додијелио чин бригадира. (М. Ђуришић, *н.д.*, с. 63, 173–183)

Енос-Мидија, изузев Албаније,⁶⁹ чиме је формално-правно престало да полаже право и на Доње Васојевиће, који су као ратна тековина црногорске војске постали саставни дио Црне Горе.

* * *

Поред Берана, црногорски војници су у Првом балканском рату ослободила и градове: Мојковац, Бијело Поље, Беране, Плав, Гусиње, Рожаје, Пећ и Скадар. Од свих ових мјеста, једино Скадар, за чије ослобођење је црногорска војска претрпјела велике жртве, није ушао састав Црне Горе. Одлуком великих сила овај град припао је новоствореној албанској држави.

Истовремено са србијанским одредима, црногорске јединице ушле су у Пљевља и Ђаковицу. На основу споразума од 13. новембра 1913. године, којим је дефинисана граница између Црне Горе и Србије, ова два града ушла су у састав црногорске државе.

Тако је Црна Гора, као резултат својих ратних прегнућа у Првом балканском рату, остварила територијално проширење од око 5000 км², што је представљало скоро половину њене дотадашње територије.⁷⁰

⁶⁹ Лондонски уговор, који је усвојен на Конференцији амбасадора одржаној у престоници Велике Британије (17. 12. 1912 – 11. 8. 2013), предвиђао је (чл. 3) да велике силе „одреди границе Арбанији и уреди сва остала питања која се тичу Арбаније“. С тим у вези, на сједници Конференције од 29. јула 1913. године донијета је одлука о формирању нове државе Кнежевине Албаније. (*Међународни уговори Црне Горе 1878–1918: зборник докумената са коментаром*, приредили Г. Перезић, Р. Распоповић, Подгорица, 1992, с. 696; Ђ. Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995, с. 54, 60; С. Драшкић, *Европа и албанско питање : (1830-1921) : прилози проучавању историје Албаније од почетка националног препорода (1830) до Конференције амбасадора у Паризу (1921)*, Београд, 2000, с. 204,205, 208,209.

⁷⁰ Више о томе: М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913 (операције црногорске војске)*, књ. III, Београд, 1980, с.158-232 73-391; П. Милошевић, *Операције Источног одреда црногорске војске у Санџаку, Горњем Полимљу и Метохији 1912. године*, Историјски записи, књ XXX, св. 3–4, Титоград, 1972, с. 279–382; Ж. Павловић, н.д.; М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд, 1970; Н. Ракочевић, *Трепачко односи Црне Горе и Србије 1903–1918.*, Цетиње, 1981, с. 164–175,186–196, *Односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Историјски записи, бр. 3–4, Титоград, 1984, с. 96, 97.; Б.С. Вуковић, н.д., с. 29–125; Ž. Leković, *Operacije crnogorske vojske u Novopazarском sandžaku 1912. године*, Acta Histriae 26, 2018, 2, s. 521–538.

Darko BAKIĆ

CONFLICTS IN DONJI VASOJEVIĆI, AUGUST 1912

Summary

The attack of the cross-border Serbs on the Turkish watchtowers in August 1912 led to the flare-up of the conflict in Donji Vasojevići. The Ottoman army, which set out from Berane to help the border guards at the checkpoints, on its way attacked the village of Donja Ržanica and committed serious crimes against the local population. After the attack of the Turks, the regular units of the Montenegrin army arrived to help the locals and the Ottoman forces were expelled from the village. The Montenegrins crossed the border also to confront the inhabitants of Rožaje and Rugova, in order to prevent them from burning the villages on the right bank of the Lim. The situation in the nahiye of Berane became more and more complicated. Seeing that the Turks were intensifying their actions, especially when it came to the use of artillery, Brigadier Vešović ordered the battalions Kraljski and Andrijevički to cross the border to the village of Zagorje and occupy the position in Bukovac, where the Montenegrin mountain rapid-fire battery was supposed to be placed. However, soon an order came from Brigadier Janko Vukotić to bring the battery back.

Apart from Montenegrins, steps to stabilize the situation were also taken by the Turks, so the hostilities were stopped. The demands that the cross-border commanders presented to Javad Pasha, including the need to form a commission to assess the damage to the population of the burned villages, were accepted. However, the implementation of what was agreed upon did not go as well in practice as the border crossers expected, so no serious progress was made in this matter until the beginning of the First Balkan War, which brought the population of Donji Vasojevići freedom and entry into the Montenegrin state.

ПРИЛОЗИ

Petar LEKIĆ*

ANALIZA KULTA SVETE TROJICE NA CRNOGORSKIM PLANINAMA

ABSTRACT: *In the territory of Montenegro, the cult of the Holy Trinity existed at various locations, with a unique aspect being the construction of sacred buildings on mountaintops, as part of a broader phenomenon of erecting temples in the mountains. Some structures dedicated to the Holy Trinity can also be found in lowland areas. It was a custom to visit these places and celebrate the holiday on Trinity Day. The earliest mentions of this cult date back to the Middle Ages.*

KEYWORDS: *cult, Holy Trinity, church, customs, mountaintop, mountain*

Hrišćanski praznik Sveta Trojica predstavlja slavljenje silaska duha na apostole, kada su apostoli primili sveti duh i počeli da šire učenje koje im je Bog poslao. Zato se proslava ovog događaja naziva drugim imenom Duhovi. U zavisnosti od datuma Vaskrsa u godini, određuje se dan praznovanja, jer se događaj desio pedeset dana nakon vaskrsnuća, pa se slava takođe naziva Pedesetnica. Otac, sin i sveti duh, kako tvrdi hrišćansko učenje, dio su Svetog trojstva, što je ustanovljeno kao neporeciva istina na Nikejskom saboru 325. godine, kojim su uspostavljeni opšti crkveni postulati. Međutim, na ovom saboru došlo je do pobune dijela prisutnih, predvođenih duhovnikom Arijem. Ova grupa je iznijela mišljenje da Otac i Sin ne mogu biti jednaki, pa samim tim ne može postojati Sveta Trojica.¹ Učenje Arija nije prihvaćeno, proglašeno je za jeres. Učenje na Prvom vaseljenskom saboru bilo je podržano od strane rimskog cara Konstantina, koji je Milanskim ediktom, ranije, 313. godine, uveo hrišćanstvo kao jednu od zvaničnih religija u imperiji.

* Autor je muzejski savjetnik u Narodnom muzeju Crne Gore.

¹ Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Narodna knjiga Alfa, Beograd, 1998, str. 68. Vidi Snežana Ferjančić, *Konstantin (306–337)*, Službeni glasnik, Beograd, 2013; Radmilo Petrović, *Car Konstantin i carica Jelena*, Centar za mitološke studije Srbije, Beograd, 2002.

Međutim, u čitavo mediavelno vrijeme postojali su društveni otpori zvaničnom učenju crkve, od toga da je dolazilo do raskola, do potpunog neprihvatanja postavljenih postulata i hijerarhije. Ovo stanje je dovelo do otvorenih sukoba, odnosno građanskih ratova širom evropskog kontinenta, što saznajemo na osnovu pisanih istorijskih izvora. Svako zvanično protivljenje je od nomenklature definisano kao nedopustivo mišljenje i djelovanje, prozvano jeres, a njihovi sljedbenici su bili nazvani jereticima. Svakako je dolazilo do sukoba i na zvaničnim Vaseljenskim saborima, kojih je bilo sedam, od 325. godine do 787. godine. Poslije posljednjeg održanog sabora, krenuo je masovni proces pokršćavanja stanovništva kreiran prije svega od strane Vizantije i Karolinške države.

Tokom mediavelnog perioda, crkveni pisci su naglašavali počivanje hrišćanstva na učenju o Svetoj Trojici. Nakon dolaska delegacije Hazara u Carigrad 860. godine, car Mihajlo III je u obraćanju Konstantinu Filozofu poručio: *Idi, filozofe, k ljudima i načini im reč i odgovor o Svetoj Trojici, s pomoću Njenom; jer drugi niko ne može dostojno to učiniti.*² Bosanski kralj izdaje povelju u Bihaću 1423. godine *u ime oca, sina i svetoga duha.*³ Kada bi se u srednjem vijeku proglašavala jeres, ona bi se identifikovala sa Arijevim učenjem. Tako je Stefan Prvovjenčani u Žitiju svetog Simeona, napisanom oko 1216. godine, u dijelu u kom opisuje progon jeretika od strane svog oca, naveo: *I nikako nisam mislio da je on u mojoj oblasti, a već sada slušam da se za kratko (vrijeme) ukorijenio zlolukavi, i da hulu nanosi na svetoga Duha i da dijeli nedjeljivo božanstvo, što govoraše bezumni Arije, presecajući jedinosušnu Trojicu, što prorekoše sveti i bogonosni oci: "Ko ti, Spase, razdra rizu?" "Arije", reče, "bezumni, koji Trojicu preseče".*⁴

Običaj iznošenja krsti zabilježen je u Bajicama na Cetinju, kao što se vidi iz jednog izvještaja 1905. godine: *Na Trojičin dan ove godine po običaju nošeni su u Bajicama krsti, a istog dana, u večer, bajička omladina priredila je u zdanju mjesne osnovne škole zabavu sa igrankom.*⁵ Ceremonija je takođe postojala u Vukovcima, kod crkve sv. Trojica: *Poslije službe nošeni su krsti, kao obično svake godine.*⁶ Državno glasilo Knjaževine Crne Gore *Glas Crnogorca* je opširno izvještavalo o tradicionalnom velikom okupljanju na

² Predrag Komatina, *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Vizantološki institut, Beograd, 2014, str. 150. Prema *Żywoty Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne)*, ed. Tadeusz Lehr-Splawiński, Instytut Zachodni, Poznań, 1959.

³ Franc Miklosič, *Monumenta Serbica spectantia Sebiae Bosnae Ragusii*, Guilelmus Braumuller, Beč, 1858, str. 280.

⁴ Lazar Mirković, *Spisi svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939, str. 180-181.

⁵ *Glas Crnogorca*, 1905, 11. juna, br. 23, str. 3.

⁶ Isto.

Trojičindan kod manastira Ostrog, gdje su masovno dolazili ljudi iz Crne Gore i okolnih krajeva Hercegovine i Stare Srbije. Ovdje je kult Svete Trojice bio isprepleten sa kultom Svetog Vasilija Ostroškog, koji je živio u XVII vijeku, a vremenom postao najuticajniji pravoslavni kult na širem području. Posebno je u *Glasi Crnogorca* dat osvrt na svetkovinu Trojičindana, koji se slavio u direktnoj vezi sa posvetom Donjeg manastira. Zdanje posvećeno Sv. Trojici je sagrađeno 1824. godine⁷, postavši neodvojivi dio cjelokupnog mozaika hodočašća. Prilikom okupljanja u Ostrogu, ceremoniji su prisusovali pripadnici sve tri vjeroispovijesti. U hodočašću su učestvovali članovi knjaževske dinastije Petrović Njegoš, što dokumentuje oficijelni list države.

Slavljenje kulta se odvijalo i na drugim lokacijama, kako se spoznaje na osnovu brojnih istorijskih izvora. Kod graničnog dijela Zete i Venecije, iznad Kotora prema Njegušima, postojala je na brežuljku crkva Sv. Trojice. Ona se spominje u povelji Ivana Crnojevića 1482. godine, gdje se određuju granice njegove zemlje. Isti lokalitet se spominje prilikom prolaska svatova Đurađa Crnojevića 1490. godine ka Cetinju.⁸ Ovdje su se sastali 1807. godine crnogorski vladika Petar i francuski maršal Marmon.⁹ Kasnije je ona pretvorena u utvrđenje, da bi ga Crnogorci 1813. godine, predvođeni guvernerom Vukolajom Radonjićem napali u borbi sa francuskim trupama, ali su kompletno područje bili prisiljeni da napuste nakon dolaska austrijskih trupa 1814. godine. Među značajnim mjestima štovanja kulta Sv. Trojice je i manastir u Pljevljima, čiji se postojanje prati od XVI vijeka¹⁰, što ne znači da hram nije postojao ranije. U njoj je sredinom XVII vijeka nastao Vrhobreznički ljetopis, spis Gavriela Trojičanina. Takođe se u okviru manastira Brezojevica kod Plava pronalazi hram posvećen Sv. Trojici. U okolini Bijelog Polja locira se manastir Majstorovina sa crkvom Sv. Trojice, koja se građevinski datira u XIV vijek, a svakako je postojala graditeljska djelatnost u periodu od IX do XI vijeka jer je pronađen stubić sa predromaničkim tročlanim prepletom.¹¹

⁷ Božo Mihailović, *Manastir Ostrog i sv. Vasilije Ostroški*, Cetinje, 1959, str. 5.

⁸ Ovaj događaj je 1535. godine ispričao jedan Bokelj. Prema Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima, knj. I*, Istorijski institut SR Crne Gore, Izdavačko-štamarsko-preduzeće „Obod“, Cetinje, 1963, str. 145.

⁹ Radojica Rašo Pavićević, *Austrougarske tvrđave u Crnoj Gori*, Grafo mark Laktaši, Herceg-Novi, 2012, str. 265.

¹⁰ Tatjana Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Presmedij, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zavod za izradu novčanica, Novi Sad, Cetinje, Beograd, 1995, str. 222. O manastirima i crkvama Andrija Jovićević, *Spomenici naše stare slave i veličine*, Zetski glasnik, Cetinje, 1933-1940. Vidi Manastir Svete Trojice, Uprava manastira Svete Trojice, Pljevlja, 2014.

¹¹ Vojislav S. Jovanović, Ljubo Glušac, *Arheološka istraživanja crkve Svete Trojice u Majsto-*

Slavljenje Sv. Trojice je podrazumijevalo podizanje crkvene građevine, gdje bi se jednom u godini proslavljao dan na koji se obilježava posveta hrama. Crkve su, između ostalog, podizane na planinskim vrhovima iznad naselja, a istovremeno su označavale granična područja naselja. Običaj je bio da se stanovnici naselja okupe i da hodom do vrha planine, na dan posvete crkve, obidu kultno mjesto. U ove kultove spadaju: Đurđevdan (6. maj), Markovdan (8. maj), prolječni Sv. Nikola (9. maj), Spasovdan (40 dana nakon Vaskrsa), Trojičindan (50 dana nakon Vaskrsa), Petrovdan (12. jul), Ilin-dan (2. avgust). Ovakav običaj proisticao je iz praktičnih razloga, jer se u toku jeseni i zime moglo desiti da se, usljed lošeg vremena, teško dolazi do planinskog vrha ili okolnog područja. Ovakav slučaj opisan je za jedno selo u Malesiji: *Crkva u Selcima posvećena je Sv. Nikoli, potvrđuje klimentašku priču, da su negda slavili Nikoljdan. Kad su ga Klimente napustili, uzeli su za krsnu slavu sv. Klimenta (25.XI), koji je po njihovom vjerovanju, bio negda papa Arbanije. Klimenti su i njega napustili radi snijega, koji može da napada u ono doba, i prihvatili današnja krsna imena.*¹² Poslije ovog iskustva, Selčani su odlučili da proslavljaju prolječni Nikoljdan.

Kult Sv. Ilije izrazito je prisutan na planinskim uzvišenjima na kojima se nalazio hram njemu posvećen. Tako se na vrhovima duž crnogorskog primorja nalaze lokaliteti: Sv. Ilija poviše Lepetana, Sv. Ilija iznad Sutomora, Šentelija sjeverno od sela Zubci, Šingli kod Ostrosa. Spasovdan se takođe slavio izlaskom na uzvišenja, pa se tako širom primorja, ali i u zaleđu, nalaze primjeri ove proslave. Tako se iznad Đurmana jedno brdo naziva Spas, dok se isto ime evidentira za vrh na Paštrovačkoj gori, a u široj okolini Žabljaka Crnojevića uzvišenje Spas. Sv. Petar se pronalazi za staru crkvu na trasi puta iz ilirskog doba, koji je vodio u Cetinjsko polje, preko Bokova u Riječkoj nahiji. Jedan od vrhova Prokletija zove se Maja e Šnikut, čime se utvđuje kult Sv. Nikole na planinskom vrhu, iako je on uobičajeniji u ravničarskim predjelima. Na vrhovima je često podizana crkva posvećena Sv. Vidu, koji je u praktikovanju vjere bio najizraženiji u istočnojadranskom primorskom pojasu. Ovaj svetac se pronalazi u posveti crkve iznad Tivta i crkve na katoličkom groblju kod Starog Bara. Potvrda svetačkih kultova na planinskim vrhovima je i crkva Sv. Jeremije iznad Kamenara, po kojem se zove Jeremijino brdo. Utvrđenje iznad Perasta nosi naziv Sv. Andrija, iako su na njemu sada ostaci austrougarskog utvrđenja.

U pregovorima Crne Gore i Austrije, na ovom terenu je postavljena granica između država. Kako bi pridobio saglasnost monarhije za razgraniče-

rovini kod Bijelog Polja 1991. godine, Srpsko arheološko društvo, Libertas, Beograd, Bijelo Polje, 1993, str. 212–218.

¹² Andrija Jovičević, *Malesija*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 15, SKA, Beograd, 1923, str. 126.

nje, vladika Petar II Petrović je bio prinuđen da proda Carevini manastir Mainje 1837. godine i manastir Stanjeviće 1839. godine. Ovdje je neophodno reći da je manastir u Stanjevićima imao crkvu posvećenu Sv. Trojici. U Cetinjskom ljetopisu je zapisana gradnja crkve Sv. Trojice u Stanjevićima: *Godine od Hrista 1736. sagradi vladika Sava na Stanjeviće crkvu, hram živonačelnije Trojice i manastir sastavi*.¹³ Iz ovog perioda je sačuvana geografska karta na kojoj je bio ucrtan vrh Trojica, dok se među decidno određenim granicama spominje vrh Mala Trojica¹⁴, koji se nalazi jugoistočno od Velje Trojice.

Trojičindanski kult je postojao i na drugim uzvišenjima, što zaključujemo na osnovu etnoloških istraživanja. Drugog dana poslije Duhova se izlazilo na brdo Vladimir u Svačkom polju, kako je zabilježeno u jednom zapisu iz 1960. godine.¹⁵ Zavjetno mjesto Sv. Trojice u Spiču nalazilo se na uzvišenju iznad Đurmana.¹⁶

Na tri planinska vrha uz primorsko područje, na Veljoj Trojici, Trojici i Rumiji, postojao je kult izlaska na Trojičindan. Jedan običaj se vezuje za planinu Lovćen, ali ne na samom vrhu. Njihov jedinstven niz je posebno sagledljiv iz pravca unutrašnjeg dijela prostora srednjovjekovne Zete, sa okolnih vrhova.

Na planini Lovćen je, prema književnom djelu *Gorski vijenac*, postojala crkva prije nego što je vladika Petar II Petrović podigao kapelu da u njoj bude sahranjen. Kult Sv. Trojice na području Njeguša bilježi se 1432. godine kada se kupovala svita na ovaj praznik.¹⁷ Granica na Lovćenu se navodi u zajedničkom dokumentu Đurađa i Stefana Crnojevića 1495. godine.¹⁸ Na osnovu istorijskih izvora spoznajemo da je vladčina kapela građena 1845. godine.¹⁹ Njogoš u *Gorskom vijencu*, započinje dramsku radnju skupom uoči Trojičindana na vrhu Lovćena: *Skupština uoči Trojičina dne na Lovćenu, gluho doba noći, svak spava*.²⁰ Prvo obraćanje u spjevu je govor vladike Dani-

¹³ Božidar Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Obod, Cetinje, 1996, str. 143.

¹⁴ Jevto Milović, *Dnevnik o razvoju pregovora suda od kmetstva na Paštrovskoj Planini Eduarda Grija iz 1841. godine*, Anali Istorijskog instituta u Dubrovniku sv. 4-5, Dubrovnik, 1956, str. 616.

¹⁵ Marijana Gušić, *Na brdu Vladimiru i na Šaskom jezeru*, Naše planine, br. 3-4, Hrvatski planinarski savez, Zagreb, 1960, str. 50.

¹⁶ Rade Novaković, *Spič*, Alter, Beograd, 1997, str. 204.

¹⁷ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima, knj. I.*, op. cit., str. 59.

¹⁸ Vidi Radoslav Rotković, *Sazdanje Cetinja*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.

¹⁹ Risto Dragičević, *Članci o Njogošu*, Narodna knjiga, Cetinje, 1949, str. 213. Opširnije *Zetski glasnik*, b. 42-43, Cetinje, 27. maj 1934.; Ljubomir Durković-Jakšić, *Petar II Petrović Njogoš*, Nakl. Tow. Naukowego Warszawskiego, Varšava, 1938.

²⁰ Petar Petrović Njogoš, *Gorski vijenac* (s komentarima Milana Rešetara), S.B.Cvijanović, Beograd, 1920, str.11.

la, koji promatra opšte istorijske tokove. Ovaj govor nije se svidio Vuku Mićunoviću, koji vladici odgovara: *I bez toga ovo nam je slava na koju se vrsni momci kupe, sposobnosti svoje da kušaju, silnu mišce i brzinu nogah; strijeljanjem da se nadmašuju, i sjećanjem u opkladu plećah; da slušaju božju le-turđiju i da vode kolo oko crkve, da viteštvom prsa nabrecaju.*²¹ Poslije besjede, pisac objašnjava običaj o Trojičindanu: *Iznijeli su krste s Lovćena, navrh Crkvine, pa su po vrhu sjeli; gađaju puškama i broje, koliko puta koja odjekne.*²² Pisac pobliže određuje lokaciju ckrvenog objekta u prologu: *Stade velika graja navrh crkvine na sjevernoj strani više jezera.*²³ Poslije je pri-došlo jato jarebica, dok se segment o skupu na Lovćenu završava pripovje-danjem: *Puštiše jarebice i vratise se krstima otkuda su ih digli.*²⁴ Upravo u početnom dijelu *Gorskog vijenca* Njegoš je objasnio običaj izlaska na Troji-čindan. U etnologiji je već bio primijećen ovaj lokalitet 1926. godine, pa je autor naveo da se Crkvine situiraju ispod Jezerskog vrha na Lovćenu.²⁵ Me-taforično značenje Trojičindanske skupšine, kako je opisana u drami, dato je 1932. godine.²⁶

Iznad crmničkih sela Bukovik i Brčeli nalazi se vrh Trojica, na kom je bila izgrađena crkva posvećana Sv. Trojici. Zajedno sa dva druga uzviše-nja čini jedan planinski masiv, koji nosi naziv Rasovatac. U istorijskoj do-kumentaciji crkva se prvi put spominje u povelji manastira Sv. Nikole na Vranjini kralja Stefana.²⁷ Prema dokumentu, naselje Brčeli se dodjeljuje kao svojina vranjinskom manastiru. U njoj se pominje kaznac Dimitrije, zaštit-nik ispunjenja obaveza, odnosno blagajnik, onaj koji skuplja porez u odre-đenoj geografskoj oblasti.²⁸ Vladar je u tekstu tačno naveo granice vlastelin-stva vranjinskog manastira, pozivajući se na naselje Brčeli. Posjed je poči-njao od *Свете Троице*²⁹ da bi nastavio prema navedenim mjestima koja obu-hvataju djelove Gornje Crmnice. Još jedna povelja kralja Stefana je sačuva-na, ona koja opisuje ovaj kraj i u kojoj se spominje kaznac Dimitrije, ali se ne navode toponimi.³⁰ Pregled vranjinskih povelja uradio je ruski istraživač

²¹ Isto, str. 17.

²² Isto, str. 18.

²³ Isto, str. 21.

²⁴ Isto, str. 22.

²⁵ Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gore, Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 24, SKA, Beograd, 1926, str. 408.

²⁶ Risto Kovijanić, *Trojičanska skupština u Gorskom vijencu*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Bograd, 1932, str. 35–31.

²⁷ F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia Sebiae Bosnae Ragusii*, op. cit., str. 113.

²⁸ Teodor Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, Lirika, Beograd, 2002, str. 207.

²⁹ F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia Sebiae Bosnae Ragusii*, op. cit., str. 114.

³⁰ Isto, 112-113.

Pavle Apolonovič Rovinski.³¹ Dvor Balšića, vjerovatno Balše III, nalazio se u Brčelima, gdje je napisao povelju.³² U toponimiji se održao naziv Balšića dolac.³³ Crkva sv. Trojice na Rasovatacu je obnovljena 1907. godine.³⁴ Raspoznaju se ostaci crkve dužine 4,90 m i širine 2,10 m.

Gospodar Zete Ivan Crnojević je u navedenom dokumentu 1482. godine, nakon povratka sa Apeninskog poluostrva godinu dana ranije, utvrdio granice svoje države: *Перво поставихъ границу на врхъ Сутормана (планина выше Цернице) другу где се зове три рога; от толъ камиваломъ на Троицу коесе зваше Брчело. Трећа граница: оттолънак камиваломъ све врхомъ у другу Троицу граница четврта.*³⁵ Njegova teritorija je išla do rječnih tokova Morače i Sitnice u Zetsko-bjelopavličkoj ravnici, ostavljajući Osmanskoj carevini da uređuje život u polju. Prilikom nastanka povelje, Ivan se služio poveljama srpskih vladara manastiru Sv. Nikole na Vranjini, kako je navedeno u tekstu dokumenta. Naziv mjesta Tri roge označava planinsku tačku poviše Buljarice. Druga Trojica u dokumentu se odnosi na vrh Velja Trojica iznad crmničkih sela Utrg i Podgor. Na vrhu Velja Trojica nalaze se ostaci crkve pravougaonog oblika sa časnom trpezom dužine 4,85 m i širine 2,60 m. Okolo sakralnog objekta ljudskom djelatnošću formirana je međa elipsastog oblika, koja faktički zajedno sa unutrašnošću čini utvrđenje. Prema navedenom, granica je išla prirodnom međom između primorja i kontinentalnog područja, koja su pripadali Veneciji. Kotor je ušao u vlast Republike 1420. godine, Budva 1442. godine i Bar 1443. godine.³⁶ Okolno područje ispod planine se pominje u drugoj povelji Ivana Crnojevića, tj. krajevi otrgnuti od manastira Sv. Nikole na Vranjini. *Sve ovo iznađe gospodin Ivan Crnojević poslije onih pravih što su to u rukama držali i prema njihovim svjedodžbama i vrati crkvi svetoga Nikole.*³⁷ Dva Crmničanina se pojavljuju

³¹ Vidi Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, I*, Izdavački centar Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.

³² Ivan Jastrebov, *Prepis hrISOVulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini*, Glasnik Srpskog učenog društva, XLVII, Beograd, 1879, str. 228.

³³ Jovan Vukmanović, *Crmnica*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1988, str. 342.

³⁴ Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, K.C. Državna štamparija, Cetinje, 1910, str. 109.

³⁵ Simeon Milutinović, *Istorija Cerne Gore od iskona do noviega vremena*, Knjaževsko-Srbska knjigopečat, Beograd, 1835, str. 10–12; Božidar Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1987, str. 194.

³⁶ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike, VII-IX*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1882–1889.

³⁷ B. Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, op. cit., str. 110. Vidi Niko Martinović, *Cetinjski ljetopis*, Centralna narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara Crne Gore, Cetinje, 1962.

u kotorskim spisima kao martolozi 1477. godine.³⁸ U izvoru kralja Stefana za XIII-XIV vijek se pominje Njegalica, kao i u dokumentu gospodara Ivana Crnojevića u XV vijeku, lokacija u podnožju planine, gdje se nalazio manastir, dok se spominju i dvije crkve u bližem okruženju.³⁹

Na vrh Rumije se na Sv. Trojicu iznosio krst Sv. Vladimira, svetitelja, dukljanskog vladara s kraja X i početka XI vijeka. Prema piscu *Kraljevstva Slovena*, dok se kraljeva žena Kosara nalazila kod svog brata od strica, makedonskog cara Jovana Vladislava, car je uputio poziv Vladimiru da ga posjeti, uz obećanje da mu se ništa nažao neće učiniti.⁴⁰ Dukljanski vladar je odgovorio da neće za obećanje uzeti zlatni ili srebrni krst nego drveni, jer je na njemu stradao Isus Hrist. Međutim, kada je Vladimir stigao u Prespu, po naredbi cara 22. maja je bio ubijen, a zakletva stradalnika prije smrti bila je na drvenom krstu da potpuno nevin strada. Krst je dugo čuvalo bratstvo Androvića u Mikulićima kod Starog Bara. Usmena tradicija svjedoči o postojanju dvije relikvije: krsta i barjaka.⁴¹ Mrkovski knez Ivan Rađen, kod koga su bile relikvije, kako piše Andrija Jovičević, imao je dvije ćerke. Jednoj je ostavio krst Sv. Vladimira, dok je drugoj ostavio barjak. Ćerka se udala u Androviće, gdje je sa sobom donijela krst. Na krstu se nalazi okov sa četiri strane, na kojima su prikazana četiri jevandelisti, sa natpisom FOIO.⁴² Kult je u procesiji bio vezan za podrumijski kraj oko Starog Bara sve do granice Ulcinja. Ivan Franjo Jukić je 1852. godine zabilježio u proputovanju ovim krajevima da se na Trojičindan izlazilo na planinu Rumiju.⁴³ Običaj je da se na Rumiju krene iz Mikulića u dva sata ujutru, da bi se ranom zorom stiglo na vrh planine. Izvještaji sa ceremonija informišu da su pripadnici pravoslavne, katoličke i islamske konfesije izlazili na vrh⁴⁴, kako piše Nikola J. Vučinić 1889. godine, što je, uz manastir Ostrog, ovo kultno mjesto izdvajalo od drugih. Ovdje bi se održala litija, centralni dio događaja. Ljubomir Primorac

³⁸ Slavko Mijušković, *Crmnici optuženi kao martolozi pred kotorskim sudom 1477. godine*, Istorijski zapisi, knj. 22, sv. 3, Titograd, 1965, str. 527.

³⁹ Vladimir Nikaljević, *Crmnica - opšti podaci*, str. 21. U *Crmnica – nasljeđe i budućnost*, Udruženje Crmničana, Podgorica, 2002, str. 21.

⁴⁰ Vidi Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

⁴¹ Vidi Andrija Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Štamparija „Budućnost“, Beograd, 1922.

⁴² P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, 1, op. cit., str. 274.

⁴³ Savo Marković, *Milenijumski kult*, 2. decembra 2015. godine na internet sajt www.jedro.me.

<https://www.matica.hr/media/knjige/bosna-franciscana-i-hrvatski-jezik-1362/pdf/putovanje-u-carigrad-ivana-fra-frane-jukica-i-adolfa-vebera-tkalcevica-u-suautorstvu-sladom-badurinom.pdf> (oktobar 2023.)

⁴⁴ *Glas Crnogorca*, 1889, 11. juna, br. 24, str. 2.

je u deskripciji ceremonije izlaska i okupljanja na Rumiju 1892. godine zabilježio: *Kao i obično, popevši se na vršinu, stali smo oko crkvišta (gomile kamenja koje su pobožni molioci dobrovoljno nanijeli sve po jedan kamen u ovakvim prilikama).*⁴⁵ Nakon prekida zvaničnog ceremonijala izlaska na Rumiju za vrijeme komunizma, sa urušavanjem ovog sistema običaj je obnovljen. Crkva Sv. Trojice je, uz pomoć Vojske Srbije i Crne Gore, postavljena na Rumiji juna 2005. godine.

Za zaključak se postavlja tvrdnja da je trojičinski kult bio vezan za planinska područja, među kojim se može napraviti razlika. Na Rumiji (1594 m), rasatovačkoj Trojici (971 m) i Veljoj Trojici (1131 m) egzistirao je običaj koji se odnosi na vrhove planina. Ispod vrha Lovčena se evidentira kult Sv. Trojice zabilježen u spisu pjesnika i antropološkom razmatranju etnografa. Za lokacije u Danilovgradu, Pljevljima, Plavu i Bijelom Polju, radi se takođe o planinama, ali ne na njihovim najvišim tačkama. Ukupno je 2003. godine evidentirano 29 hramova posvećenih Svetoj Trojici.⁴⁶ Postojanje kulta Sv. Trojice na vrhovima planina je značajna zaostavštinu kulturnog života, u kojoj se razaznaju vjekovi tradicije. Ovdje je poželjno naglasiti da je, poslije Božića i Vaskrsa, Trojičindan najznačajniji praznik u istoriji crkve, pa je zato bilo potrebno objasniti ovu pojavu njegove proslave u planinskim krajevima. Iako nije stvoren veliki opseg pisanih istorijskih izvora i usmene tradicije,

Sl. 1. Ostaci crkve Sv. Trojice na Trojici (Rasovatac, jun 2017)

⁴⁵ *Glas Crnogorca*, 1892, 6. juna, br. 23, str. 2.

⁴⁶ Vasilije Spasojević, *Božji hramovi na tlu Crne Gore*, Obod, Cetinje, 2003, str. 27.

na osnovu datih podataka moguće je bilo rekonstruisati postojanje običaja. Rituali preko crkvenog objekta zabilježeni su još u srednjem vijeku, pa se razvoj može pratiti od ovog doba. Oni su kulturološka pojava jednog područja, koja je odoljela političkim, društvenim i kulturnim promjenama.

Sl. 2. Ostaci crkve Sv. Trojice na Veljoj Trojici (decembar 2016)

Petar LEKIĆ

ANALYSIS OF THE HOLY TRINITY CULT IN MONTENEGRO MOUNTAINS

Summary

In Montenegro, the cult of the Holy Trinity was practiced in various locations, with a distinctive tradition of constructing sacred buildings on mountaintops. Some Holy Trinity structures can also be found in lowland areas. The custom included visiting these sites and celebrating the holiday on Trinity Day. Records of this cult date back to the Middle Ages.

Izvori

Glas Crnogorca

Literatura

- Dragičević Risto, *Članci o Njegošu*, Narodna knjiga, Cetinje, 1949. Opširnije *Zetski glasnik*, b. 42-43, Cetinje, 27. maj 1934.
- Durković-Jakšić Ljubomir, *Petar II Petrović Njegoš*, Nakł. Tow. Naukowego Warszawskiego, Warszawa, 1938.
- Erdeljanović Jovan, *Stara Crna Gore*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 24, SKA, Beograd, 1926.
- Ferjančić Snežana, *Konstantin (306-337)*, Službeni glasnik, Beograd, 2013
- Gušić Marijana, *Na brdu Vladimiru i na Šaskom jezeru*, Naše planine, br. 3-4, Hrvatski planinarski savez, Zagreb, 1960.
- Jastrebov Ivan, *Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini*, Glasnik Srpskog učenog društva, XLVII, Beograd, 1879.
- Jovanović Vojislav, Glušac Ljubo, *Arheološka istraživanja crkve Svete Trojice u Majstorovini kod Bijelog Polja 1991. godine*, Srpsko arheološko društvo, Libertas, Beograd, Bijelo Polje, 1993.
- Jovičević Andrija, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Štamparija „Budućnost“, Beograd, 1922.
- Jovičević Andrija, *Malesija*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 15, SKA, Beograd, 1923.
- Jovičević Andrija, *Spomenici naše stare slave i veličine*, Zetski glasnik, Cetinje, 1933-1940.
- Komatina Predrag, *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Vizantološki institut, Beograd, 2014. Prema *Żywoty Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne)*, ed. Tadeusz Lehr-Splawiński, Instytut Zachodni, Poznań, 1959.
- Kovijanić Risto, *Trojičanska skupština u Gorskom vijencu*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 12, sv. 1, Beograd, 1932.
- Ljubić Šime, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike, VII-IX*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1882-1889.
- Martinović Niko, *Cetinjski ljetopis*, Centralna narodna biblioteka NR Crne Gore, Društvo bibliotekara NR Crne Gore, Cetinje, 1962.
- Mihailović Božo, *Manastir Ostrog i sv. Vasilije Ostroški*, Manastir Ostrog, Cetinje, 1959.
- Mijušković Slavko, *Crnčani optuženi kao martolozzi pred kotorskim sudom 1477. godine*, Istorijski zapisi, knj. 22, sv. 3, Titograd, 1965.
- Miklosič Franc, *Monumenta Serbica spectantia Sebiae Bosnae Ragusii*, Guilelmus Braumuller, Beč, 1858.

Milović Jevto, *Dnevnik o razvoju pregovora suda od kmetstva na Paštrovskoj Planini Eduarda Grija iz 1841. godine*, Anali Istorijskog instituta u Dubrovniku sv. 4-5, Dubrovnik, 1956.

Milutinović Simeon, *Istorija Cerne Gore od iskona do noviega vremena*, Knjaževsko-Srbska knjigopečat, Beograd, 1835.

Mirković Lazar, *Spisi svetog Save i Stevana Prvovenčanoga*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939.

Mošin Vladimir, *Ljetopis popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

Nikaljević Vladimir, *Crmnica-opšti podaci*, str. 21. U *Crmnica – nasljeđe i budućnost*, Udruženje Crmničana, Podgorica, 2002.

Novaković Rade, *Spič*, Alter, Beograd, 1997.

Ostrogorski Georgije, *Istorija Vizantije*, Narodna knjiga Alfa, Beograd, 1998.

Pavićević Radojica Rašo, *Austro-ugarske tvrđave u Crnoj Gori*, Grafo mark Laktaši, Herceg-Novi, 2012.

Pejović Tatjana, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Presmedij, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zavod za izradu novčanica, Novi Sad, Cetinje, Beograd, 1995.

Petrović Njegoš Petar, *Gorski vijenac* (s komentarima Milana Rešetara), S. B. Cvijanović, Beograd, 1920.

Radmilo Petrović, *Car Konstantin i carica Jelena*, Centar za mitološke studije Srbije, Beograd, 2002.

Rotković Radoslav, *Sazdanje Cetinja*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.

Rovinski Pavle, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, I*, Izdavački centar Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.

Spasojević Vasilije, *Božji hramovi na tlu Crne Gore*, Obod, Cetinje, 2003.

Šekularac Božidar, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1987.

Šekularac Božidar, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Obod, Cetinje, 1996.

Tomanović Lazar, *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore*, K.C. Državna štamparija, Cetinje, 1910.

Uprava manastira Svete Trojice, *Manastir Svete Trojice*, Pljevlja, 2014.

Vukmanović Jovan, *Crmnica*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1988.

Internet adrese

Marković Savo, *Milenijumski kult*, 2. decembra 2015. godine na www.jedro.me.
<https://www.matica.hr/media/knjige/bosna-franciscana-i-hrvatski-jezik-1362/pdf/putovanje-u-carigrad-ivana-fra-frane-jukica-i-adolfa-vebera-tkalcevi-ca-u-suautorstvu-s-ladom-badurinom.pdf> (oktobar 2023)

Филип Д. ВУЧЕТИЋ*

ИЗБОРИ У КЊАЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ 1905-1913.

ABSTRACT: *In this thesis we will present political life in the Principality/the Kingdom of Montenegro in the period from 1905 to 1913.*

The emphasis will be put on the elections that are organised in 1906, 1907, 1911 and at the end of 1913. Also, the aim of this thesis is to show political polarization and political struggle between the Court and the democratic currents in the in the State.

KEY WORDS: *Elections, The People's Party, The Real People's Party, The Prince/The king Nikola, Montenegro.*

Избори 1905. године

Књаз Никола је октобра 1905. године прокламацијом саопштио да ће народу даровати устав на Никољдан¹ Овим чином био је испуњен први предуслов за расписивање избора у Књажевини Црној Гори. Књаз је октобра 1905. године издао указ, којим је наредио да се у цијелој земљи одрже избори за Народну скупштину. Избори су одржани 14. новембра 1905. године. Изборне јединице су се поклапале са капетанијама и варошким општинама. За Уставотворну скупштину бирало се 56 посланика из капетанија. Посланици за шест градова посебно су бирани, што значи да су бирачи у Уставотворну скупштину слали 62 посланика. У Скупштину је улазило и 14 вирилних посланика.² Избори су били јавни и непосредни. Ипак, бирачи су били необавијештени о уставним правима и парламентаризму, па су самим тим показали неповјерење и суздржаност. То је довело до слабе излазности.

* Аутор је докторанд историје на Универзитету у Приштини, Косовска Митровица.

¹ Миомир Дашић, „Неки преломни догађаји у јужнословенским земљама на почетку 20. стољећа и њихово рефлектовање на доношење устава за књажевину Црну Гору 1905. године“, *Историјски записи*, 1-4, Подгорица, 2005, 269–287.

² Љиљана Јокић, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Подгорица, 1996, 84.

На овим изборима нијесу постојале политичке партије, па је самим тим владало племенско и братственичко договарање. Кандидати су на изборе углавном ишли појединачно, без писаног програма, позивајући се на личне и породичне заслуге.³ И поред оскудне архивске грађе, др Љиљана Јокић је успјела да реконструише изборе 1905. године. Из њених истраживања можемо закључити да су постојале многе дилеме и неправилности. Прије свега, чиновници који су радили на Цетињу а живјели у околним селима, нијесу знали на ком мјесту да искористе бирачко право. Такође, на неким изборним мјестима гласање је каснило, док је у Подгорици гласање поновљено.⁴

Изборним резултатима књаз Никола је могао бити задовољан, у Уставотворну скупштину ушли су људи блиски двору. Књаз је у Скупштини могао рачунати на апсолутну подршку: 23 племенска капетана, 9 командира и подкомандира, 9 судија, 3 војводе, 2 обласна управитеља и 2 чиновника.⁵ Овај скупштински сазив приликом доношења устава послужио је као декор. Никољдански устав прихваћен је без дискусије посланика.

Иако је устав био корак напријед за црногорско друштво, он је имао велике недостатке. Никољдански устав из 1905. године био је октроисан, тј. књаз га је даровао народу. Књаз је и након доношења устава остао најмоћнија личност у држави. Нити једна скупштинска одлука није могла да буде спроведена у дјело без његовог пристанка. Према Уставу, књаз је вршио законодавну власт са Народном скупштином. Он је потврђивао и проглашавао законе, био врховни заповједник војске, заступник свих признатих вјера у Црној Гори, заступник земље са страним државама. Књаз такође проглашава ратно стање и потписује мир. Указом поставља и разрјешава државне чиновнике, даје војничке чинове, ордене и титуле, има право ковања новца. Амнестије и помиловања налазе се у књажевим рукама. Сазивање Народне скупштине, редовне и ванредне, припада књазу.⁶

Након 1905. године, Књажевина Црна Гора је постала уставна монархија. Ипак, велика овлашћења која су остављена књазу, кочила су потпун развој парламентаризма. Самим тим, демократски процеси у држави били су знатно отежани.

³ Исто, 85.

⁴ Исто, 85–86.

⁵ Исто, 87.

⁶ Видјети: *Устав за Књажевину Црну Гору 1905.*, Цетиње, 1907; Љиљана Јокић, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Подгорица, 1996; Лука Вукчевић, *Никољдански устав 1905. и почеци уставног живота у Црној Гори*, Подгорица, 1996; Мијат Шукović, *Устав за Књажевину Црну Гору од 1905: у свом времену*, Podgorica, 2006.

Избори након Никољданског устава

У складу са одредбама Устава, књаз Никола је прокламовао Закон о избору народних посланика 24. јуна 1906. године. Закон је имао 67 чланова. Према одредбама закона, Народна скупштина се бирала на четири године, осим у случају који је предвиђен чланом седамнаест, у вези са чланом 66 Устава. Скупштина се састајала у редовном сазиву на Луциндан. Изборна јединица била је капетанија и пет варошких општина, сједишта обласне управе: Цетиње, Подгорица, Никшић, Колашин и Улцињ. Право гласа је имао сваки црногорски поданик (држављанин) мушкарац са навршену 21 годину, без обзира на то колико плаћа порез. Официри и подофицири стојеће војске, осуђеници, као и они који су изгубили грађанска права нијесу имали право гласа. Лица под старатељством, и она лица која су без дозволе државе ступила у службу друге државе, такође нијесу имала право гласа. Народни посланик је могао постати сваки мушкарац који је на дан избора имао навршених тридесет година, који плаћа најмање петнаест круна дације или пореза. Чиновници управних полицијских власти нијесу могли бити бирани за народне посланике. Закон је имао одредбе које су се тичале бирачких спискова, који је требало да буду сачињени и стављени на јавни увид. За гласачка мјеста одређене су канцеларије капетанских и општинских судова, а свака општина бирала је по једног представника у бирачком одбору. Избори су трајали од шест изјутра до два сата послије подне. Гласање је било јавно. Бирач је поред свог имена исписивао име кандидата за кога жели да гласа. У случају да је гласач био неписмен, што није била ријетка појава, писар би уписивао умјесто бирача име кандидата. Посланик је постајао онај који добије апсолутну већину, то јест више од пола гласова. Уколико би кандидати добили такав број гласова, да нико нема апсолутну већину, истога дана би се поновило гласање, а ако би исход био исти, одлучивало се жријебом. Законом су биле предвиђене и жалбе. Сваки гласач и кандидат имао је право жалбе преко Народне скупштине или Министарства унутрашњих дјела.⁷

Избори су у цијелој земљи одржани 14. септембра 1906. године. Кандидати на овим изборима изашли су појединачно, то јест, ни један кандидат на основу расположивих података није изашао са посебним програмом. Позивајући се на братственичку и племенску солидар-

⁷ Закон о избору народних посланика У: *Црногорски законици 1796–1916*, књ. IV, *Правни извори и политички акти од значаја за Историју државности Црне Горе, Зборник докумената*, приредили: др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић, Подгорица, 1998, 245–258.

ност, и на своје породичне заслуге, кандидати су апеловали код гласача не би ли добили што већи број гласова. На изборима у неким мјестима појавио се велики број кандидата. Избори су текли слободно. Власти нијесу вршиле агитацију нити су кочиле изборну вољу бирача. Ипак, из одређених извора сазнаје се да су људи из локалних органа власти говорили бирачима за кога да гласају. Спасоје Пилетић биљежи да је у Пиперској капетанији стари и угледни ратник војвода Михаило Вучинић позивао бираче да не гласају за Пилетића, већ за његовог сина.⁸

У поређењу са изборима из 1905. године, излазност је била већа, али ипак је у капетанијама изашао много мањи број од уписаних бирача. Било је капетанија гдје је гласало свега 11% од укупног броја уписаних бирача. Мали одзив гласача може се објаснити удаљеношћу бирачких мјеста, као и чињеницом да стари и болесни нијесу могли доћи на гласање, а такође ни они гласачи који су радили у иностранству.⁹

На Цетињу, у Зетском дому, на Лучиндан 1906. године састала се прва Црногорска народна скупштина изабрана по одредбама Устава. У овај сазив Скупштине ушло је 59 посланика из свих крајева Црне Горе.¹⁰ По отпочињању рада, Скупштина је изабрала привременог предсједника, сердара Сава Пламенца, као најстаријег. Затим се приступило избору чланова Верификационог одбора за посланичке мандате. За предсједника Верификационог одбора изабран је Спасоје Пилетић, за секретара Гаврило Церовић, а чланови су били Бајо Гардашевић, Јанко Спасојевић и Јанко Тошковић.¹¹

Одмах на првој сједници дошло је до жестоких сукоба између младих и напредних посланика, са старим и конзервативним посланицима блиским књазу. Сукоб је избио око учешћа вирилних посланика у верификацији мандата. Већином гласова на крају је одлучено да вирилни посланици не буду у Верификационом одбору.¹² Народна мисао писала је да вирилни посланици потичу из феудализма: „Тада су некоји људи добијали части и имања, да своме дародавцу буду вјерни и покорни, односно да онако играју како им он буде диктирао“.¹³

У извјештају који је Јанко Спасојевић изложио Скупштини саопштава се да је примљено 61 пуномоћје. Одбор такође доноси закљу-

⁸ Новица Ракочевић, *Црногорска народна скупштина 1906–1914*, Подгорица, 1997, 31.

⁹ Исто, 31–32.

¹⁰ Избори народних посланика, извршени на дан 14. септембар, за скупштинску периоду од 1906–1910, *Глас Црногорца*, бр. 37, 16. септембар 1906.

¹¹ Домаће вијести, Народна скупштина, *Глас Црногорца*, бр. 42, 21. октобар 1906.

¹² Јанко Тошковић, Мемоари, *Биљешке из уставне владавине краља Николе и њеног трагичног свршетка од 1905. до 1918. године*, Цетиње, 1974, 21.

¹³ Вукић Илинчић, *Први опозициони лист у Црној Гори Народна мисао, одабрани чланци*, Никшић, 2016, 53.

чак да су избори у варошима Улцињу, Бару, Цетињу и Колашину, као и у капетанијама, извршени правилно и да против њих нема жалби. Такође је закључено да су приликом избора чињене одређене неправилности: у Доњоморачкој капетанији, Андријевичкој, Љешанској, Планинско-Пивској, Жупској и др. Жалбе су се односиле на физичке нападе, као и на агитације да се гласа за Лазара Мијушковића и слично.¹⁴

Након коначног усвајања извјештаја Верификационог одбора, за ријеч се јавио Бајо Гардашевић, стари правник, човјек изузетно куражан и заговорник демократизације. Он је у свом излагању покренуо крупно питање о начину на који је донесен Устав. Између осталог рекао је и да ће посланици пасти у очима цијелог уставног свијета, јер полажу заклетву на устав у чијој изради нијесу учествовали. Јанко Спасојевић, привремени предсједник Народне скупштине, прекинуо је ово излагање, под образложењем да та тачка није на дневном реду. Посланици су након ове дискусије положили заклетву у присуству свештеника.¹⁵

Након поменутог чина, за предсједника Народне скупштине изабран је војвода Шако Петровић, који је имао више гласова од Михаила Ивановића. Како савременици догађаја наводе, књаз Никола је повео озбиљну опструкцију против именовања Шака Петровића на поменуто мјесто.¹⁶ Након пријестоне бесједе књаз Никола отворен је парламентарни живот у Књажевини Црној Гори. Бесједа је послужила као основа за расправу у Народној скупштини која ће водити кристализацији гледишта, диференцирању ставова и груписању народних посланика. Новица Ракочевић с правом запажа да је књажева бесједа послужила као основ за отварање борбе мишљења и ставова.¹⁷

Нацрт адресе којом је требало одговорити на пријестону бесједу књаз Никола довешће до оштрих полемика у Скупштини. За израду адресе изабрано је десет посланика: др Милован Марушић, Марко Радуловић, Јован С. Пламенац, Ристо Поповић, Гавро Вуковић, Марко Петровић, Гаврило Церовић, Милосав Раичевић и Јанко Тошковић. Овај одбор се убрзо подијелио на двије фракције које су се у суштини мало по чему разликовале. Марко Радуловић, Милисав Раичевић и др Марушић остали су у мањини. Жучна расправа међу посланицима довела је до увреда и клевета, а посебно је дошло до изражаја лично непријатељство међу једним бројем посланика. Сукоб на релацији Гавро Вуковић – Лазар Мијушковић обиљежио је скупштинску расправу. По-

¹⁴ *Стенографске биљешке Црногорске Народне Скупштине*, 1906, 1–18.

¹⁵ Исто, 30–31.

¹⁶ Н. Ракочевић, нав. дј., 38.

¹⁷ Исто, 39.

сланици су изнијели низ критика на рачун владе Лазара Мијушковића, гдје се посебно истицао Јанко Тошковић, који је владу оптужио за пустош.¹⁸ У расправи су узели учешће: др Марушић, Јован С. Пламенац и Саво Вулетић. Тражила се провјера трошења средстава и прије 1905. године, што је посебно довело до врења у скупштинској сали.

Због оштрих критика на рачун владе, Мијушковић је поднио оставку не чекајући да неповјерење изгласа скупштинска већина. Оставку је уважио књаз Никола, па су Лазар Мијушковић, Јанко Вукотић, Андрија Радовић, Лабуд Гојнић и Мило Дожић уступили мјесто новом кабинету. Нову владу чинили су предсједник Министарског савјета и министар иностраних дјела Марко Радуловић, министар финансија Митар Ђуровић, министар војни артиљеријски командир Данило Гатало, министар унутрашњих дјела Михаило Ивановић, министар правде, просвјете и црквених дјела Милисав Раичевић.¹⁹

Расправа о адреси која ће се упутити књазу настављена је и након пада Мијушковићеве владе. Коначно је 11. октобра 1906. године усвојена Адреса којом је Народна скупштина одговорила на Пријестону бесједу књазу Николе. На истој сједници одабрана је и делегација која ће књазу уручити Адресу.²⁰ Убрзо је Скупштина усвојила и *Пословник о раду Народне скупштине*. То је први закон који је усвојила скупштинска већина.²¹ Закон је имао деветнаест дјелова и 153 члана. Њиме је регулисан долазак посланика на сједнице, провјера посланичких пуномоћја, избор предсједника Скупштине, скупштинске одлуке и одредбе, скупштинске адресе, истраге и анкете, молбе, жалбе, гласање посланика и сва друга питања која су се тицала рада Народне скупштине. *Закон о пословном раду Народне скупштине* усвојен је још за вријеме в Марка Радуловића. Донесен је *Закон о избору народних посланика*, који је имао опште одредбе, девет дјелова и деведесет чланова. Њиме су регулисани изборни окрузи, број посланика, бирачко право, ко може бити народни посланик, бирачки спискови, кандидатске листе, гласачка мјеста и др.

На петнаестој редовној сједници Црногорске народне скупштине, народни посланик Јанко Тошковић поднио је *Предлог о избору анкете*, која ће се бавити прегледом старих државних рачуна. Овај приједлог отвориће најжучнију расправу, не само у овом сазиву, него током цијелог

¹⁸ *Ст. биљешке*, 1906, 91–95.

¹⁹ Службени дио, *Глас Црногорца* бр. 45, 11. новембар 1906.

²⁰ Записници сједница Народне скупштине, Записник од 6. новембра 1906, *Глас Црногорца*, бр. 47, 18. новембар 1906.

²¹ Н. Ракочевевић, нав. дј., 55; Младен Вукчевић, „Оглед о законском уређењу начина рада Црногорске народне скупштине из 1906. године“, *Историјски записи*, 1–4, Подгорица, 2006., 331–336.

рада Скупштине до краја државне независности Црне Горе. Приједлог је био да комисија почне са прегледом рачуна почевши од 1880. године, а велики број посланика учествовао је у овој расправи, међу њима Саво Вулетих, Гаврило Церовић, министар финансија Митар Ђуровић, војвода Шако Петровић, др Лазар Томановић и митрополит Митрофан Бан. Посланици су се и по овом питању поларисали. Док су једни тражили упоран преглед финансија предуставног периода, други су сматрали да то право немају по Уставу. Ипак, превагнула је она група посланика која се залагала за преглед финансија прије 1905. године, међу њима Милисав Раичевић, Митар Вукчевић, Јевто Ћетковић, Јанко Тошковић и др.²²

Формирање овог одбора била је велика побједа напредних посланика над књазом Николом и старим режимом. Ипак, све је било кратког даха. Књаз Никола је искористио божићни одмор на ком је била Скупштина, па је без знања министра војног унаприједио командира Блажа Бошковића у чин бригадира. Овај књажев чин изазвао је револт владе, а посебно министра војног Данила Гатала, који је поднио оставку, а за њим и остали чланови владе. Убрзо су на Цетиње стигли и посланици који су одлучили да се солидаришу са члановима владе, па су поднијели оставке на посланичке функције.²³ Разговор са посланицима које је књаз сазвао у Оцаклији на двору није уродио плодом. Предсједник владе Радуловић, одлучно је оповргавао књажеве опаске на лош рад владе. Иако је књаз имао наводну жељу да остане иста влада, министар војни остао је при свом ставу и одбио да повуче оставку. Даљи опстанак владе био је немогућ, па је Марко Радуловић 14. јануара 1907. године поднио оставку на мјесто предсједника Министарског савјета. У образложењу оставке, поред осталог стоји да је влада подноси јер више не ужива књажево повјерење.²⁴

За новог мандатара књаз Никола је изабрао Андрију Радовића, бившег министра у влади Лазара Мијушковића. Радовић је био члан Народног клуба и касније основане *Народне странке*, књажев човјек од повјерења, али и особа за коју се вјеровало да би могла да побољша односе на релацији скупштина–двор. У новом кабинету Андрија Радовић је био предсједник Министарског савјета, министар иностраних послова, заступник министра финансија и грађевина и заступник министра војног. У владу су ушли Михаило Ивановић као министар унутрашњих

²² Н. Ракочевић, нав. дј., 58–61.

²³ Ј. Тошковић, *Мемоари*, 31.

²⁴ Архив Историјског института Црне Горе (=АИИЦГ), ф. 343, Документа из личног архива краља Николе исписана из архивског одјељења Државног музеја на Цетињу, 1873–1915, Влада Марка Радуловића подноси оставку

дјела, и Гаврило Церовић као министар правде и заступник министра просвјете и црквених дјела.²⁵

Нова Радовићева влада од самог почетка трпила је велики притисак од књаза Николе и дворске камариле. Књаз се тешко мирио са чињеницом да посланици покушавају да ограниче његову власт. Настао је *Народне странке*, њено јачање, све чешћи приједлози за ревизију Устава и преглед финансија предуставног периода, изазваће код књаза велико непријатељство према члановима Народног клуба, такозваним „клубашима“. Књажево непријатељство јачало је са новим приједлозима скупштинске већине, о премјештању пријестонице са Цетиња у Подгорицу, јасној националној политици, и захтјевима за све чвршће везивање са Србијом и Русијом. Сматрајући да Народна скупштина не поштује његове заслуге, књаз Никола је кренуо у отворену опструкцију. На књажев позив један дио посланика престао је да долази на скупштинске сједнице, па је њен рад био угрожен. У једном тренутку у Скупштини је остало свега 38 посланика, тачније један више како би се могао несметано наставити рад.

Узалуд је Андрија Радовић отишао на аудијенцију код књаза, не би ли га убиједио у вјерност клубаша. Све је било узалуд. По повратку из Бара, Радовић је поднио оставку 2. априла 1907. године. У образложењу оставке се поред осталог наводи као разлог сукоб председника Скупштине и једног броја народних посланика. Текст оставке даље наводи да је влада имала рјешење за излазак из кризе, али књаз није прихватио приједлог. На крају стоји да је влада увјерена да не ужива књажево повјерење и зато подноси оставку.²⁶ На челу новог кабинета Владе Књажевине Црне Горе нашао се др Лазар Томановић, који је уједно био министар иностраних дјела и министар правде. За министра војног именован је бригадир Митар Мартиновић, војвода Лакић Војводић за министра унутрашњих дјела, Јован С. Пламенац за министра просвјете и црквених дјела и Душан Вукотић за министра финансија и грађевине.²⁷

Нови избори за Народну скупштину Књажевине Црне Горе одржани су 1907. године, а да би се спровели по вољи књаза Николе, за заступника министра унутрашњих дјела именован је бригадир Митар Мартиновић. Он је упутио инструкције председницима варошких општина и племенским капетанима са детаљним објашњењима на који

²⁵ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 5, 20. јануар 1907.

²⁶ АИИЦГ, ф. 343, Документа из личног архива краља Николе исписана из архивског одјељења Државног музеја на Цетињу, 1873–1915, Влада Андрије Радовића даје оставку, Цетиње 2. април 1907. године

²⁷ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр.16, 5. март 1907.

начин треба спровести изборе.²⁸ Нова влада са др Лазарем Томановићем на челу била је вјерна књазу, а њени чланови били су заклетни противници Народне странке. Двор и новоформирана влада били су одлучни да у нови сазив скупштине не уђе ниједан члан Народне странке, па је донесена одлука да судови не смију потврдити кандидатуру било ког „клубаша“. Како је записао Јанко Тошковић, књаз Никола је изјавио да неће дозволити нити једном клубашу да уђе у Скупштину, а оном који уђе он ће (књаз Никола прим. Ф. В.) бити коњ.²⁹ Пред саме изборе одржана је војна вјежба резервиста. Резерва је држана у мобилном стању све до свршетка избора. Овим чином прекршен је Изборни закон који је забрањивао било какво мобилисање снага пет дана пред изборе.³⁰

Притисак је настављен, па је велики број чиновника из државне службе отпуштен или пензионисан. Београдска штампа је извјештавала да је тих дана 160 чиновника, присталица Народне странке, поднијело оставку.³¹ Режим је без много устручавања грубо утицао на изборну вољу гласача. На гласачким мјестима уклоњене су гласачке кутије, а на биралишта су упућена и лица под оружјем, под изговором одржавања реда и мира. У Пиперској капетанији гласачи су након сазнања да је кутија кандидата Спасоја Пилетића уклоњена, своје гласачке куглице избацили кроз прозор биралишта. Стотинак гласача отишло је са биралишта не гласајући. На биралишту Доњокучке капетаније бирачи су затекли војне власти, па је њих 321 напустило гласачка мјеста. Кандидат Народне странке Михаило Ивановић такође је остао без гласова. На биралиштима у Љешанској капетанији код Подгорице војска је кршила *Закон о слободи гласања*.³² Кршење изборне воље у Црној Гори била је тема и у листу *Обзор*. Овај лист је извјештавао да је бригадир Велиша Лазовић из Куча, наоружан и у пратњи сина, пријетио гласачима да гласају по господаревој вољи. Првак подгоричких муслимана, Мехмед Медо Лукачевић, отворено је пријетио муслиманским гласачима да ће их протјерати уколико не гласају за режим.³³

Политика двора се огледала у прогону и хапшењу клубаша, као и отвореном притиску на вољу гласача. Уродила је плодом. На изборима 18. октобра 1907. године ниједан кандидат Народне странке није ушао у Скупштину. Била је то велика побједа књаза и дворске камари-

²⁸ Н. Ракочевић, нав. дј., 73.

²⁹ Ј. Тошковић, *Мемоари*, 59.

³⁰ Јован Ђоновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори почетком XX вијека 1905–1910*, Београд, 1939., 169.

³¹ Јован Маркуш, *Народна странка у Књажевини и Краљевини Црној Гори 1906–1918. Прилог почецима парламентаризма у Црној Гори*, Цетиње, 2005, 300.

³² Никола Шкерковић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд, 1964, 247–248.

³³ Ј. Маркуш, нав. дј., 30

ле. Књаз Никола је још једном показао особине апсолутистичког владара, кршећи устав који је сам донио. Четири наредне године у Народној скупштини су били људи по књажевој вољи који су без поговора спроводили политику двора. Прваци Народне странке показали су политичку зрелост и поред свих неправилности и терора режима, и нијесу предузели ништа што би могло да изазове крвопролиће. Књаз и људи око њега овакво држање клубаша окарактерисали су као слабост, неспособност и кукавичлук. Иако су клубаша насилно уклоњени из политичког живота, њихова снага и упориште у народу није сломљено, а те чињенице је био свјестан и књаз Никола.³⁴

Сљедећи избори за Црногорску народну скупштину одржани су 1911. године, послје бурних догађаја како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. Наиме, у Црној Гори је 1907. године избила такозвана *бомбашка афера*, а 1909. године *васојевићка афера - колашински процес*. Европски континент је 1908/09. године потресла *Анексиона криза*. Прије ових избора, Књажевина Црна Гора је августа 1910. године уздигнута на ранг краљевине.

Иако је политичко врење у Црној Гори утихнуло, књаз Никола је дао директиву да се на изборима 1911. године онемогући учешће свима за које се сумњало да припадају Народној странци. Крајем августа министар унутрашњих дјела одлази на одсуство, а ради спровођења поменуте директиве, за његовог заступника краљ Никола именује бригадира Јанка Вукотића.³⁵ Одсуство министра Ђукановића била је политичка одлука, донесена са циљем да се полицијска и војна власт нађе у рукама једног човјека, у овом случају сердара Вукотића. Пред саме изборе, за вршиоце дужности управитеља обласних управа постављени су високи официри, а такође, у једном броју капетанија за вршиоце дужности капетана именована су лица из војних кругова. Јанко Вукотић издао је наредбу обласним управама да се на дан избора на бирачким мјестима одржава ред и мир. Ова наређења требало је да управе прослиједи капетанијама, да их добро проуче у њиховим задацима. Такође, власти у капетанијама требало је да буду приправне, да се у сваком тренутку могу одазвати на позив председника бирачког одбора.³⁶ Издата су наређења, да се на вријеме ураде и изложе бирачки спискови на увид бирачима. Сердар Вукотић је издао наређење да све кафане у близини биралишта буду затворене до краја гласања, и да се народу сугерише да након обављања гласачког права одлази кућама.³⁷

³⁴ Н. Шкерковић, нав. дј., 248–249.

³⁵ Дневник, *Цетињски вјесник*, бр. 66, 24. август 1911.

³⁶ Н. Ракочевић, нав. дј., 112.

³⁷ Исто, 113.

И овога пута на изборним мјестима вршила се отворена агитација, како од официра Народне војске, тако и од официра стајаће војске. Агитовало се да гласачи гласају за владиног кандидата, уз отворену подршку заступника министра унутрашњих дјела. Тако је војска ушла у политику, и без много обзира нарушавала слободу гласања и кршила закон. Јанко Тошковић о уплитању војске у изборни процес пише: „Једне вечери уочи самог дана избора, по наређењу свог надлежног министра именовани официри пошли су да обиђу сва села и осигурају избор противу званог клубашког кандидата, али су одмах у једном оближњем селу били са свих страна физички грубо од организованих мјештана, жена и дјецe села нападнути, тако да су се грдни без капа, обуће и огртача и једва, како се то каже, живи у Колашин вратили“.³⁸ Било је случајева да пред самим бирачким мјестом стоји шпалир војника, кроз који је морао проћи сваки гласач који је прозван по изборном реду. Ово је била још једна метода којом се вршио притисак на гласаче да свој глас дају владином кандидату. Такође, Тошковић наводи да је војска покушала и упад на бирачко мјесто, али је била одбијена од народа па је била принуђена да позове појачање. Гарнизон који је стигао из Колашина у Липово, провалио је на гласачко мјесто и прекинуо гласање, док су бирачи са бирачким одбором кренули у Колашин, са жалбом о грубом кршењу гласачке слободе од стране војске.³⁹

Грубо кршење изборне воље дешавало се и у осталим капетанијама, па је у Братоножићкој капетанији на све начине спречавано гласање за учитеља Јакшу Поповића. Од њега је тражено да се одрекне кандидатуре, или ће одмах бити ухапшен.⁴⁰ Резултати избора одржаних 14. септембра 1911. године објављени су у *Гласу Црногорца*, док је прва сједница Народне скупштине одржана 18. новембра 1911. године. На тој сједници посланик Јанко Тошковић јавио се за ријеч, тражећи да се уведе у списак посланика, јер је за то имао уредна документа, наводећи да је можда дошло до омашке, па је молио да председавајући то исправи. Привремени предсједник скупштине Влаховић одговорио је Тошковићу да ће га секретар завести у списе.⁴¹ Влаховић је даље дао упутства привременом секретару Сави Драговићу, да посланике подијели у пет одсјека. У том тренутку у скупштини се налазило 69 посланика. У прва три одсјека било је четрнаест посланика, у четвртном петнаест, а у петом свега дванаест.⁴² Сваки одбор имао је задатак да изабере по једног члана

³⁸ Ј. Тошковић, *Мемоари*, 94–95.

³⁹ Исто, 95–96.

⁴⁰ Н. Ракочевић, нав. дј., 116–117.

⁴¹ *Ст. биљешке*, 1911, 2.

⁴² Исто, 2–3

у Верификационој комисији, који ће прегледати пуномоћја посланика. Као и у претходном сазиву, посебна пажња је посвећена верификацији мандата и прегледу жалби. Након прегледа жалби из деветнаест капетанија, донесена је одлука да се све жалбе и примједбе одбијају.⁴³ Ипак, Скупштина је наставила да расправља и дискутује о неправилностима током избора 1911. године.

Све до љета 1912. године влада др Лазара Томановића је имала власт, али је тада поднијела оставку, коју је краљ Никола прихватио. Кабинет који су чинили Лазар Томановић, Марко Ђукановић, Јанко Вукотић, Мило Дожић и Филип Јерговић, замијениће нова влада са бригадиром Митром Мартиновићем, који је уједно био и министар војни и министар иностраних дјела. Поред Мартиновића, чланови владе били су: Јован С. Пламенац као министар унутрашњих дјела и заступник министра просвјете и црквених дјела, министар правде Душан Вукотић, министар финансија и грађевина др Секула Дрљевић.⁴⁴ Ова влада увела је Црну Гору у балканске ратове, али се Скупштина није састајала, јер је одлуку о рату могао да донесе сам краљ. Влада бригадира Митра Мартиновића поднијела је оставку, након што је Војска Краљевине Црне Горе под притиском великих сила морала да напусти Скадар. Оставку владе краљ Никола је уважио, а на чело нове поставио бригадира Јанка Вукотића, који је уједно био и министар војни. Поред Вукотића владу су чинили и Лабуд Гојнић као министар унутрашњих дјела, Ристо Поповић као министар финансија и грађевина, Мирко Мијушковић као министар просвјете и црквених дјела, Љубо Бакић као министар правде и Петар Пламенац као министар иностраних дјела.⁴⁵

Наредни избори за Црногорску народну скупштину одржани су крајем децембра 1913. године, без класичне страначке организације. Народна странка основана 1907. године, која је једина имала свој програм, била је забрањена исте године, док је велики број њених чланова био осуђен у бомбашкој и васојевићкој афери. Права народна странка никада није штампала свој програм, и била је на власти од пада Радовићеве владе 1907. године, па све до оставке владе бригадира Митра Мартиновића. Као трећа политичка струја издвајала се група Мијушковић-Јабучки, названа тако јер су се на њеном челу налазили Лазар Мијушковић, Мирко Мијушковић и Ристо Поповић, са рођацима који су називани Јабучани по широј братственичкој групацији.⁴⁶ Влада Јанка Вуко-

⁴³ Исто, 8–15

⁴⁴ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 24, 6. јун 1912.

⁴⁵ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 18, 25. април 1913.

⁴⁶ Новица Ракочевић, „Избори за Црногорску народну скупштину у јануару 1914. године и програм владе генерала Јанка Вукотића“, *Историјски записи*, 3-4, Титоград, 1972, 413.

тића била је коалициона, јер су у њу ушла и два члана која су сматрана присталицама Народне странке, Љубо Бакић и Петар Пламенац. Вукотићу је било јасно да се не може радити по старом, па је од првог дана Влада под његовим вођством заузела либералан курс. Подршку за либерализацију свакако није могао тражити, а ни добити од скупштинског сазива из 1911. године, па је Вукотић тежио новим изборима. Подршку за нове изборе добио је од краља Николе, који је нове изборе заказао за 29. децембар 1913. године, а нови сазив Скупштине за 15. јануар 1914. године.⁴⁷

Избори 1913. године били су слободни, мада је на одређеним мјестима постојала агитација, а велики број уписаних бирача није искористио своје право гласа. Разлог за ово била је чињеница да се један број бирача налазио у иностранству на раду, други су распоређени на војне положаје у Метохији, трећи су се школовали у иностранству, док је знатан број уписаних бирача страдао у балканским ратовима. Избори су били одржани у границама из 1912. године, тј. на територијама које су припојене након балканских ратова гласање није одржано.⁴⁸ Пред саме изборе посебна пажња посвећена је сређивању бирачких спискова. Власти су дале наређење да се у спискове унесу и одсутна лица, без обзира на то да ли ће на дан избора бити у могућности да гласају.⁴⁹

Постављало се питање да ли ће влада изаћи са посебним листама кандидата, те какав ће статус имати чланови Народне странке, нарочито они осуђени у политичким процесима. Политички осуђеници, иако ослобођени од издржавања затворске казне, нијесу се могли кандидовати на изборима без краљевог помиловања. Краљ Никола је осуђенике помиловао још априла 1913. године. У акту о помиловању поред осталог стоји: „Његово Величанство краљ благоизволио је помиловати од даљег издржавања казне као и повратити сва грађанска права доље именованим особама, као и свијема другијема који су били осуђени због бомбашке и велеиздајничке афере“. Том приликом помилована су слједећа лица: Андрија Радовић, Милисав Раичевић, Војин Митровић, Миљан Радоњић, Никола Лаковић, Мирко Беговић, Мираш Мојашевић, Мирко Асановић, Којо Рачић, Новица Мојашевић, Радун Ивановић и др Милован Марушић.⁵⁰ Политички осуђеници тражили су амнестију као знак сатисфакције да су невино осуђени. Група Мијушковић – Јабучки, као и дивизијар Вукотић били су за давање амнестије,

⁴⁷ Службени дио, *Глас Црногорца*, бр. 48, 12. октобар 1913.

⁴⁸ Н. Ракочевић, *Црногорска народна скупштина*, 139.

⁴⁹ Исто, 140.

⁵⁰ Државни архив Црне Горе - Цетиње, фонд, *Бомбашка афера*, ф.4, Краљ Министарству правде Цетиње 11. април 1913. бр. 1633.

па је тај приједлог упућен краљу на потпис, што је он без већег оклијевања потписао.⁵¹ Током изборне кампање дошло је до кризе Владе, када је Мирко Мијушковић, незадовољан једном одлуком Лабуда Гојнића, поднио оставку, коју ће убрзо повући. Влада је такође полемисала да ли на изборе треба изаћи са листом кандидата или без ње. Ипак, након разматрања, одлучено је да Влада на изборе иде без листа. Пошто није било истакнутих листа, кандидат је могао бити свако ко је испуњавао законске услове, што је довело до тога да буде велики број кандидата на овим изборима. У изборну агитацију ишло се појединачно. Кандидати су се бирачима обраћали писаним прогласима, у којима су износили своја гледишта и ставове у погледу спољашње и унутрашње политике. У прогласима су углавном изношени: критика на рачун претходне владе, те залагања за демократизацију друштва и тијесно зближавање са Србијом.⁵²

Најпотпунији програм једног посланика штампао је Никола Шкерковић, директор гимназије у Подгорици. Он се залагао за слободу удруживања, збора и договора, слободу штампе, независност суда, тајно гласање, отварање основних и средњих школа, унапређење путева, пољопривреде, правилну подјелу слободног земљишта, као и за жељезничко повезивање са Србијом. Такође, Шкерковић је у прогласу тражио и унију са Србијом.⁵³ Група присталица Народне странке састала се више пута у Подгорици, гдје су између осталог предлагали дипломатску и царинску унију Црне Горе и Србије. Постојала је идеја да њихову листу у Подгорици предводи Марко Даковић, осуједочени политички борац против режима краља Николе и осуђеник на смрт у бомбашкој афери. Даковић је ову понуду одбио. На челу листе био је Митар Вукчевић, потписник прогласа Народне странке, такође осуђен у бомбашкој афери на десет година робије. Листу у Подгорици истакао је засебно и министар Петар Пламенац, који је важио за присталицу Народне странке⁵⁴

Од свих прогласа само је један имао партијско обиљежје, то је проглас „Наша ријеч бирачима у Црној Гори“, који је потписао Јован С. Пламенац у име Праве народне странке. Проглас је имао јаку патриотску ноту. Пламенац позива бираче да свој глас дају „правим народњацима“, који су од првог дана уставног живота стали уз народне светиње и идеале.⁵⁵

⁵¹ Н. Ракочевић, *Црногорска народна скупштина*, 139.

⁵² Исто, 140–141.

⁵³ Исто, 141.

⁵⁴ Н. Ракочевић, „Избори за Црногорску...“, 417.

⁵⁵ АИИЦГ, ф. 81, *Документа Јована С. Пламенца*, Проглас бирачима из 1913.

Даље се у прогласу наводи да су „праваши“ знали сачувати државу у најтежим тренуцима од унутрашњег пожара. Пламенац такође „правашима“ приписује да су: „Сјајно припремили и извели *Косовску освету*, те је вјековима заробљеној браћи синула слобода, и име Србиново широм свијета прослављено“. Проглас у осам тачака тражи да се спољна политика води у духу уједињења Црне Горе и Србије, да се изврши ревизија Устава како би се омогућио што правилнији уставни и парламентарни живот. Затим да се посебна пажња посвети привреди, и да се праведно подијели земља у новоослобођеним крајевима. Такође, у прогласу се наводи да се морају извршити реформе финансија, војске, судства, администрације и просвјете. Након поменутих тачака, упућен је позив свештеницима и учитељима, који су у непрестаном додиру са народом, да помогну *Праву народну странку*. На маргинама прогласа Пламенац позива бираче да без страха изађу на биралишта.⁵⁶

Изборни процес је, углавном, текао без већих неправилности, мада је на појединим гласачким мјестима било кршења закона. На овим изборима изабрано је 66 посланика. Гласало је више од половине уписаних бирача. Гласови су већином дати кандидатима опозиционо расположеним према бившем режиму. Права народна странка је и поред патриотског прогласа и истицања свог упоришта у народу, претрпјела тежак пораз, добивши свега седам мандата у новом сазиву Скупштине. Чланови Народне странке и потписници њеног програма освојили су девет мандата, док су остала посланичка мјеста припала групи Мијушковић-Јабучки и неопређијелим кандидатима, док су се тројица посланика декларисала као омладинци Марка Даковића.⁵⁷ Са пораженим правашима нијесу жељели сарадњу ни влада ни краљ, па су они остали опозиција скупштинској већини и дивизијару Јанку Вукотићу. Влада је у Скупштини жељела што је могуће више посланика на својој страни, па је министар Мирко Мијушковић позвао неопређијелене посланике да приђу његовој групи. Један број је прихватио позив, док је Никола Шкерковић са још пар посланика изјавио да припада Народној странци. Постављало се питање како ће се у овом сазиву опређијелити „клубаши“. Они су послје неколико састанка одлучили да приђу групи Мијушковић-Јабучки. До састанка је дошло у кући Љуба Бакића. Од клубаша на овом састанку учествовали су, поред Бакића, Андрија Радовић и Михаило Ивановић, док су из Мијушковићеве групе присуствовали Мирко Мијушковић и Саво Вулетић. На овом састанку било је договорено да се за предсједника Скупштине изабере Мило Дожић, иначе

⁵⁶ Исто

⁵⁷ Н. Ракочевећ, „Избори за Црногорску...“, 419-420; Новоизабрани народни посланици, *Глас Црногорца*, бр. 1, 4. јануар 1914.

мијушковићевац, а за потпредседника Гаврило Церовић. Такође, било је ријешено да влада изађе пред Скупштину са прогласом, који ће радни блок претрести и усвојити.⁵⁸

На првој скупштинској сједници бесједу је одржао краљ Никола, који је по обичају, бурно поздрављен од стране посланика. У бесједи је, онако како је само он умιο, говорио о шестовјековној борби са Турцима и побједи у балканским ратовима, такође напомињући и учешће црногорке војске на страни Србије у рату са Бугарском, као и о добровољцима из југословенских земаља, који су се борили под црногорском заставом. У наставку бесједи краљ је говорио о тешком послу који чека њега и Владу, о помоћи породицама погинулих бораца, реформама у војсци и њеној модернизацији, реформама у просвјети и другим плановима. Када је ријеч о спољној политици, говорио је о успјесима братских краљевина, о братском заједничком раду са Србијом и традиционалним везама са Русијом.⁵⁹ У експозеу дивизијара Јанка Вукотића истакнута су државно-правна, политичка, економска и културна начела. Водилја рада нове владе је слобода и правда. Радиће по Уставу и закону, али се наводи и да ће се припремати услови за ревизију постојећег устава. Експозе је предвиђао реформе унутрашње самоуправе, смањење области и капетанија, уређење народног здравља, изградњу болница, бесплатно лијечење итд. Привредни дио предвиђао је отварање земљорадничких и других стручних школа, давање земљорадничких кредита и отварање радничких задруга. Нове реформе предвиђене су у области трговине и црквених и просвјетних дјела. У спољној политици Црна Гора ће водити заједничку војну и дипломатску акцију у договору са Србијом. Предвиђена је и царинска унија, као и војна сарадња и заједнички рад у одбрани српства. Вукотић се у експозеу позивао на јединство Срба и Хрвата, и рад на заједници, притом водећи рачуна о интересима како Србије тако и Црне Горе. Такође, Влада се залагала и за пријатељске односе са сусједним државама, као и са вјековном заштитницом Русијом.⁶⁰

Овај сазив скупштине одржао је 54 засиједања и донио велики број закона. Донесени су: *Закони о ковању сребрног, никлованог и бронзаног новца*, *Закон о повластицама*, које се додељују једном холандском индустријалцу за експлоатацију петролејског мајдана, *Закон о помоћи војним инвалидима, породицама погинулих, умрлих или несталих*, *Закон о продужењу буџета прихода и расхода*, *Закон о насељавању у новоослобођеним крајевима* и *Закон о чиновницима грађанског реда*.⁶¹

⁵⁸ Исто, 421–422.

⁵⁹ *Ст. биљешке*, 1914, 33–38.

⁶⁰ Исто, 46–53.

⁶¹ Н. Ракочевић, нав. чл., 429.

* * *

Изборе у Књажевини/Краљевини Црној Гори 1905–1913. године обиљежила је политичка борба књаза/краља Николе са једне, и опозиције са друге стране. Књаз је имао за циљ да очува апсолутистичку власт и заустави демократизацију друштва. Са друге стране, опозиција окупљена око *Народне странке* тежила је да избори што веће политичке слободе и ограничи књажевску власт. У првим конфронтацијама са режимом опозиција је поражена, а демократизација друштва заустављена. Избори након 1907. године спровођени су по жељи двора. Тек је влада Јанка Вукотића, формирана 1914. године, омогућила улазак „клубаша“ у власт. Поред великих планова, овој влади се није пружила прилика да све планирано спроведе у дјело. Црна Гора је убрзо ушла у Први свјетски рат, да би већ у јануару 1916. године капитулирала, а 1918. године престала да постоји као независна држава.

Filip D. VUČETIĆ

ELECTIONS IN THE PRINCIPALITY/THE KINGDOM OF MONTENEGRO 1905-1913.

Summary

The Principality of Montenegro entered the 20th century as an absolutist monarchy. The absolutist government was reflected in the figure of Prince Nikola who completed 40 years of rule on the throne. Nevertheless, at the beginning of the 20th century, a new generation educated abroad grew up in Montenegro, seeking greater rights and freedoms.

May coup in Serbia in 1903 and the Revolution in Russia in 1905, forced Prince Nikola to relent. With the St. Lukas Proclamation, King Nikola opened a new era of political life. With the above-mentioned Proclamation, the Prince gave the people a Constitution in 1905 on Nicholas's Day. This act created the first precondition for the political organization of groups and individuals. Shortly after the convening of the first parliamentary convocation, the People's Club was formed, which grew into a People's Party in 1907.

To the formation of a People's Party, the Prince responded by forming a Real People's Party, which gathered members of the court camarilla. In all elections, there was a political struggle between the above mentioned political groups. The People's Party, due to its democratic aspirations, came under the attack of the regime and it will be banned by the outbreak of the Bomb Affair in 1907. From that moment, the

democratization of society was stopped, and the elections were conducted according to the wishes of the Court. Only after the elections held in 1913, a part of members of the People's Party, joined the Janko Vukotic's government.

Извори

Необјављени извори

- а) Државни архив Црне Горе – Цетиње фонд:
- Бомбашка афера, ф. 4.
- б) Архив Историјског института Универзитета Црне Горе фондови:
- Документи из личног архива краља Николе (исписана из Архивског одјељења Државног музеја на Цетињу) 1873–1915;
 - Документа Јован С. Пламенац.

Објављени извори:

- *Стенографске биљешке Црногорске народне скупштине 1906-1915*, Цетиње, 1906-1915;
- *Црногорски законици 1796–1916, правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, зборник докумената, IV*, приредили: др Бранко Павићевић – др Радослав Распоповић, Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица, 1998;
- *Устав за Књажевину Црну Гору*, Цетиње, 1907.

Мемоарски извори:

- Тошковић Јанко, *Мемоари: биљешке из уставне владавине краља Николе и њеног трагичног свршетка од 1905 до 1918. године*, Обод, Цетиње, 1974. Штампана:
- *Глас Црногорца* – Цетиње

Литература

- Вукчевић Младен, „Оглед о законском уређењу начина рада Црногорске народне скупштине из 1906. године“, *Историјски записи*, 1-4, Подгорица, 2006, 331–336.
- Вукчевић Лука, *Никољдански устав 1905 и почеци уставног живота у Црној Гори*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица, 1996.
- Дашић Миомир, „Неки преломни догађаји у јужнословенским земљама на почетку XX вијека, и њихова рефлексивна доношења Устава за Књажевину Црну Гору 1905“, *Историјски записи*, 1-4, Подгорица, 2005; 269–287.

-
- Ђонових Јован, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори почетком XX вијека*, Београд, 1939;
 - Илинчић Вукић, *Први опозициони лист у Црној Гори народна мисао, избрани чланци*, Институт за српску културу, Никшић, 2016;
 - Јокић Љиљана, *Устав за Књажевину Црну Гору*, Графос, Подгорица, 1996.
 - Маркуш Јован, *Народна странка у Књажевини и Краљевини Црној Гори, 1906–1918, прилог почецима парламентаризма у Црној Гори*, ИИЦ – Народна мисао, Цетиње, 2005;
 - Ракочевих Новића, *Црногорска народна скупштина 1906–1914*, Унирекс, Подгорица 1997;
 - Ракочевих Новица, „Избори за Црногорску народну скупштину у јануару 1914. године и програм владе генерала Јанка Вукотића“, *Историјски записи*, 3–4, Титоград, 1972, 413–430;
 - Шкерових Никола, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Научно дело, Београд, 1964.
 - Šuković Mijat, *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru od 1905: u svom vremenu*, Podgorica, CID, 2006.

ИЗВОРИ

Иван ЛАКОВИЋ*

Генерал-мајор Бранислав Барјактаревић,
ВОЈНА ПОМОЋ САД ЈУГОСЛАВИЈИ

Архив оружаних снага Србије,
Фонд II Управе Генералштаба ЈНА,
несређена грађа, кутија бр. 21, фасцикла III, Р-3.

ABSTRACT: This document from the Archive of Armed Forces of Serbia, brings an overview of material contents of US' military assistance to Yugoslavia, delivered through the program of military aid from 1951 to 1958. It contains the description of sums allocated to the main branches of Yugoslav armed forces and contents of programs planned for their modernization along with spare parts, training and education of military personnel, visits by members of American Military Assistance Staff to Yugoslav military institutions, headquarters and units, remarks on composition, role and intentions of its members, thorough list of programmed, delivered and undelivered items, as well as graphs of value of program. The document is authored by major general Branislav Barjaktarević, chief of Yugoslav section for receipt of military aid.

KEY WORDS: Major general Branislav Barjaktarević, Yugoslavia, US' military assistance program, Yugoslav armed forces, list of military aid.

Након конфронтације са совјетским руководством и екскомуникације из блока социјалистичких земаља Европе средином 1948. године, југословенске власти су покушале да одрже и консолидују свој положај контролисаним отварањем према Западу. Та политика се, испрва, односила на добијање финансијске и материјалне помоћи како би се спријечила прехранбена криза у земљи, а убрзо је прерасла у процес успостављања свестраније сарадње на политичком, економском и културном плану. На крају засвођен и програмом војне помоћи западних

* Аутор је доктор историје и виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

земаља Југославији, који је постао основа модернизације њених оружаних снага, овај пројекат је омогућио одржање, не само унутрашњег поретка, већ и завидног нивоа независности и самосталности земље у блоковски већ јасно подијељеној Европи¹.

Са своје стране, САД су у оваквом развоју догађаја видјеле низ стратешких и суштинских повољности за своје политичке и војне концепције у Европи и на Медитерану. Губљење Југославије као директног савезника је источни блок остављало без директног приступа излазу на Јадранско море, а њен војни детант са Западом је омогућавао ако не формалну, оно фактичку консолидацију јужног крила НАТО, од Италије до Грчке и Турске. Подршка једној социјалистичкој земљи без директног условљавања промјеном њеног унутрашњег друштвеног уређења, додатно је субверзивно дјеловала на идеолошку и политичку дисциплину унутар „лагера“, а тај утисак је постајао све јачи са јасном видљивошћу југословенског развоја у наредним годинама.

Сама војна сарадња није била у основи овог политичког концепта, већ је више представљала његов највиши и најконтроверзнији домет. Директна помоћ у житу је суштински помогла у спречавању глади након сушних година почетком педесетих, финансијске инјекције су одржавале систем у функционисању, а привредна и културна сарадња су омогућиле стварање комуникационих матрица унутар којих се одвија већински дио друштвених кретања у овом региону све до данашњих дана. Међутим, највидљивији и најпрепознатљивији међу овим политичким процесима је био њихов војни сегмент, артикулисан кроз програм западне војне помоћи југословенским оружаним снагама и стварање Балканског пакта, војног савеза Југославије, Грчке и Турске, усмјереног на међусобну помоћ и садејство у случају напада са истока.

Да би умањила ниво негативних реакција, како совјетске тако и домаће јавности, Југославија је у почетку своје тражење војне подршке од Запада покушала да диверзификује између најважнијих западних земаља – САД, Велике Британије и Француске, избјегавајући формални институционални контакт са НАТО. Овај приступ је био прихватљив и западним савезницима, будући да је започета активност од самог почетка наилазила на отворено или тек прикривено неслагање на свим

¹ О политици југословенског политичког, економског, културног и војног отварања према Западу током педесетих година 20. вијека, види више у: Bekić, D. (1988) *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb: Globus; Bogetić, D. (2000) *Jugoslavija i Zapad. Jugoslovensko približavanje NATO-u 1952–1955*, Beograd: Institut za savremenu istoriju; Lis, L. (2003) *Održavanje Tita, Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd; Dimitrijević, B (2003) *Jugoslavija i NATO (1951-1957)* Beograd: NIC Vojska; Laković, I (2006) *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.

административним нивоима одлучивања. Такође је компликовала и комуникацију с неким другим западним земљама, попут Шпаније, које су тражиле преседан за укључење у НАТО упркос друштвеним и идеолошким инкомпатибилностима. С временом је та концепција сужена на канал билатералне сарадње између Југославије и САД, гдје су, након првих испорука, британска и француска страна остале само као декор².

Жива дипломатска активност, која је од 1949. до 1951. године резултирала потписивањем Споразума о америчкој војној помоћи, настављена је у наредним годинама његовом операционализацијом која је послужила не само као основа материјалне модернизације југословенског војног система, већ и као основа за стратешко усклађивање војних концепција Југославије и САД. Тај процес је, постепено али неумитно, требало да резултира суштинским југословенским укључењем у западну војну структуру, што је повлачило и све подразумевајуће реперкусије на њено унутрашње уређење. Међутим, Стаљинова смрт у марту 1953. и промјена совјетског наступа према Југославији у наредним годинама, перспектива економске и политичке сарадње са земљама Азије, Африке и Латинске Америке, као и бурна конфронтација са Западом око Тршћанског питања, отворили су простор југословенском државном врху да избјегне тај исход. Управо је југословенско самоиницијативно одрицање од програма војне помоћи била тачка формалног неприхватања овакве перспективе државног пута, а што је дугорочно трасирало њен даљи развој и судбину.

Сам програм војне помоћи је реализован на основу споразума који је потписан у Београду 14. 11. 1951. године. Његов садржај је дефинисан кроз годишње контингенте, чији је садржај за 1951. и 1952. годину већински био одређен на састанцима током двогодишњих активности које су претходиле потписивању споразума. Тек је од програма за 1953. успостављен редовни процес планирања садржаја и реализације испорука договореног материјала између одговарајућег америчког тијела, које је у ту сврху инсталирано при Амбасади САД у Београду (American Military Assistance Staff - AMAS) и њихових југословенских еквивалената у Одјељењу за пријем војне помоћи. Будући да се радило о изузетно важном, скупом и политички многозначном послу, ова активност ни изблиза није остајала у домену ингеренција чиновника оба наведена тијела. Уношење, брисање и реализација кључних ставки програма увијек је била предмет расправа на највишем нивоу, са учешћем највиших југословенских државних и војних званичника, док је америчка страна за решавање одређених питања из овог домена

² Лаковић (2006), стр 211–217.

такође ангажовала високе званичнике Стејт департмента и Здруженог генералштаба (Joint Chiefs of Staff) оружаних снага САД³.

Када је, Коминикеом о престанку војне помоћи САД Југославији, 12. 8. 1957, овај програм формално заустављен и сведен на реализацију претходно договорених испорука, за Југославију је кроз њега била предвиђена испорука наоружања и опреме укупне вриједности 890 693 957 долара⁴. Ради оријентације, у дашњој противвриједности, узевши у обзир пад вриједности америчке валуте од 1958. године, та сума би износила оквирно 9 485 890 642 долара. Тај материјал је омогућио не само попуњавање јединица недостајућим артиклима, што је био нарочито акутан проблем у годинама кад се морала напустити концепција ослоњања на совјетску војну технику, већ и квалитативне модернизације увођењем у употребу средстава без којих је било немогуће вођење савремених ратних операција. То је укључивало млазну ловачку авијацију, припадајуће ракетно наоружање, радаре, хеликоптере, тенкове, механизацију, самоходну и вучну артиљерију, као и низ других категорија које до тада нису постојале у југословенском арсеналу.

Документ који представљамо је извјештај генерал-мајора Бранислава Барјактаревића, начелника југословенског одјељења за пријем војне помоћи. Он садржи опис радних програма са садржајем, финансијским вриједностима и степеном реализације предвиђеног, те пратећих активности и комуникације са америчким одјељењем. Осим описаног, ту је и табеларни приказ свих ставки које су биле планиране, испоручене или неиспоручене, као и графикони вриједности програма за 1951–1957. и 1957–1958. годину. Нађен је током истраживања 2001. године у тадашњем Архиву Војноисторијског института у Београду (данас Архив оружаних снага Србије), чији је дио због ратних дејстава и претрпљених оштећења матичне зграде био пребачен у просторије Војне гимназије на Топчидеру. Добијена фотокопија документа не садржи насловну страну са заводним бројем и архивском сигнатуром, али је на последњој страни наративног дијела потпис генерала Барјактаревића као аутора. Обима је 43 стране куцане писаћом машином, од чега 17 наративног дијела, 2 графикона вриједности испорученог материјала и 24 стране списка по видовима ЈНА програмираног, испорученог и неиспорученог војног материјала. Такође на њему није видљив тачан датум настанка, али се из текста може закључити да је написан између 20. марта, када је у дијелу о материјалном и финансијском пословању наведено да је „... последња ревизија извршена 20. марта 1958. године...“, и септембра 1958, јер се у дијелу о школовању кадрова Ратног ваздухо-

³ Лаковић (2006), стр 187-210.

⁴ види документ, стр 1.

пловства каже: „Сада се моментално налази у Америци 9 наших слуша- лаца од којих задњи завршава школовање у септембру 1958. године...“, што значи да је извјештај написан прије тог термина⁵. У том смислу је сигнатура наведена према ономе како је документ нађен у Дјеловод- ном протоколу, односно: Фонд II Управе Генералштаба ЈНА, несређена грађа, кутија бр. 21, фасцикла III, Р-3, Војна помоћ САД Југославији. Документ се објављује на изворном писму (латиница) и уз преношење идентичних графичких решења приликом приказа табела, графикона и шема које се у њему налазе.

Војна помоћ САД Југославији

PROGRAMOVANJE OPREME I IZVRŠENJE ISPORUKA

Војна помоћ коју су САД пружиле Југославији од 1951 године пружана је на основу споразума од 14 новембра 1951 године а завршена је на основу комуника о престанку војне помоћи од 12 децембра 1957 године. У току периода трајања војне помоћи заједничким планирањем предвиђено је да ће се нашој земљи испоручити опрема и ратни материјал по годинама у следећој приближној вредности:

- 1951 година	122,545.058 \$
- 1952 година	188,198.509 \$
- 1953 година	257,688.220 \$
- 1954 година	257,875.082 \$
- 1955 година	64,387.088 \$

UKUPNO: 890,693.957 \$

За 1955 годину за ратно ваздуhopловство није одобрен никакав програм.

Од горње суме планирано је за:

- Копнену армију	518,242.523 \$	или	58,5%
- Ратно ваздуhopлов.	333,421.434 \$	или	37,0%
- Ратну морнарицу	39,030.000 \$	или	4,5%

UKUPNO: 890,693.957 \$

⁵ исто, стр 9, 17.

KOPNENA ARMIJA:

Planiranim programima bilo je predviđeno da se delimično dopuni naoružanje jedinica JNA /program 1951/52 ili lista "A" i "B"/ a daljnim programima /1953 – 1955/ da se kompletno preoruža Zagrebačka armija sastava tri korpusa po tri divizije. Planom preoružanja predviđeno je da se 1953 ekonomske godine preoruža jedan korpus i jedna divizija. 1954 ekonomske godine drugi korpus i jedna divizija. 1955 ekonomske godine armijski delovi i jedna divizija. Kao što se vidi u toku isporuka isključeni su iz programa korpusni delovi za treći korpus. Konačno je preoružano: Armijski delovi za dva korpusa, 8 kompletnih divizija i municija za oko 65 dana rata. /Američka norma za 1 dan rata je napr. 76 mm – 4 zrna, PA 90 mm – 20 zrna, PT 90 mm – 6 zrna, 155 mm haubica – 20 zrna/.

RATNO VAZDUHOPLOVSTVO

Programima za vazduhoplovstvo 1951 -1954 godine bilo je predviđeno da se preoružaju sledeće jedinice:

- Tri divizije mlaznih aviona po tri puka /ukupno devet pukova – 225 aviona/naoružanih sa lovačko-bombarderskim avionima tipa F-84G sa odgovarajućom opremom za održavanje – eskadrilskom, diviziskom i radioničkom.

- dve divizije mlaznih aviona po tri puka /ukupno šest pukova – 150 aviona/ naoružanih sa lovačko-presretačkim avionima tipa F-86E sa odgovarajućom opremom za održavanje – eskadrilskom, diviziskom i radioničkom.

- jedan mlazni izvidjački puk /ukupno 20 aviona/ naoružan izvidjačkim avionima tipa RT-33 sa odgovarajućom opremom za održavanje.

- jedan školski puk mlaznih aviona /ukupno 25 aviona/ naoružan školskim avionima tipa T-33 sa odgovarajućom opremom za održavanje.

- jedan transportni puk /ukupno 20 aviona/ naoružan sa transportnim klipnim avionima tipa C-47 sa odgovarajućom opremom za održavanje.

- jedna lovačko-bombarderska divizija klipnih aviona /četiri puka – 125 aviona/ naoružana sa klipnim avionima tipa F-47D sa odgovarajućom opremom za održavanje, eskadrilskom, diviziskom i radioničkom.

- jedna eskadrila helikoptera /10 komada/ tipa S-51 sa odgovarajućom opremom za održavanje.

- radarska mreža FNRJ sa odgovarajućom opremom sredstava veze i elektronike i navigacionim zemaljskim sredstvima / goniometri, radio-farovi i radari za slepo sletanje aviona/.

- 790 komada motora tipa 0-435-1, Hispano-Suiza 122, R-1340-AN-1 za naoružanje aviona domaće izrade tipa Aero-3, "213", "214" i "522".

- municija, rakete i bombe za tromesečnu ratnu rezervu i potrebne količine školske municije i raketa.

Od planirane opreme nije isporučeno:

- Jedna divizija lovačko-bombarderskih mlaznih aviona tipa F-84G,
- Četiri puka mlaznih lovaca pesretača tipa F-86E.
- Od radarske mreže FNRJ dva teška pokretna radara i jedan radar za slepo letenje.

RATNA MORNARICA

Planiranim programom konačno je bilo predviđeno da se isporuči:

- jedan patrolni brod /280 tona/.
- tri minolovca /400 tona/.
- četiri minolovca /137 tona/.
- Razna oprema za modernizaciju brodova koja obuhvata: navigacisku opremu i uređaje, artilerisko naoružanje, municiju i uređuje za upravljanje, artileriskim gađanjem, torpedne uređaje i uređaje za upravljanje torpednim gađanjem, sredstava i naoružanje za protiv-podmorničku borbu, sredstva za osmatranje i vezu, pogonske i pomoćne uređaje, elektro uređaje i instalacije za plovne objekte, neke uređaje za odbranu luka /obalske radare/, stanicu za demagnetizaciju, poligon za vežbanje protiv-podmorničkog napada kao i rezervne delove za navedene uređaje, opremu i naoružanje.

Od predviđenog plana gotovih brodova isporučeno je sve sem četiri minolovca koji nisu još dovršeni u našim brodogradilištima.

Od primljenog materijala obezbeđeno je potpuno ili delimično opremanje sledećih brodova: razarača „Split“, četiri eskortna razarača, školskog broda „Galeb“, 24 patrolna broda manja, 6 patrolnih brodova većih, 72 torpedna čamca, 28 minolovaca srednjih i manjih, 6 minolovaca većih, 15 artileriskih splavi, 12 minerskih splavi, 24 rečna minolovca, 3 rečna patrolna čamca, 18 komada obalskih patrolnih čamaca, 31 pomoćni brod, 1 rečni oklopni čamac, 61 desantna jedinica, 9 obalskih radara za osmatranje, stanica za demagnetizaciju i poligon za vežbanje protiv-podmorničkog napada, kao i izvesne količine školskih nastavnih pomagala /kino-projektora, filmova i maketa/ i rezervnih delova.

REALIZACIJA PROGRAMA IZRAŽENA U DOLARIMA

Od ukupno planiranih programa u iznosu od 890,693.957 dolara realizovano je kako sledi:

V i d	Planirano dolara	Realizovano dolara
Kopnena vojska	518,242.523	487,648.859
Ratno vazduhopl.	333.421,434	221.901.627

Ratna mornarica	39,030.00	36,927.336
-----------------	-----------	------------

UKUPNO: 890.693.957	746.477.822
---------------------	-------------

NAPOMENA: Novčana vrednost je približna. Računata je prema katalogima izdatim od USArmije, delimično prema tržišnim cenama i smanjeno za 30% za opremu koja je isporučena nakon generalne opravke.

KVALITET ISPORUČENE OPREME

Uglavnom sva je isporučena oprema po tipovima i modelima slična opremi upotrebljavana u II Svjetskom ratu. Izvestan deo ove opreme je i upotrebljavan u II Svjetskom ratu, pa je nakon generalnog remonta isporučivana. Mora se naglasiti da su remontirani vršeni veoma solidno, tako da se za upotrebu oprema može smatrati kao nova. Sve ovo većinom se odnosi na neborbena i borbena vozila. Pored izvesnih manjih nedostataka uočenih na pojedinoj vrsti opreme, kvalitet primljene opreme je u celini dobar – isključujući savremenost – što se pokazalo i pri upotrebi. Veći deo opreme primljen za Ratnu mornaricu je potpuno nov /svi brodovi i elektronska oprema/. Za vazduhoplovstvo od isporučene opreme svi isporučeni avioni su sa generalne opravke sem izviđačkih aviona RT-33 i helikoptera S-51 koji su novi. Radari za radarsku mrežu FNRJ, radio-relejni uređaji, radio-navigacijska oprema i radio-oprema je nova sem izvesnog dela radio-sredstava. Oprema za održavanje, instrumenti i radionički uređaji, alati i pribor većinom su novi.

ZEMLJE IZ KOJIH JE VRŠENA ISPORUKA MATERIJALA PO VOJNOJ POMOĆI

Materijal je u početku vojne pomoći priman isključivo iz Sjedinjenih američkih država. Kasnije /1953 godine i dalje/ priman je iz američkih skladišta i baza u Evropi naročito iz Nemačke/ Kaizerslautern, Pirmanzens, Fürstfeldbruck/ i Francuska /Chateaux/.

Municija i izvesna oprema primana je iz ostalih Evropskih baza Armije SAD ili pak iz zemalja, koje su po Off shore programima proizvodile opremu za potrebe Armije SAD. U ove spadaju skoro sve Zapadno-evropske zemlje. Manji deo opreme primljen je iz Japana i Pakistana. Generalne opravke mlaznih avionskih motora vršene su u Kazablanci.

REZERVNI DELOVI

Od početka isporuke rezervnih delova uočila se tendencija da nam isporučuju što manju količinu i da nas na taj način drže u zavisnosti.

Snabdevanje rezervnim delovima po vidovima izgledalo je kako sledi:

Копнена војска

У свим преоруџаним јединицама било је предвиђено да се формирају одговарајуће јединице и установе за одржавање и оправку, снабдевање резервних деловима и alatима. Ово је у највећем делу остварено. Благовремено нормално пословање јединица и установа за одржавање и снабдевање било је знатно отежано ради недостатка одговарајуће документације /кataloзи и нормe попуне/. Ова се негативно одразило на благовремено достављање одговарајућих требовања за редовно одржавање опреме. Критеријум следећих количина се стално менјао у односу на ЈНА, што је још више отежало плански рад. За примљену опрему, /а који се типови још увек налазе на употреби Армије САД/ одобрavano је 20% следећих количина за јединице њихове армије. Ово је објашњавано њиховим закључком да ЈНА редовно употребљава само 20% примљене опреме, а да остало држи у складиштима. Снабдевање резервним деловима за опрему која није више у наоруџану армије САД, вршено је по посебним listama у којима није било свих artikala по пуном асортиману. Често и artikli који су се налазили на тим listama нису испоручивани, са објашњеним да их врше нема у складишту. Ово је био узрок да нису примани неки од најважнијих резервних делова.

У веzi наведеног ни попуњеност резервних деловима по асортиману и количинама није могла бити задовољена. Тако на пр. у техничкој служби резервни делови "H" групе /зaптивни material, куглични лежajеви, гуме, акумулатори и сл./ су испоручивани у врло малим количинама. Осталих делова по асортиману је испоручено различито за разна основна средства, али у просеку око 85% пуног комплекта. Тачну ocену о попуњености резервним деловима није могуће дати, обзиром на недостатак искуства укупних потреба, као и да то зависи од количине основних средстава на употреби, која су до сада само делимично коришћена.

Могло би се очекивати да постојеће количне резервних делова не би задовољиле потребе одржавања за дужи период, поготову ако би дошло до употребе већег броја основних средстава, јер би се одједном појавила потреба за навољања велике количине резервних делова за основна средства која су сада ван употребе.

Ратно ваздухопловство

У ваздухопловству се јаче испољила тенденција за органичење резервних делова за дужи период. У току 1951-1953 и до пред крај 1954 године било је одобрено резервних делова за период од 45 дана. Обзиром на поманјкање искуства и на теškoће које проистичу из система снабдевања путем требовања материјала, непопуњености по асортиману њихових складишта особито са критичним материјалом, овај проблем се у знатној мери поoштравао тако да никад нисмо имали предвиђене нормe за 45 дана. Ово је представљало ста-

lan problem u održavanju aviona i motora i ostale opreme. Uz stalno insistiranje pod kraj 1954 godine povišene su norme snabdijevanja na 90 dana. Problem rezervnih delova za opravku aviona i agregata takođe je pooštravao ovu situaciju.

Ovakva situacija snabdevenosti rezervnim delovima odnosila se na svu opremu i sve vrste aviona sem za avione F-86E za koje tipove su isporučeni rezervni delovi za 18 meseci resursa aviona prema njihovim normativima koji su više nego dvostruki od naših zbog malog resursa aviona kod nas. Međutim asortiman ovih rezervnih delova nije u celini isporučen te i to predstavlja problem.

Ratna mornarica

Za većinu primljenih uređaja, sem broskog strojarstva, isporučeno je po jedan a za neke i po dva kompleta rezervnih delova uz uređaje. Međutim za veći deo primljenih brodskih motora ovi kompleti nisu isporučeni uz iste te to predstavlja problem.

Od 1955 godine trebavani su rezervni delovi za sve primljene uređaje za potrebe jednogodišnje potrošnje, koja traženja su uglavnom bila odobravana i isporučivana. Ostao je stalno nerešen problem popune rezervnim delovima baziske reserve, za koju pretstavnici AMAS-a nisu nikad pokazali razumevanje da se ovo pitanje reši.

ŠKOLOVANJE KADRA

Po vojnoj pomoći od 1951 – 1958 godine školovano je oficira i podoficira JNA u školama i ustanovama armije SAD kako sledi:

KOPNENA VOJSKA

Rod – služba	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	SVEGA
Sanitetska	1	3	4	4	1	1	-	14
Intendantska	-	-	-	-	-	7	-	7
Artiljeriska	15	19	-	2	-	-	-	36
Pešadiski	-	2	3	3	4	2	2	16
Saobraćajna	-	-	-	2	2	1	2	7
Inženjeriska	10	21	12	8	2	4	-	57
Tehnička	6	10	13	23	4	7	-	63
Tenkovski	4	-	6	6	4	-	-	20
Veza	10	11	10	4	6	-	-	41
UKUPNO:	46	66	48	52	23	22	4	261

RATNO VAZDUHOPLOVSTVO

Svi rodovi i službe	111	101	60	73	17	32	15	409
---------------------	-----	-----	----	----	----	----	----	-----

RATNA MORNARICA

Svi rodovi i službe	5	13	5	2	1	6	-	32
---------------------	---	----	---	---	---	---	---	----

Ukupno školovano oficira i podoficira JNA 702

Školovanje kadra JNA po vojnoj pomoći odvijalo se po godišnjim planovima koji su sastavljeni na traženje JNA. Redovno su odobravani niži kursevi za rukovanje i održavanje opreme koju smo primili kroz vojnu pomoć, dok pojedini viši tehnički i taktički kursevi nisu odobravani sa obrazloženjem da nisu raspoloživi za JNA, iako su se održavali u njihovim školama. Posebno nisu odobravali kurseve za obuku stručnjaka ABH službe osim jednog nižeg kursa za zadimnjavanje. Ovu su pravdali time što je materija koja se proučava na kursovima strogo poverljiva.

Svi naši slušaoci u školama armije SAD tretirani su korektno i redovno primali novčane prinadležnosti i to oficiri su dobijali po 5, a podoficiri po 2 dolara dnevno. Dopunu dnevnice za oficire 3, a za podoficire 2 dolara obezbeđivala je JNA. Najveći broj slušalaca je po povratku izjavio da je školovanje koristio za usavršavanje njihove stručne spreme.

Od celokupnog ljudstva koje je upućeno na školovanje 4 podoficira iz vazduhoplovstva odbili su da se vrate u zemlju.

Može se primetiti da raspored školovanog kadra po vojnoj pomoći nije izvršen tako da bi se u pravoj meri iskoristilo znanje i iskustvo stečeno u toku navedenog školovanja. Radi se naime o tome da su izvesni pripadnici JNA koji su bili školovani za jednu određenu specijalnost po dolasku u zemlju bili raspoređeni na dužnost za koje im njihove kvalifikacije ne odgovaraju.

U momentu okončanja vojne pomoći /decembra 1957 godine/ u Americi se nalazilo na školovanju 19 slušalaca. Sporazumno je rečeno da ovi slušaoci nastave školovanje. Sada se momentalno nalazi u Americi 9 naših slušalaca od kojih zadnji završava školovanje u septembru 1958. godine.

Pored školovanja naših oficira i podoficira u školama armije SAD postojao je i drugi vid obuka u okviru vojne pomoći i to na način da su u Jugoslaviju dolazile pojedine tehničke i stručne ekipe ili pojedini stručnjaci armije SAD, koji su u našim vojnim ustanovama, jedinicama i školama održavali razne kurseve ili davali pomoć u održavanju primljene opreme kao i pružali tehničku pomoć pri montaži razne primljene opreme.

Kopnena vojska

Ukupno je bilo 18 ekipa sastava 48 ljudi – civilnih i vojnih stručnjaka, koji su održavali razne tehničke kurseve. Kroz ove kurseve je prošlo 395 oficira i podoficira.

Ovi kursevi su bili izričito tehničkog karaktera i odnosili su se na rukovanje, održavanje ili opravku pojedinih tipova orudja i opreme kao i na rad o korišćenju raznih tehničkih priručnika.

Ratno vazduhoplovstvo

U vazduhoplovstvu je bilo ukupno 15 raznih stručnih ekipa sadstava 36 ljudi koji su obučili 1.529 oficira i podoficira po raznim specijalnostima, većinom tehničke prirode. Jedna ekipa je jedino bila koja je održala instruktaz za instrumentalno letenje, bombardovanje i gađanje.

Sem ovih ekipa u vazduhoplovstvu je bilo 56 civilnih i vojnih stručnjaka koji su davali tehničku pomoć pri održavanju opreme kao na pr. zmaja aviona, motora, radara, radarskih nišana, elektronskih trenera, za modifikaciju krila mlaznog aviona, pilotsku palicu, za IRAN pregled aviona F-84G i za početno održavanje mlaznih aviona.

Ratna mornarica

U Ratnoj mornarici nisu održavani kursevi od strane ekipa SAD, sem što je pri Tehničkom institutu JRM u Splitu postojala tehnička grupa mornarice SAD u sadstavu od jenog oficira i dva podoficira, koji su davali stručne savete prilikom montaže novih uređaja na plovnim objektima.

P O S E T E

jedinicama i ustanovama JNA od strane oficira USA

Na osnovu obostrane saglasnosti pretstavnicima USArmije odobravane su poste jedinicama i ustanovama JNA koje su posedovale delimično američku opremu ili kompletno preoružane. Cilj posete je bio da vide održavanje i upotrebu primljene opreme. Izvestan broj poseta je bio da se vidi mogućnost i kapaciteti pojedinih naših ustanova /radionica/ u svrhu dobijanja izvesne odgovarajuće opreme.

U period od 1951 – 1957 godine ukupno je izvršeno poseta:

- 1952 godine.....	40
- 1953 godine.....	59
- 1954 godine.....	108
- 1955 godine.....	178
- 1956 godine.....	189
- 1957 godine.....	194

 Ukupno: 768

P O S E T E
jedinicama i ustanovama USArmije od strane naših oficira

U toku od 1951-1957 godine više grupa naših generala i oficira posetilo je američke škole, ustanove i jedinice. Cilj ovih poseta je bio da se predstavnici JNA upoznaju sa sistemom školovanja, obuke, održavanja, eksploatacije i opravke razne opreme.

Vreme posete	Broj poseta	Broj učesnika
1951 godine	2	17
1952 godine	4	27
1953 godine	3	20
1954 godine	6	22
1955 godine	6	31
1956 godine	4	21
1957 godine	5	30
Svega:	30	168

P O S E T E
delegacije SAD koje su posetile Jugoslaviju u vezi
sa vojnom pomoći

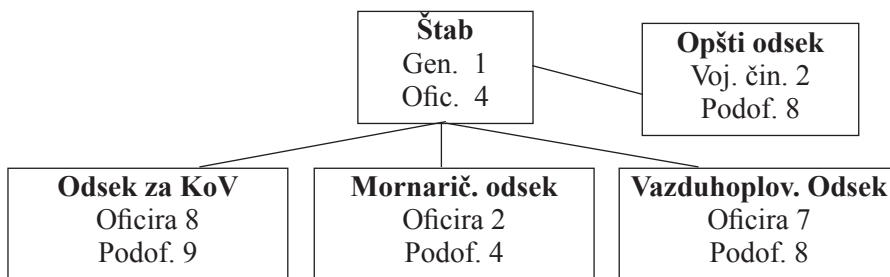
U periodu od 1951-1957 godine više delegacija SAD posetile su jedinice i ustanove JNA. U sastavu ovih delegacija bilo je generala, viših oficira predstavnika Ministarstva spoljnih poslova. Cilj poseta je bio u većini slučajeva radne prirode u vezi sa programom vojne pomoći. Po završenim razgovorima obično su delegacijama pokazane neke jedinice i ustanove JNA. U ove posete su takođe uključene i delegacije koje su dolazile isključivo po Off Shore nabavkama.

Vreme posete	Broj poseta	Broj učesnika
1952 godine	2	11
1953 godine	1	6
1954 godine	5	6
1955 godine	8	16
1956 godine	1	1
1957 godine	6	20
U k u p n o:	23	60

SASTAV AMERIČKOG ODELENJA ZA VOJNU POMOĆ

Za obavljanje poslova oko vojne pomoći pri Američkoj Ambasadi u Beogradu postojalo je Odeljenje za vojnu pomoć –American Military Assistance Staff /AMAS/.

Formacija šematski prikazana bila je sledeća /decembar 1957 godine/:

UKUPNO BROJNO STANJE 53.

U okviru oteka bili su oficiri odgovarajućih rodova i službi.

Prosečno svaki oficir ostajao je u Jugoslaviji 2 godine, a zatim mu je dolazila zamena. Do sada je ukupno u Jugoslaviji bilo na radu u američkom Odeljenju za vojnu pomoć 4 generala, 66 oficira, 8 vojnih činovnika i 84 podoficira – svega 162.

TENDENCIJE KOJE SU AMERIČKI OFICIRI ISPOLJAVALI U TOKU RADA NA VOJNOJ POMOĆI

Tendencije predstavnika SAD po vojnoj pomoći za svo vreme boravka u našoj zemlji ogledale su se u sledećem:

- stalna težnja da povećaju broj svojeg ljudstva u Odeljenju;
- da se vrši što više obilazaka i poseta jedinica;
- Tešniji kontakt i „prijateljstvo“ sa oficirima;
- da saobraćaju sa oficirima u komandama i upravama bez oficira ovog Odeljenja. Ovo se naročito ispoljavalo kod vazduhoplovstva kao i u održavanju tehničkih konferencija u komandi oblasti i korpusa i kontakt koji su imali u obilascima kod Komande ratne mornarice;
- da nam šalju što više oficira u zemlju. Svaki put kada bi uočili naše nedostatke koristili bi priliku da istaknu potrebu dolaska svojih stručnjaka;
- da šaljemo što više oficira i podoficira u škole u SAD i Zapadnu Nemačku;
- da upućujemo što veći broj naših delegacija u jedinice i ustanove USArmije;

- da dodju u kontakt sa što većim brojem naših viših oficira, a naročito naših viših vojnih rukovodilaca;
- da vrše obilaske jedinica decentralizovano /t.j. da svaki njihov oficir ide u odgovarajuću jedinicu/. Na taj način umesto da čitava grupa bude 2-3 sata u jednoj diviziji, a to znači u jednoj jedinici ranga bataljona svega nekoliko minuta – da svaki oficir odvojeno provede 2 – 3 sata u jedinici ranga bataljona. Ovo bi im omogućavalo da steknu bolji uvid i dobiju više traženih podataka;
- da prilikom svakog traženja opreme vežu za traženje podataka bilo nastavnog, operativnog ili drugog karaktera;
- da nabavke rezervnih delova koje smo vršili čisto na komercijalnoj bazi kanališu na rad preko američkog Odjeljenja za vojnu pomoć, a ne direktnom kupovinom naših pretstavnika u SAD;
- da nas drže u zavisnosti u pogledu popune rezervnih delova određujući minimalne norme i za što kraći period;
- da budno paze da li se oprema iz poreoruzanih jedinica upućuje u druge oblasti;
- da imaju redovnu evidenciju o lokaciji preoružanih jedinica;
- da traženjem izvjesnih sasvim tehničkih podataka o primljenoj opremi provere našu evidenciju i službu tehničkog održavanja i snabdevanja. / Na pr. da li je primljeno kakvo vozilo sa tim i tim brojem, ili da li su sva postolja za mitraljeze 12,7 mm istog modela. Pošto Odelenje, odnosno uprave nisu imale sređenu evidenciju to je za davanje takvog odgovora trebalo praviti raspise svim jedinicama i čekati odgovor/;
- da dobiju tačan uvid u raspored oficira i podoficira koji su završili kurseve u SAD ističući potrebu da u svakoj jedinici treba da imamo po jednog oficira ili podoficira;
- da dobiju fomacije i šeme svih jedinica i ustanova koje su preoružane ili ako poseduju delimično američku opremu;
- da prilikom poseta i u razgovorima sa komandantima ili komandirima postave ista pitanja na koja su ranije dobili odgovor od pretstavnika ovog Odjeljenja ili višeg komandanta. Očigledno provera podataka;
- kroz rane forme pokušavali su da se stave u uloge savetnika i instruktora. U početku vojne pomoći ovo se odmah izrazilo nazivom američkog Odelenja koga su sebi hteli da daju, t.j. MAAG / Vojna grupa za pomoć i savet/; u svim zemljama nose ovakav naziv. Ovaj naziv nije prihvaćen, a kao što je poznato Odelenje je nosilo naziv AMAS /Američko Odelenje za vojnu pomoć/. Zatim, kroz upućivanje „neslužbenih“ pisama u formi izveštaja, primedaba i saveta, koja su pisali njihovi načelnici oteka i Načelnik Odele-nja. Treba naglasiti da su često ovakve primedbe bile umesne, jer su stvarni nedostaci uočeni i od strane oficira ovog Odjeljenja. Ovo se odnosilo na upotrebu pojedine vrste opreme /naročito za vreme vežbi/, kao i na način održa-

vanja opreme. Ovi nedostaci bili su u početku posledica još nedovoljno uhodanog sistema tehničkog održavanja, a kasnije to su bile slabosti ili greške pojedine jedinice, a ne Armije i sistema održavanja u celini kako su oni to hteli da prikažu i stvarno tako tumačili.

Naravno da su kroz ovakve primedbe naglašavali i ispoljavali potrebu dolaska njihovih vojnih i tehničkih stručnjaka.

Iz svih navedenih tendencija ispoljavanih u toku rada proizilazi njihova težnja za što širim i većim kompetencijama kao i što boljem uvidu u našu Armiju.

Treba napomenuti da je ovo Odeljenje prilikom uočavanja ovih tendencija odmah u okviru svojih kompetencija ili odluka pretpostavljenih poduzimalo odgovarajuće mere ili postupke.

MEĐUSOBNI ODNOSI

Uopšte uzevši naši odnosi /između dva odeljenja kao i pojedinih oficira/ bili su korektni.

U početku rada 1951 i 1952 godine ispoljavala se uzdržljivost sa obe strane. Kasnije, kako se posao razvijao tako su i odnosi bivali otvoreniji.

Rad između odeljenja odvijao se prepiskom i ličnim kontaktima, sastancima i konferencijama. Načelo, sastanci i konferencije su održavali u zgradi našeg Odeljenja.

Za svaki sastanak vođni su zapisnici i čuvaju se u arhivi Odeljenja.

Sva naša traženja na koja su trebali da odgovore ili postupe, a nisu bili voljni da ih ispune, prebacivali su na Washington i pretpostavljane i na taj način zatezali rešenje.

Treba naglasiti da je i sa naše strane oduživan rad, a naročito kad bi se tražilo davanje izvesnih podataka.

U toku čitavog perioda rada izbegavali su diskusiju o bilo kakvim političkim pitanjima. Ukoliko su se takvi razgovori vodili bili su isključivo privatni /ovo „privatni“ i „lično mišljenje“ naročito su isticali/.

Odnosi na privatnoj osnovi bili su „hladni“. Naime, njihovoj težnji za kućnim posetama i sl. nismo se odazivali.

Možda se po tom pitanju grešilo što se prepustilo /a naročito novo došli oficiri/ da tumačenja o našoj svarnosti, zemlji, politici itd. dobijaju od raznoranih lica, sumnjivih političkih kvaliteta, a ne od naših oficira.

U međusobnom radu nisu se toliko mnogo odražavali svetski i međunarodni /međudržavni/ politički odnosi, koliko su se odražavali na konkretnoj isporuci opreme i materijala.

Redovno su u svom Odeljenju imali po nekoliko oficira i podoficira, jugoslovenskog porekla i koji su znali naš jezik.

U okviru međusobnih odnosa mogu se pomenuti izleti ili lov, koje je ovo Odeljenje organizovalo za sve oficire američkog Odeljenja jednom godišnje. Ovakvi izleti su sa njihove strane oduševljeno prihvatani, a naročito put "Tragom V. neprijateljske ofanzive" gde su tumačenja historiskih događaja isprepletana prirodnim lepotama zemlje i mogućnostima lova i ribolova.

PERSONALNA PITANJA

U ovom Odeljenju radilo je sledeće ljudstvo: 1 general, 16 oficira, 3 vojna službenika, 2 podoficira i 2 građanska lica.

Svo pomenuto ljudstvo dobilo je novi raspored.

U ovom Odeljenju za čitav period vojne pomoći nije bilo nikakvih personalnih teškoća niti problema.

MORALNO POLITIČKO STANJE

Obzirom na dobar izbor sastava ovog Odeljenja kako u stručnom, tako u moralno-političkom pogledu, u ovom periodu nije bilo nikakvih moralno-političkih problema.

Može se istaknuti, obzirom na delikatan posao rada sa strancima da je sastav ovog Odeljenja korektno i sa uspehom obavljao svoje poslove i u odnosu na strance dostojno reprezentovao kvalitete oficira JNA.

MATERIJALNO FINANSISKO POSLOVANJE

Pored redovnih kredita za putovanja, dnevnica i sl. ovo je Odeljenje, obzirom na specifičnost rada sa stranim predstavnicima, raspolagalo sa fondovima za reprezentaciju, iz kojih fondova su isplaćivani troškovi za prijeme, koktele, darove i sl.

Povremeno su vršene revizije od strane organa Finansijske uprave, te u tom pogledu nije bilo nikakvih problema ni primedbi.

Poslednja revizija je izvršena 20 marta 1958 godine.

PRILOG:

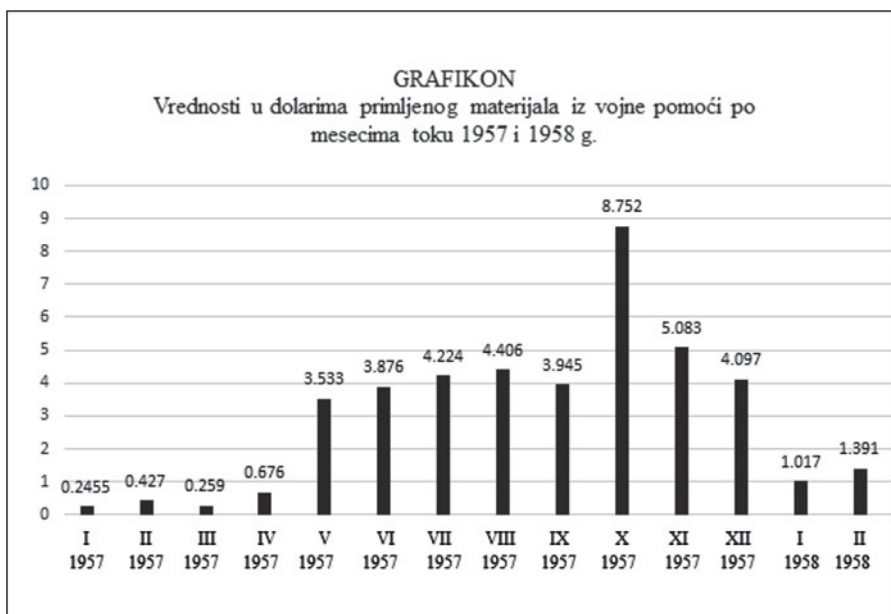
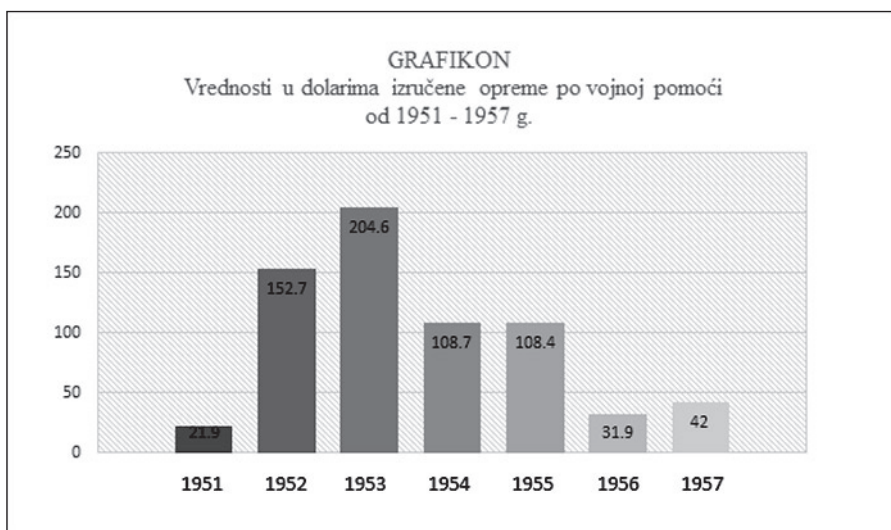
-Pregled programovanog i isporučenog materijala po Programu vojne pomoći 1951-1957 godine za Kopnenu vojsku
Ratno Vazduhoplovstvo
Ratnu Mornaricu

NAČELNIK ODJELJENJA

General-major

/Branislav Barjaktarević/

P R E G L E D
programovanog i isporučenog materijala
po programu vojne pomoći 1951-57 g.

KOPNENA VOJSKA

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
1.	Buldožer M1	16	16	-	
2.	Buldožer M3E1	20	11	9	
3.	Oklopni automobil M8	265	265	-	
4.	Izviđačka kola M3A1	300	300	-	
5.	37mm samohodni top M1 5A1	20	20		
6.	76mm samohodni top M18	240	240	-	
7.	90mm samohodni top M36	399	399	-	
8.	Srednji tenk M4A3	599	599	-	
9.	Srednji tenk M4A7	319	319	-	
10.	Samohodna haubica 105mm M7	56	56		
11.	Tenk za izvlačenje M32	29	29	-	
12.	Tenk za izvlačenje M74	25	25	-	
13.	Kamion od 12 t.M26A1 - traktor	6	6		
14.	kamion od 12 t. M20- traktor	18	18	-	
15.	Prikolica od 45 t. M15	6	6	-	
16.	Prikolica od 45 t, M9	12	12	-	
17.	Traktor M5 od 13 t.	825	827		višak 2

Red. br.	Naimenovanje	progr- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
18.	Traktor M4 od 18 t. /za municiju 90mm/	140	140	-	
19.	Traktor M4 od 18 t. /za municiju 155 mm/	92	92	-	
20.	Prikolica od 1/4 t.	579	459	120	
21.	Prikolica od 1 i 1,5 t.	3309	2585	724	
22.	Prikolica za vodu od 250 galona od 1 t.	124	82	42	
23.	Kamion od % t. „Jeep“	2285	2285	-	
24.	Kamion od 3/4 t. „Dodge“	1419	1059	360	
25.	Kamion od 3/4 t. „Dodge“-komandni	79	79	-	
26.	Kamion od 3/4 t. „Dodge“-sanitetski	340	259	81	
27.	Kamion od 1,5 t. „Dodge“	130	70	60	
28.	Kamion od 1,5 t. „Dodge“	76	76	-	
29.	Kamion od 1,5 t. „Sevrolet“-kiper	200	200		
30.	kamion od 2,5 t. GMC	8260	8260	-	
31.	Kamion od 2,5g GMC, kiper	693	497	196	
32.	Kamion od 2,5 t. Art. radionica M9	36	30	6	
33.	Kamion od 2,5 t. Autora- dionica „A” M8	45	32	13	
34.	Kamion od 2,5 t. Autora dionica „B” M8	40	32	8	
35.	Kamion od 2,5 t. električna radionica M18	31	23	8	
36.	Kamion od 2,5 t. Instru- mentalna radionica M10	21	21		

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
37.	Kamion od 2,5 t. Mašinska radionica „A” M16	26	23	3	
38.	Kamion od 2,5 t. Mašinska Radionica “C” M16	7	3	4	
39.	Kamion od 2,5 t. radionica za streljačko naoružanje M7	19	17	2	
40.	Kamion od 2,5 t. radi- onica Van	16	14	2	
41.	kamion - traktor 5-6 t.	40	19	21	
42.	Kamion za izvlačenje od 4 t.	93	55	38	
43.	Kamion za izvlačenje od 6 t.	112	87	25	
44.	Kamion-traktor od 4-5-6 t.	79	75	4	
45.	.Motocikl „Indian”	58	58		
46.	Prikolica za generator od 2 t.M7	27	-	27	
47.	Kamion od 2,5 t. radi- onica za zavarivanje M12A1	5	5		
48.	Kamion od 2,5 t. optička radionica	1	1		
49.	Prikolica od 4 t. za mu- niciju M21	24	24	-	
50.	Kamion od 2,5 t. mašinska Radionica “B”	4	1	3	
51.	Kamion od 2,5 t. Mašinska radionica “D”	4	1	3	
52.	Kamion od 2,5 t. za vodu od 700 galona	32	32		
53.	7,62mm mitraljez	200	200	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
54.	11,43 mm automat „Thomson“	34000	34000	-	
55.	12,7 mm mitraljez	2466	2466	-	
56.	Tronožno postolje za mitraljez 7,62 mm	764	960		višak 196
57.	Postolje M3 za mitraljez 12,7 mm	200	400	-	višak 200
58.	Postolje M63 za mi- traljez 12,7mm	2087	2086	1	
59.	60 mm reaktivni bacač	1000	1000	-	
60.	90 mm reaktivni bacač	4090	4090	-	
61.	Postolje za kamion M36	131	131	-	
62.	Artiljeriska busola M1	971	301	670	
63.	Sistem kablova M1 za 90 mm PA top	25	25		
64.	Korektor za vetar pri zvukovnom izviđanju M1	24	18	6	
65.	Komandni računar M7A1B1 za 90 mm top	10	10		
66.	Instrument za osmatran- je BGM1	183	183	-	
67.	Bateriski durbin M65	834	834	-	
68.	Visino-daljinomer za 90mm PA top M1A1	4	4		
69.	Komandni računar M5A1 za 40mm PA top	20	20		
70.	Sistem kablova M8 za 40mm PA top	20	20	-	
71.	Ručni dogled M12	3500	2550	950	
72.	Daljinomer M9	8	8	-	
73.	57mm beztrajni top M18	360	360	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
74.	75mm beztrzajni top M20	760	760	-	
75.	37 mm podkalibarni top M10	16	16	-	
76.	37mm podkalibarni top M13	24	24	-	
77.	37mm podkalibarni top M13A1	32	32	-	
78.	37mm podkalibarni top M15	28	28	-	
79.	37 mm podkalibarni top M14	62	62	-	
80.	40mm PA top M1	404	381	23	
81.	57 mm PT top M1	280	280	-	
82.	75 mm brdski top m1-4	25	25	-	
83.	90mm PA top M1A3	84	84	-	
84.	90 mm Pa top M1A1	16	16	-	
85.	105mm haubica M2	288	288	-	
86.	105 mm haubica M3	115	115	-	
87.	155 mm top M2	90	66	24	
88.	Teški prednjak M5	131	101	30	
89.	155mm haubica M1	267 2	67	-	
90.	Komandni računar „Contraves“	31	31	-	
91.	203mm haubicca M2	24	24	-	
92.	37mm top M1916 sa Postoljem	48	48	-	
93.	Planšeta M5	9	9	-	
94.	Planšeta M1 za zvukov- no izvidanje	8	5	3	
95.	Municija za mitraljez 7,62mm	5,916.000	14,941.200	975.300	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
96.	Municija za automat 11,43mm	45,762.000	45,762.000	-	
97.	Municija za mitraljez 12,7 mm	8,212.900	7,494.935	717.965	
98.	Kumulativna mina za 60mm RB	i 91.600	91.600	-	
99.	Dimna mina za 60 mm RB	8.400	8.400	-	
100.	Kumulativna mina za M28 za 90 mm RB	444.400	400.614	43.786	
101.	Dimna mina za 90 mm RB	18.500	18.500	-	
102.	Udarne granata M63 za 37mm top	88.400	88.400		
103.	Pancirno-obeležavajuća granata M51 za top 37mm	25.200	25.200		
104.	Vežbovno zrno M63 za top 37 mm	32.400	32.400		
105.	Trenutno obeležavajuća M54 za top 37mm	34.000	34000		
106.	Pancirno obelaža- Vajuća M59 za top 37 mm	4.000	4.000		
107.	Pancirno obeležavajuća M81 za PA top 40 mm	169.600	74.632	94.968	
108.	Udarne obeležavajuća MK2 za PA top 40mm	693.500	693.500		
109.	Udarne granata M303 za PT top 57mm	71.000	87.352		16.352 više
110.	Pancirno obeležavajuća M86 za PT top 57mm	167.000	150.598	16.402	
111.	Udarne granata M306 za BT top 57 mm	96.200	96.327		127 više
112.	Kumulativna granata M307 za BT top 57mm	17.000	17.000	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
113.	Dimna granata M308 za BT top 57 mm	5.000	5.000		
114.	Udarna granata M309 Za BT top 75mm	193.800	193.800	-	
115.	Kumulativno obeležavajuća granata M307 za BT top 75 mm	95.500	67.292	28.208	
116.	Dimna granata sa belim Dimom M311 za BT top 75mm	25.000	25.000		
117.	municija za brdski Top 75mm	50.000	50.000	-	
118.	Udarna granata M42 Za top 76 mm	252.500	252.500		
119.	Pancirno obeležavajuća M62 za top 76 mm	116.100	116.100		
120.	Dimna granata sa belim dimom M12 za top 76mm	31.300	31.300		
121.	Podkalibarna granata M93 za top 76mm	32.800	32.800		
122.	Tempirana granata M42 sa upaljačem MT50 za top 76 mm	5.000	5.000		
123.	Udarna granata sa tempiranim upaljačem M71 za PA top 90 mm	229.300	229.300		
124.	udarna granata M71 za PA top 90 mm	240.800	240.800		
125.	Dimna granata sa belim dimom M313 za PA top 90 mm	18.800	18.800	-	
126.	Pancirano obeležavajuća M82 za AP top 90 mm	108.100	107.128	972	
127.	Udarna granata M1 za haubicu 105 mm	418.800	391.996	26.804	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
128.	Dimna granata sa belim dimom M60 za haubicu 105mm	49.700	49.700	-	
129.	Kumulativna granata M67 za haubicu 105 mm	41.500	12.400	29.100	
130.	Udarna granata M1 sa tempiranim upaljačem za haubicu 105 mm	62.700	44.234	18.406	
131.	Osvetljavajuća granata M314 za haubicu 105mm	20.700	20.700	-	
132.	Dimna granata M48 za haubicu 105 mm	14.900	14.900		
133.	Municija za haubicu 105 mm M3	157.300	157.300		
134.	Udarna granata M107 za haubicu 155mm M1	405.700	403.213	2.487	
135.	Udarna granata M107 sa tempiranim upalja- čem za haubicu 155mm M1	48.600		48.600	
136.	Dimna granata M116 sa tempiranim upaljačem za haubicu 155mm M1	8.200	5.400	2.800	
137.	Dimna granata M110 sa belim dimom za haubicu 155 mm M1	29.700	10.300	19.400	
138.	Dimna granata sa obo- jenim dimom M116 za haubicu 155 mm M1	4.000	4.000		
139.	Osvetljavajuća granata M118 sa tempiranim upaljačem za haubicu 155mm M1	18.600	4.100	14.500	
140.	Udarna granata M101 za top 155mm M2	61.700	46.000	15.700	
141.	Udarna granata M101 sa tempiranim upaljačem za top 155 mm M2	15.900	2.700	13.200	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primebа
142.	Dimna granata sa belim Dimom M104 za top 155mmM2	4.900	2.900	2.00	
143.	Pancirna granata M112 za top 155mm M2	700	700		
144.	Udarna granata M206 za haubicu 203 mm	21.700	1.100	20.600	
145.	Most Floating 60 t.	3	3	-	
146.	Most Bailey	20	20	-	
147.	Kamion za most od 5 t.	90	90	-	
148.	kompresor na kamionu 210 CFM	202	202		
149.	Kran na kamionu od 10 i 20 t.	68	58	10	
150.	Prikolica od 10 t.za kran	45	45	-	
151.	Grejder motorizovani od 12'	42	23	19	
152.	Traktor /buldožer/ gusenični	97	97	-	
153.	Prikolica od 20 t.	67	67	-	
154.	Inžinjeriska radionica na kamionu	14	19	5	
155.	Gater cirkular	18	18	-	
156.	Motorna testera	161	161	-	
157.	Vanbrodski motor 22HP	91	91	-	
158.	Generator na prikolici 30 KV 120-208 V	4	4		
159.	Generator na saonici 30 KV 125-250 V	33	33		
160.	Prikolica od 2,5 t. jednoosovna	525	525		
161.	Minoistraživač SCR - 625	705	806	-	101 višak

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
162.	Most pontonski i stalni od 50 t.	3	3	-	
163.	Komplet za postavljanje mosta klase 60	3	3		
164.	Magljenici M3	26	26	-	
165.	Izviđački čamac za 5 ljudi	200	200	-	
166.	Jurišni čamac za 10 ljudi	300	300	-	
167.	Kompresor 315 CFM	6	6	-	
168.	Generator od 1,5 KW 115 do 120	100	100		
169.	Generator od 3 KW 120 V	35	35	-	
170.	Generator od 3 KW 120V, 2,5 KVA	8	8	-	
171.	Filter za vodu 1/4 GPM	100	100	-	
172.	Valjak /gumeni/ putni	12	12	-	
173.	Rijač - putni za mehanički pog	on 23	23	-	
174.	Agregat za akumulatore GED od 15 volti 133 amp.	15	15	-	
175.	Prikolica od 20 t.	20	20	-	
176.	Stanica za osvjetljavanje	111	111	-	
177.	Cilindrični upaljač	30.000	30.000	-	
178.	Plamenobacač M2A1	500	500	-	
179.	Skrejper ručni	18	18	-	
180.	Kamion specijalni airborne Balster 2,5 t.	12	12	-	
181.	Prikolica za kamion Balster od 2,5 t.	12	12	-	
182.	Remorker 27'	1	1	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
183.	Čistač snaga koji se montira na kamion na 2,5 t.	1	1	-	
184.	Čistač snaga koji se montira na traktoru	1	1	-	
185.	Putni valjak od 10 t. GED	8	8	-	
186.	Komplet za prečišćavanje vode br. 215 galona	33	33	-	
187.	Komplet za pečišćavanje vode br.3. od 35 galona	9	9	-	
188.	Komplet br. 1 za ispitivanje vode	61	61	-	
189.	Radio stanica SCR 193	59	59	-	
190.	IP za kamion od 3/4 t.	68	66	2	
191.	Radio stanica SCR -300	911	911	-	
192.	Radio stanica SCR-399	10	10	-	
193.	Radio stanica SCR 506	24	24	-	
194.	IP za kamion 1/4 t.	24	24	-	
195.	Radio stanica SCR 508	399	395	4	
196.	IP za oklopni automobile M 8	26	26	-	
197.	IP za kamion 1/4 t.	2	2	-	
198.	IP za izviđačka kola M3A1	10	10	-	
199.	IP za srednji tenk M4A3	91	105	-	
200.	IP za srednji tenk M 47	146	146	-	
201.	Radio stanica SCR - 509	64	64	-	
202.	Radio stanic SCR - 510	558	570	-	
203.	IP za samohodni top M36	389	208	181	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
204.	IP za samohodnu hau- bicu M7	56	56	-	
205.	Radio stanica SCR -528	1.006	1.007	-	
206.	IP za oklopni automobil M8	189	189	-	
207.	IP za izviđačka kola M2A1	107	107	-	
208.	IP za srednji trenk M4A3	494	494	-	
209.	IP za srednji tenk M47	169	189	-	20 višak
210.	IP za tenk za zvlačenje M32	25	25	-	
211.	IP tenk za izvlačenje M74	24	24	-	
212.	Radio stanica SCR 543	54	54	-	
213.	Radio stanica SCR 608	182	178	4	
214.	IP za kamion od 1/4 t.	17	-	17	
215.	IP za kamion 3/4t.	58	58	-	
216.	IP za izviđačka kola M3A1	13	13 -		
217.	IP za samohotku M18	90	-	90	
218.	Radio stanica SCR -609	962	944	18	
219.	Radio stanica SCR-610	1.018	1.167	-	149 višak
220.	IP za kamion 3/4 t.	208	208	-	
221.	IP za izviđačka kola M3A1	24	24	-	
222.	IP za kamion 1/4 t.	533	533	-	
223.	IP za kamion 1,5 t.	40	40	-	
224.	IP za samohodku M36	10	10	-	
225.	IP za samohotku M18	240	240	-	
226.	Radio stanica SCR-619	146	16	130	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
227.	Radio stanica SCR-694	2.361	2.361	-	
228.	IP za kamion od 1/4 t.	488	462	26	
229.	IP za kamion 3/4t.	204	-	204	
230.	IP za izviđačka kola M3A1	60	-	60	
231.	IP za opštu namenu	543	-	543	
232.	Radio stanica AN/VRC- 3	910	855	55	
233.	IP za srednji tenk M4A3	499	499	-	
234.	IP za srednji tenkM47	97	97	-	
235.	IP za samohotku M18	90	90	-	
236.	Radio prijemnik BC-603	29	29	-	
237.	Radio prijemnik SCR- 593	86	41	45	
238.	Unutrašnji telefonski uređaj AN/VI	A-1 846	593	253	
239.	3-kanalni telef.VF uređaj TC-21	23	23		
240.	4-kanalni telef. VF uređaj TC-22	22	22	-	
241.	Pretvarač poziva TA/182/U	136	136	-	
242.	Uređaj za prelaz sa dvožilnog na 4-žilni rad TC-33	6	6		
243.	Unutrašnji telef. uređaj RC-99	629	639	-	
244.	Teleprinter AN/PGC-1 EE 97 i 98	77	77	-	
245.	Meteorološka stanica AN/TMO -4	4	3	1	
246.	Prijemnik za radio sonde AN/TM-5	4	4		

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
247.	Radio relejni uređaj krajna Krajna stanica AN/TRC-3	28	28		
248.	Radio prijemnik BC-787	8	8	-	
249.	Radio relejni uređaj relejna stanica AN/TRC -4	24	24		
250.	Gumeni 4-žilni kabl CX-1065-G	2.110	2.110	-	
251.	Uređaj za zvučno izviđanje GR-8	9	9	-	
252.	Slušalice HS-33	1	1	-	
253.	Instrument za ispitivanje radio cevi I-177	162	189		27 višak
254.	Kamion za bušenje rupa za telefonske stubove K-44	7	7		
255.	Kamion za održavanje PT linija K-43	7	7		
256.	Pokretna radionica za opravku radara M30	4	4		
257.	Pokretna radionica za opravku radio opreme	19	19		
258.	Pokretna radionica za opravku žične opreme	15	15		
259.	Agregat PE-95	1	1	-	
260.	Agregat PE-162	428	428	-	
261.	Agregat PE-210	599	599	-	
262.	Meteorološka stanica SCN-12	3	3	-	
263.	Frekvenc metar SCR-211	106	106	-	
264.	Radio sonda AN/ANT-4	1.520	1.520	-	
265.	Instrument za ispitivanje linija AN/FCM-4	18	18		

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
266.	Rovin set AN/GMD-1	4	4	-	
267.	Radio teleprinter AN/ GRC-26	19	19	-	
268.	Uređaj za svetlosno izviđanje AN/GTC-1	9	9		
269.	Komplet alata TE-41	205	205	-	
270.	Komplet alata TE-50	38	38	-	
271.	Komplet alata TE-113	107	107	-	
272.	Komplet alata TE-114	33	33	-	
273.	Instrumnet za ispitivanje linija TS-27/TSN	20	20		
274.	Univerzalni instrument manji TS-297/U	164	164		
275.	Univerzalni instrument veći TS-352	230	230	11	
276.	Radar 3MK7	31	21	10	
277.	Poljski telefon. kabl. WD/TT	3.598	3.570	28	
278.	Aerometri HY-2	676	676	-	
279.	Radio prijemnik BC312	20	20	-	
280.	Radio prijemnik BC342	20	20	-	
281.	Radio prijemnik AN- GRR-5	14	14	-	
282.	Pojačivač za VF uređaj TC23	20	13	7	
283.	Pojačivač za radio rele- jni uređaj AN-8E/TRA-1	6	6	1	
284.	Prebacivač sa 2-žilnog na 4-žilni rad TA-255/ TT	13	13		
285.	Teleprinter centrala TC-3	21	21	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
286.	Telegrafski uređaj TH-1/ TCC-1	6	6	-	
287.	Agregat PU-107	4	8	-	
288.	Radar AN/TPS -1D	2	2	-	
289.	Radar AN/MP0-10A	2	2	-	
290.	Projektor AN/PEP-1	28	28	-	
291.	Generator smetnji u radio Saobraćaju AN/ URA-T-1B	4	4		
292.	Kablovski nastavci CX- 1512/U	341	250	91	
293.	Učionica za obuku rada na telefonu EE-94	20	20		
294.	Učionica za obuku rada na telefonu EE95	4	4		
295.	Uređaj za zvukovno izvidanje GR-	6 8	8	-	
296.	Prikolica sa agregatom PE95	2	2	-	
297.	Agregat PE-75	94	43	51	
298.	Projektor PH -222	37	37	-	
299.	Projektor PH637/PFP	6	6	-	
300.	Magnetofon RD-31	8	8	-	
301.	Uređaj za određivanje azimuta RD-54/TP	2	2		
302.	Alat za vulkanizera TE-55	29	29	-	
303.	Alat TT-17/FMO-1	1	1	-	
304.	Oscilator TS-65/PMO-1	1	1	-	
305.	Istrument TS-172/UP	2	2	-	
306.	Istrument za ispitivanje Kapaciteta TS-415/U	4	4		

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
307.	Istrument za ispitivanje elektr. polja TS-481/U	2			
308.	Istrument za ispitivanje elektr. polja TS-579/U	2	2		
309.	Test Set AN/MPM-26	1	-	1	
310.	Barut u tonama	2.000	1.965	35	
311.	TNT u tonama	100	100	-	
312.	Upaljača	50.000	50.000	-	
313.	Urološka kalube	3.000	3.000	-	
314.	Pamuk br. 1	10.000	10.000	-	
315.	Rukavice razne	40.000	40.000	-	
316.	Igla raznih dimenzija	19.500	19.500	-	
317.	Kardiografski papir	200	200	-	
318.	Radiograf prenosni poljski	10	10		
319.	Garnitura hiruških instrumenata	250	250		
320.	Razni hiruški noževi	4	4	-	
321.	Garniture instrumenata za obdukciju	10	10		
322.	Previjališni komplet	190	190	-	

RATNO VAZDUHOPLOVSTVO

1.	Avion F- 84G/Tanderdžet/	225	167	58	
2.	Avion F-47D /Tanderbolt/	126	150	-	24 Viška
3.	Avion C-47/Trasportni/	20	20	-	
4.	Avion T-33/Mlazni školski	25	25	-	
5.	Avion RT33 /mlazni izvidački/	22	22	-	
6.	Avion F-86E /Sabre/	150	43	107	

Red. br.	Naimenovanje	prog- mova- no	Isporučeno	Nije isporučeno	Primebda
7.	Helikopter tipa S-51	10	10	-	
8.	Motor Hispano Suisa za domaći avion S-49	80	80		
9.	Motor Lycoming 0-435-1 za domaći školski avion "Aero -3"	500	500		
10.	Motor R-985-AN-1 za he- likopter S-51	27	19	8	
11.	Motor R-1830 - 90C za avion C-47	40	39	1	
12.	Motor R-2800 - 59 za Tand- erbolte	115	115	-	
13.	Siro mašina tipa F-47	150	150	-	
14.	Motor R-1340 - AN-1 za domaće avione "214" i "522"	210	210	-	
15.	Krilni rezervoari od 230 galona	490	-	490	
16.	krilni rezervoari od 120 galona	2390	500	1890	
17.	Kamion 1/4 tone 4x4 M-38	120	91	29	
18.	Kamion 3/4 tona 4x4 M-37	115	129	-	14 viška
19.	Kamion 2,5 tone 6x6 Cargo M-35 WO/W	350	355		5 višak
20.	Kamion od 2,5 tone 6x6 Cargo M-35 W-W	58	53	5	
21.	Traktor za vuču 5 t. 6x6 M-52 W/W	10	10		
22.	Prikolica 1/4 tone Cargo 2-W M-III	0 94	78	16	
23.	Prikolica 1,5 tona 2-WM-107	42	40	2	
24.	Prikolica 1,5 tona Cargo 2W M -105	94	94		
25.	Traktor za vuču 2,5 t. 6x6 M-48	90	93	-	3 višak

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Примедба
26.	Kamion 5t. 6x6 Dump WO/W M-51	30		30	
27.	Traktor za vuču 5 tona 6x6 M-52 WO/W	18		18	
28.	Prikolica 2,5 tona 2 točka F-2	36	-	2	
29.	Kamion 3/4 t. 4x4	2	-	2	
30.	Prikolica cisterna za benzin F-7	90	90	-	
31.	Prikolica cisterna za benzin F-6	36	36	-	
32.	Prikolica cisterna za benzin A-3	140	140	-	
33.	Požarna kola O-10	21	21	-	
34.	Vozilo za opsluživanje sa bombama M-6	24	24		
35.	Vozilo 2,5 tone 6x6 za posluživanje gorivom i mazivom L-6	56	56		
36.	Traktor za izvlačenje 6x6 M-246	18	15	3	
37.	Polu prikolica 12,5 t. 25 ft	16	7	9	
38.	Polu prikolica 12,5 t. 40 ft	16	16	-	
39.	Traktor 1b	58	58	-	
40.	Radionica vozila 2-W 2DT	12	12	-	
41.	Prikolica za posluđu bombama M-5	60	60	-	
42.	Požarna kola CL530	26	25	1	
43.	Vozila 2,5 t. 6x6 Van M-109	41	41		
44.	Radionica vozila For C-2	4	4	1	
45.	Čistač piste 3W, Mtd.	20	20	-	
46.	Traktor na izvlačenje 7,5 t. 6x6 C-2	16	14	2	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Primebа
47.	Prikolica za kiseonik	5	.	5	
48.	Mitraljez Cal 50, AN-M3	2889	2889	.	
49.	Municija za mitraljeze	23878	23897	-	19 višak
50.	Karike za municiju	720	720	-	
51.	Svetleća municija	2000	2000	-	
52.	Signalna sredstva	972	972	-	
53.	Upaljač za bombe AN-M11 4A1	525	500	25	
54.	Bombe od 500 lb.	500	500	-	
55.	Žica za osiguranje upaljača AN-M64 A1 TNT1	1200	1200		
56.	Upaljači za bombe AN-M103	2300	2200	100	
57.	Stabilizatori za bombe	1200	1200	-	
58.	Upaljač za bombe AN-M101 A2	1250	1160	90	
59.	Rakete SCAR 2,25 Inch	38520	33172	5348	
60.	Motor za okretanje raketa HVAR MK10	40000	40000		
61.	Upaljač za rakete HVAR	40000	40000	-	
62.	Stabilizator za rakete HVAR	25000	25000	-	
63.	Glava rakete HVAR	15000	15000	-	
64.	Utikači za rakete HVAR	20000	20000	-	
65.	Stabilizator za rakete HVAR	25000	25000		
66.	Uređaji za mešanje napalma	21	21	-	
67.	Bombe za žive ciljeve AN- M81	500	500		
68.	Upaljač za bombe AN100A2	525	500	25	
69.	Upaljač za bombe M146E3	1025	500	525	
70.	Bombe od 100 lb.	4000	4000	-	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Примедба
71.	Razorne bombe od 4.000 lb.	500	500	-	
72.	Svetleće bombe	500	500	-	
73.	Upaljač M23	23450	22700	750	
74.	Košuljice na napalm bombe	11720	8000	3720	
75.	Smeša za napalm M2	533	400	133	
76.	Upaljač za bombe M154E3	2050	2000	50	
77.	Upaljač za bombe M126 A1	4050	4000	50	
78.	Razne žice /A/W Assy/	4500	4500	-	
79.	Upaljač za bombe M173	23440	22700	740	
80.	Sklop stabilizatora za bombe	500	500	-	
81.	Rasprskavač AN-M13	4000	4000	-	
82.	Upaljač AN - M9	4050	4000	50	
83.	Bombe AN-M76	700	700	-	
84.	Priključci M115 A1	200	200	-	
85.	Upaljač AN-M5	724	700	24	
86.	Rasprskavač AN-M14	700	700	-	
87.	Sklop stabilizatora za bombe M116	500	500		
88.	Žice za osiguranje	590	500	90	
89.	JATO raketa	1500	1500	-	
90.	Stabilizatori za raketu HVAR M34	15000	15000		
91.	Radar AN/CPN /4 za instrumentalno slet.	1	1		
92.	Teški radari AN/FPS -8	3	3	-	
93.	Centrala /telefonska/ za teške radare AN/GTA-6	5	3	2	
94.	Radio uređaji AN/GRC-32	58	58	-	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Primebа
95.	Radar tipа AN/TPS-10D	14	14	-	
96.	Radar tipа AN/TPS -1D	20	20	-	
97.	Radio uređaji AN/TRC -4	28	28	-	
98.	Radio uređaji AN/TRC-3	49	49	-	
99.	Radio primač RC-256	2	2	-	
100.	. Radio uređaju /davači/ RC-257	2	2	-	
101.	Radio uređaji AN/ARC-3	600	600	-	
102.	Daleko pisači AN/PGC-1	66	66	-	
103.	Radio far AN/PPN -2	20	20	-	
104.	Radio urđaji SCR 624A	82	82	-	
105.	Daleko pisači TC-3	10	10	-	
106.	Telefoni TC-21	21	21	-	
107.	Radio far AN/URN-5	7	-	7	
108.	Telefoni E-8	272	302	-	30 višak
109.	Telef. centrala SB-86/TT	8	8	-	
110.	Radio prijemnika R-274/FRR	37	35	2	
111.	Radio stanica AN-GRC-26	20	15	5	
112.	Radio stanica AN/GRC-9	162	225	-	63 višak
113.	Radio prijemnika AN/GRR-5	236	236	-	
114.	Radio stanica SCR 274N	100	100	-	
115.	Tel. pretvarač poziva TT-33	40	40	-	
116.	Radio far AN/APN -12A	20	-	20	
117.	Slušalica HS-30	100	100	-	
118.	Teških pokretnih radara AN/MPS-11	2	2		
119.	Kabloveške glave CC-356	28	28	-	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Примедба
120.	Kablova CX-1065/gum./	720	720	-	
121.	Motalice za kabl. RL-26C	40	40	-	
122.	Leujzne motalice za kabl RL-35	232	231	1	
123.	Situacionih stolova MZ-26/PT	7	7	-	
124.	Telefonskih centrala SB-22/TT	40	40		
125.	Panoramskih pokazivača / izdvojenih/ AN/UPA-35	7	4	3	
126.	Situacione table /za operativne sale /AN/GSA-12	4	4		
127.	Radio predajnika AN/TRD-9	13	13	-	
128.	Radio prijemnika AN/TRR-7	13	13	-	
129.	Radio goniometra AN/TRD-9	13	13	-	
130.	Radio farova /zemaljskih/ TDD-5	7	7	-	
131.	Arktičkih tornjeva AB-313/SPS-8	3	3	-	
132.	Visokofrekvent. telef. Uređaj TC-37	25	20	5	
133.	Kupola za arktičke antene CW-353	3	3	1	
134.	Pozivni uređaji TA180/U	208	57	151	
135.	Četirikanalni VF uređaji AN/TCC-23	21	21		
136.	Radio stanica SCR-193	34	34	-	
137.	Radarski uređaji AN/MPN-11	1	-	1	
138.	Šator za radare S-80	4	4	-	
139.	Krajni te. uređaji	64	46	14	
140.	Dizalica od 3500 lb	19	19	-	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Primebda
141.	Dizalica od 6000 lb	26	26	-	
142.	Traktor od 2000 lb za vuču aviona	42	28	18	
143.	Građevinska dizalica od 20 tona	24	24	-	
144.	Trenažer za mitraljez	4	4	-	
145.	Trenažer za bombardovanje	7	7	-	
146.	Pokretna učionica za avione F-47	1	1	-	
147.	LINK treneri C-11B	8	8	-	
148.	LINK treneri AN/T-18	20	20	-	
149.	Meta za vučenje	2140	2140	-	
150.	Pokretna učionica za avion F-84G	1	1		
151.	Avion kaptiver /za obuku/ F-84G	1	1		
152.	Vazduš. kompresora	20	17	3	
153.	. Kino-projektora od 16 mm	8	8	-	
154.	Ambulantnih kola	17	16	1	
155.	Oprema za pregled pilota	1	1	-	
157.	Svetlos. linija za sletno pole- tanje sta	ze 8	7	1	
158.	Meteoroloških stanica	4	4	-	
159.	Gumeni čamci za 1 čov.	846	672	174	
160.	Obrtni svetlosni par	0	12	-	2 višak
161.	Pokretne meteo-radio stanice SMC-1A	1	1		
162.	Meteo-balona	4000	4000	-	
163.	Žice WD-1	4000	4000	-	
164.	Meteo-stanice tipa BC	15	15	-	

Red. br.	Naimenovanje	програ- мовано	Isporučeno	Nije isporučeno	Примедба
165.	Meteo-stanice C,B	15	15	-	
166.	Pilotskih šlemova P-3	1129	1218	-	89 višak
167.	Gumeni čamci za 6 ljudi	40	19	21	
168.	Boca za kiseonik	681	681	-	
169.	Pojasevi za spasav.	846	455	391	
170.	Anti -G odela	681	329	352	
171.	Komplet crteža za obuku pilota	1	1	-	
172.	Meteo - radio sonde AN/AMT-4	4208	4200	8	
173.	Kablova CX1626	90	90	-	
174.	Meteo - radio uređaji za ispitivanje visin. atmosfere	3	4	-	1 višak
175.	Primač za radio sonde AN/EMQ-2	4	4		
176.	Maske za kiseonik	842	842	-	
177.	Podizač bombi od 4000 lb	16	16	-	
178.	Generatori za SCR-575	4	4	-	

RATNA MORNARICA

1.	Patrolni brod od 400 t.	1	1	-	
2.	Minolovci od 400 t.	3	3	-	
3.	Minolovci od 137 t.	4	-	4	
4.	Dubinomeri	38	38	4	
5.	Žiro kompasi	87	87	-	
6.	Mitraljezi 12,7 mm jednocevn	201	201		
7.	Mitraljezi 12,7 mm dvocevn	104	104		

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
8.	PAT 20 mm jednocevni	352	352	-	
9.	PAT 40 mm jednocevni	113	113	-	
10.	PAT 40 mm dvocevni	3	3	-	
11.	PAT 40 mm četvocevni	1	1	-	
12.	PAT 76 mm	66	66	-	
13.	. 127 mm top	4	4	-	
14.	Reaktivni bacač	126	126	-	
15.	Bombe za reaktivni bacač / hilj./	23.0	23.0		
16.	Municija 12,7 mm /hilj./	1.059.0	.059.0	-	
17.	Municij za 20 mm /hilj./	768.0	768.0	-	
18.	Municija 40 mm /hilj./	155.0	155.0	-	
19.	Municija za 76 mm /hilj./	17.8	13.8	4.0	
20.	Municija 127 mm /hilj./	3.9	3.9	-	
21.	Artilj erijski direktori	11	11	-	
22.	Artilj erij ski računari	15	15	-	
23.	Brodski reflektori	26	26	-	
24.	Torpedni aparat	1	1	-	
25.	Razne minolovke	54	54	-	
26.	Protivpodmornički bacači	136	136		
27.	Bombe za PP bacač	20.535	20.535	-	
28.	Podvodni lokatori	36	36	-	
29.	Podvodni šumosmerač	10	-	10	
30.	Radio predajnici	21	21	-	
31.	Primopredajnici	49	49	-	
32.	Radioprimopredajnici	310	310	-	

Red. br.	Naimenovanje	progra- movano	Isporučeno	Nije isporučeno	Primedba
33.	Raznih radara	79	79	-	
34.	Uređaj za legitimisanje	244	224	-	
35.	Gonimetar-pronalazač smera	1	1		
36.	Raznih motora	194	194	-	
37.	Raznih sisaljki	186	186	-	
38.	Sinhro pojačivač	1	1	-	
39.	Pretvarač kursa	1	1	-	
40.	Ponavljači kompasa MK14	38	38	-	
41.	Motor-generatora za kompas MK14	2	2		
42.	Korektor širine za kompas MK14	1	1	-	
43.	Pojačivač komponente kursa	1	1	-	
44.	Davač tačke osvetljenja	1	1	-	
45.	Talasonera	3	3	-	
46.	Batitermograf	1	1	-	

Ivan LAKOVIĆ

Major General Branislav Barjaktarević,
US MILITARY AID TO YUGOSLAVIA

Archive of the Serbian Armed Forces, II Administration of the General Staff of
YPA, Unsorted documentation, box No. 21, folder III, R-3

Summary

This report on US military aid to Yugoslavia from 1951 through 1957, authored by Maj. Gen. Branislav Barjaktarević, the chief of the Yugoslav department for receipt of military aid, is preserved at the Archive of the Serbian Armed Forces

in Belgrade. It brings a general overview of the planning, programming, deliveries, contents, and execution of the program of military assistance provided by the US to Yugoslavia during the fifties. The attention was dominantly paid to the overall disposition and allocation of the military materiel throughout branches of Yugoslav armed forces, education, and training of the Yugoslav officers and NCOs, control visits to the units and institutions of the Yugoslav People's Army (YPA), as well as the composition and activities of the American Military Assistance Staff - US' military-administrative body assigned with conducting the planning, administrative and logistic domain of the whole activity. The document contains a comprehensive list of programmed, delivered, and undelivered material within the program, along with its financial value, which is of utmost importance for the researchers trying to decipher the scale, role, and importance of the program of US military aid to Yugoslavia as the one of the highlights of political cooperation among the two countries during the Cold War. It is also one of the rare documentary testimonies of the material needs of the YPA since the programming and delivery of these items have represented the major leap toward its modernization.

ПРИКАЗИ

MONUMENTA MONTENEGRINA VATICANA – Konkordat
između Svete stolice i Knjaževine Crne Gore iz 1886. godine,
priređivači: Slavko Burzanović i Boban Batrićević,
Ministarstvo kulture Crne Gore, Obod, Cetinje, 2020.

Prije nego predem na predstavljanje djela u naslovu, smatram da je zbog čitalaca neophodno ukazati na određene termine i kategorije, kako bi naučna slika bila potpunija.

Crkvena organizacija se nametnula kao jedina stabilna i čvrsta institucija na koju su se nužno morali osloniti državne tvorevine nastale na ruševinama Rimske imperije. Takođe će vremenom politička i ekonomska moć Zapadne (rimokatoličke) crkve rasti, stvarajući oreol neprikosновенosti i nepogrešivosti klera, sa Papom na čelu. Riječ *katolik* potiče od grčke riječi *katholikos*, što znači sveopšti ili univerzalni. Stoga katolici smatraju da papa nad Crkvom ima vlast analognu onoj koju otac patrijarhalne porodice ima nad svojim ukućanima, ili kralj nad kraljevstvom. Pismo pape Nikole 865. godine propagira kako je „papska moć nad cijelom Zemljom, tj. nad svakom crkvom”. Papa – termin potiče od grčke riječi *pappas*, što znači otac. Od petog vijeka taj naziv nosili su rimski biskupi kada su uz titulu rimskog biskupa pridodali i PONTIFEX MAXIMUS - u starom Rimu je to bio naziv za vrhov-

nog prvoseštenika, a od 11. vijeka rezervisan je isključivo za poglavara Rimokatoličke crkve i podrazumijeva vjerske i imperatorske prerogative. Tomas Hobs je kasnije, u 17. vijeku, istakao da: „*Papstvo nije ništa drugo do krunisani duh nekadašnjeg Rimskog carstva, na čijem grobu sjedi*“. Nakon ujedinjenja Italije 1870. dolazi do bitnih promjena u Papskoj državi u pogledu njenog statusa. Ostavljena joj je mala teritorija u centru grada Rima - Vatikan. Italija je bila ujedinjena, a Rim postao kraljevska prestonica. Posebnim zakonom regulisani su odnosi sa Vatikanom, ali papa taj zakon nije priznao. Izjavio je da se povlači u „dobrovoljno sužanjstvo” u Vatikan, što će trajati do međunarodnog priznanja Vatikana 1929. godine. *Rimska kurija* je najviša administrativna uprava Vatikana koju sačinjava 9 kongregacija (ministarstava), na čijem čelu se nalazi kardinal. Može se uporediti sa vladama u država. *Sveta stolica* (lat. Sancta Sedes) zajednički označava vrhovnu vlast Katoličke crkve, odnosno papu i Rimsku kuriju. U međunarodnim odnosima, Sveta stolica je zaseban subjekt međunarod-

nog prava, koji se razlikuje od Vatikana. Nakon prestanka postojanja Papske države (1870), pa sve do utemeljenja Vatikana (1929), mnoge države su nastavile da održavaju diplomatske odnose sa Svetom stolicom i nastavile da sklapaju međunarodne ugovore (konkordate), te je Sveta stolica prihvaćena kao samostalni subjekt međunarodnog prava. Taj subjektivitet nastavio se i nakon potpisivanja Lateranskih ugovora (1929), te je on priznat i danas zajedno sa subjektivitetom Vatikana.

Takođe je neophodno ukazati na određene termine koji se u literaturi često miješaju ili ostaju nedovoljno pojašnjeni. Zvaničan naziv pravoslavne crkve je: Pravoslavna katoličanska crkva. Pravoslavna religija je katolička (saborna) jedna, sveta, saborna i apostolska. Crkva ima katoličanski (saborni) karakter, u smislu univerzalnosti, Za razliku od zapadne eklisiologije koja katoličnost shvata u smislu geografske, odnosno zemaljske univerzalnosti, pravoslavlje u ovom pojmu čuva smisao i osjećanje punoće (sabornosti) u zajednici sa Hristom. *Ortodoksija* (grč. od riječi *ortos* „ispravan“ i *doksa* „mišljenje“), odnosno *pravovjerje* je izraz kojim se označava prihvaćanje nekog nauka koji se smatra jedino ispravnim. Izraz *ortodoksija* se na crkvenoslovenskom prevodi kao *Pravoslávičie*, a od čega potiče izraz pravoslavlje kojim se opisuje dogma crkva koje, za razliku od Rimokatoličke crkve priznaju samo odluke prvih sedam vasiljenskih sabora. To je, između ostalog, jedan od razloga zašto „ortodoksija“ i „pravoslavlje“ predstavljaju sinonime u nekim jezicima.

Konkordat je sporazum Papske države (Svete stolice/Vatikana) i neke države o položaju i statusu rimokatoličke crkve u toj državi. Prvi poznati ratifikova-

ni konkordat je tzv. Vormski iz 1122. između pape Kalista II i cara Henriha V. Upravo je konkordat i tema djela, zbirke dokumenata koju ovdje predstavljamo javnosti.

Zbirka dokumenata *Monumenta Montenegrina Vaticana*, koju su priredili dr Slavko Burzanović i Boban Batrićević sa saradnicima, govori o Konkordatu tadašnje knjaževine Crne Gore i Svete stolice 1886. godine. Djelo ima ukupno 470 stranica. Od 77. do 435. stranice, predstavljena su dokumenta i prilozi u čak 121 poglavlje u kojem je opisana kompletna diplomatska procedura sporazuma, nacrti, lični stavovi i preporuke, ali i bogata i opsežna korespondencija između: Cetinja, Rima, Beča, Đakova, Firence, Skadra, Kotor. Na stranicama 436–440 date su fotografije u boji dokumenata i sporazuma. Knjiga sadrži registar imena. Ono što treba posebno istaći jeste višejezičnost teksta, dokumenata i korespondencije. Takođe je vrijedan isticanja i pregledan sadržaj sa detaljnim opisom. Sve ovo pomaže u lakšem snalaženju u ovom obimnom djelu.

Nakon formalnog dobijanja međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878, Crna Gora je skoro udvostručila svoju teritoriju. Primivši pod svoju vlast i stanovnike drugih konfesija. Član 27. Berlinskog ugovora, obavezao je Crnu Goru da poštuje njihova prava i vjerske slobode. Pitanje položaja crnogorskih muslimana je riješeno s Istanbulskim kalifatom, tako što su dobili svog vjerskog poglavara, *muftiju*, kojeg je nakon odobrenja osmanskih vlasti – potvrđivao crnogorski suveren.

Knjaževina Crna Gora je nastojala da reguliše formalno-pravno i status crnogorskih rimokatolika, sa ambicijom da se država time predstavi kao demokratska, vjerski tolerantna, što bi,

smatralo se – uvećalo njen međunarodni ugled i prestiž knjaza Nikole I. Kako navode priređivači, precizan broj katolika u knjaževini Crnoj Gori, neposredno nakon priznanja nezavisnosti varira 4–6.000, dok prema podacima iz arhiva Kongregacije za širenje vjere 1887. u Crnoj Gori je živjelo 5.220 katolika. Postojao je i određeni geopolitički problem po knjaževinu Crnu Goru, jer se sjedište nadbiskupije od 1867. nalazilo u Skadru, u okviru Otomanskog carstva. Dok je pravo zaštite nad rimokatoličkim stanovništvom na teritoriji Otomanskog carstva imala Austrougarska monarhija, nenaklonjena Crnoj Gori. Stoga je razumljiva težnja crnogorskog suverena da sklapanjem sporazuma sa Rimom onemogućujući jačanje austrijskog i osmanskog uticaja u zemlji kojom je vladao. Sporazumom sa Svetom stolicom, Austrougarska se nije mogla više miješati ni posredovati u unutrašnjim stvarima Crne Gore. Dok bi crnogorski građani rimokatoličke vjeroispovijesti prestali biti zavisni od Beča.

Ovo djelo je rezultat istraživanja i publikovanja arhivskih dokumenata iz vatikanskih arhiva, a koja se tiču političke i kulturne historije Crne Gore. Korespondencija prostora Crne Gore, tadašnje države Duklje i Papske države – traje još od XI vijeka. Vladari iz tadašnje dinastije Vojislavljevića dobijali su zvaničnu potvrdu svojih titula od Rima, dok je u tom periodu i crkveno sjedište u Baru podignuto na nivo nadbiskupije. Knjiga koja je pred nama posvećena je potpisivanju konkordata između Knjaževine Crne Gore i Svete stolice 1886. godine. Ovim sporazumom je definisan i jasno uređen položaj crnogorskih građana rimokatoličke vjeroispovijesti. Samim činom potpisivanja tog sporazuma, tadašnja Crna Gora je postala prva slovenska,

pravoslavna i balkanska država koja je formalizovala sa Svetom stolicom položaj njenih vjernika na svojoj teritoriji.

Ova zbirka dokumenata koju su crnogorski historičari priredili, sadrži kritički odabrana i priređena dokumenta vaticanske provincijencije, koja svjedoče o toku pregovora koji su prethodili samom formalnom i svečanom činu potpisivanja konkordata. Tokom pontifikata pape Lava XIII sklopljena je konvencija sa Crnom Gorom, ali i sporazumi sa još 12 država, među kojima i sa Rusijom, Francuskom, Austrougarskom, Portugalom, Kolumbijom i dr. Treba posebno istaći doprinose historičara Rista Dragičevića radom *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom*, Frančeska Kakama i njihove doprinose poznavanju teme, uloge. U ime crnogorske vlade dokument je potpisao Jovan Sundečić, sekretar knjaza Nikole, a u ime Vatikana kardinal Jakobini. U članu 3 zapisano je da će „Papa prije nego konačno imenuje arhiepiskopa barskoga upoznati crnogorsku vladu o osobi kandidata, da se vidi ima li čina ili razloga političke ili građanske naravi koji bi se tome protivili”. Prvi barski nadbiskup bio je Šimun Milinović. On je, kao i nadbiskupi nakon njega, bio dužan da položi zakletvu vjernosti knjazu crnogorskome i da u sporazumu sa vladom ustanovljuje parohije. Ugovor koji je ratifikovan 7. oktobra iste godine bio je značajan doprinos inače dobrim međukonfesionalnim odnosima u Crnoj Gori. Univerzitetski profesor iz Peskare Frančesko Kakamo pisao je o ovom ugovoru, a taj događaj posmatrao je u kontekstu istočne politike Vatikana od druge polovine XIX vijeka: „Imajući u vidu politiku koju je Sveta stolica sa stupanjem Lava XIII na papski tron zauzela prema istočnoj Evropi, interesovanje pape Joakima Pečija za lo-

kalne hrišćanske narode, napori koje je uložio da bi pospješio dijalog sa pravoslavним svijetom, i, u perspektivi, učinio mogućim ujedinjenje dviju crkava - konkordat koji je 1886. zaključen sa jednom malom balkanskom državom, Crnom Gorom, mogao bi se učiniti skromnim i marginalnim događajem....Uostalom, nije moglo ni biti drugačije, ako se ima na umu da je konkordat iz 1886. god, u stvari, bio prvi konkordat usmjeren ka uređenju odnosa između Svete stolice i jedne pravoslavne države, uz sve probleme političke, pravne i vjerske prirode, koji su pratili njegovu izradu i uz sve nade i iščekivanja koje je budio.”

Istorijski arhiv državnog Sekretarijata – Odjeljenje za odnose sa drugim državama, čuva značajnu kolekciju dokumenata koji inače čine Fond konkordata. U njemu su sakupljene i čuvaju se konvencije, sporazumi i dogovori koji zauzimaju arhivsku građu od 18 dužnih metara. Pored originala sporazuma, čuvaju se i prateći dokumenti koji se odnose na pripremnu fazu i upravo oni čine važan izvor za istorijska istraživanja. U ovaj kontekst uključen je i sporazum, konkordat između pape Lava XIII i crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića. Time se sagledava potpuna procedura koju prolazi neki diplomatski dokument, ugovor, sporazum i sl. U ovom slučaju, prvo kao nacrt sporazuma u kome je naglašeno (kako bi se zaštitili vjerski interesi katolika u Knjaževini) da je donijeta odluka da se sklopi sporazum. S tim ciljem su ovlaštena dvojica opunomoćenika, i to sa papske strane kardinal Ludoviko Jakobini, tadašnji državni sekretar, a u ime knjaževine Crne Gore – Jovan Sundečić, lični sekretar knjaza Nikole I.

Naravno, iz sveg ovog se zaključuje da konkordat predstavlja poslednju, završnu, svečanu i formalnu fazu cijele

procedure. Kako se u samoj knjizi ističe: Adolfo Đobijo je jednom rečenicom dobro protumačio suštinu papskih diplomatskih aktivnosti: „Oštromnost dakle, ali olovo prije krila“, što podrazumijeva posjedovanje taktičnosti, spretnosti, prefinjenosti, prilagodljivosti i istrajnosti kako bi se došlo do povoljnog i željenog rezultata i cilja. Priređivači su istakli i različita gledišta i impresije u vezi samog čina potpisivanja konkordata. Navedeno je negodovanje Austro-ugarske, neblagonaklon stav Rusije, negativne impresije P. A. Rovinskog, sumnje u iskrene namjere i prikriveni prozelitizam đakovačkog biskupa Štrosmajera i dr. Takođe je istaknuto da crnogorski primjer sporazuma sa Rimom predstavlja obrazac za buduće sporazume ostalih država. Pozivanje na pojedine odredbe crnogorskog konkordata u ugovornoj praksi Svete stolice bilo je decenijama kasnije prisutno i u pregovorima sa Kraljevinom Jugoslavijom.

U uvodnom dijelu, dat je i prolog direktora Državnog arhiva u Vatikanu dr Johanesa Iksa. Recenzenti knjige su akademik Đorđe Borozan i prof. dr Massimo Bucarelli sa Sapienca univerziteta iz Rima. Saradnice na projektu su mr Božena Miljić i Jana Vlahović. Lekturu i korekturu rukopisa je izvršila Katarina Milonjić. Fotografije je priredio Filip Kuzman. Lijepo je napomenuti i osobe koje su svojim prevodima dodatno obogatile ovo vrijedno izdanje: Branka Grbavac, Olivera Popović, Cvijeta Brajičić, Sanja Bogojević, Tatjana Marković Mitić, Tanja Kuč, Slađana Sjekloća. Prevodioci i transkriptori sa latinskog su dali poseban doprinos nastanku zbornika.

Do sada je, kako je istaknuto, pažnju istraživača konkordata Crne Gore i Svete stolice u mnogo većoj mjeri privlačio njegov politički, a manje vjerski ili so-

cijalni aspekt. Dokumenta prezentovana u ovom zborniku, predstavljaju naravno, samo dio građe koja se odnosi na ovu temu. Priređivači su, za potrebe publikovanja ovog izdanja, konsultovali i građu iz arhiva Propaganda Fide, građu iz Državnog arhiva Crne Gore, Arhivsko-

bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, kao i arhivu Barske nadbiskupije. Treba istaći da je tema potpisivanja Konkordata iz 1886. godine – odabir samo prve knjige iz edicije Monumenta Montenegrina Vaticana koja se očekuje u narednom periodu.

Radenko Šćekić

IN MEMORIAM

BRANISLAV MAROVIĆ (1933-2022)

Početak oktobra 2022. godine u Podgorici je preminuo dr Branislav Marović, crnogorski historičar, naučnik i intelektualac, neumorni istraživač, dosljedni antifašista i borac za istinu.

Rođen je 5. marta 1933. godine u činovničkoj porodici, u crmničkom selu Boljevići, opština Bar. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, a gimnaziju na Cetinju. Potom se upisao na studije historijskih nauka Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirao je 1963. godine, a doktorirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Prištini 1983. godine.

Po završetku studija zaposlio se kao novinar u Radio Titogradu 1964. godine. Novinarski posao nastavio je u Službi za informacije i dokumentaciju Skupštine SR Crne Gore, čiji je bio dugogodišnji rukovodilac. Radio je na poslovima savjetnika, višeg savjetnika i sekretara skupštinskih komisija. Bio je na specijalizaciji iz oblasti dokumentacije i bibliotekarstva u Parizu. Iz te oblasti je napisao više zapaženih priloga, objavljenih u publikacijama sa naučnih skupova na kojima je učestvovao sa svojim saopštenjima.

Za sve to vrijeme Marović je bio angažovan u Društvu historičara Crne Gore i kao spoljni saradnik Istorijskog instituta Crne Gore, pišući za "Istorijske zapise."

U Društvu historičara Crne Gore i Jugoslavije bio je aktivan preko dvije decenije. Biran je za člana Uprave, zatim za sekretara i predsjednika Društva historičara Crne Gore u dva mandata. Takođe, bio je član Predsjedništva Saveza historičara Jugoslavije i član njegove Komisije za ekonomsku istoriju. Pored toga, bio je član Odbora za istoriju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

Biran je za člana Redakcije jugoslovenskog časopisa za ekonomsku istoriju "Acta historico-oeconomica Iugoslaviae", časopisa "Istorijski zapisi" i td.

Pored naučnog rada značajan je i Marovićev društveno-politički angažman. Bio je član Saveza komunista Jugoslavije od 1962. do 1990. godine.

Istovremeno je bio aktivan u društveno-političkim organizacijama opštine Titograd: član Opštinskog odbora SSRN, Opštinskog odbora rezervnih vojnih starješina i član Odbora Republičke konferencije SSRN Crne Gore za obilježavanje jubileja i proslava.

Posebno značajan za njegov naučni rad jeste prelazak u Istorijski institut Crne Gore 1995. godine, gdje mu se pružila mogućnost da se svesrdno posveti temama iz ekonomske istorije Crne Gore, kada su do punog izražaja došli njegov naučno-istraživački rad, znanje i talenat u obradi ovih tema. Zapravo, Branislav Marović spada među rijetke istoričare koji su se bavili ekonomskom istorijom Crne Gore, čime je dao veliki doprinos crnogorskoj historiografiji.

Period nakon penzionisanja 2000. godine bio je najplodniji u njegovom radnom vijeku, koji se manifestovao kroz njegove tri ljubavi: prema Crnoj Gori, Crmnici i nauci, odnosno istorijskoj istini.

Posljednjih petnaest godina života borio se sa teškom bolešću, ali je i dalje neumorno radio i pisao. Vodio je uporedo borbu za život i bitku za istinu.

Njegov naučni opus čini devet posebnih izdanja (knjiga), šest priređenih izdanja i preko 130 stručnih i naučnih radova i saopštenja sa domaćih i međunarodnih skupova, publikovanih u zbornicima radova. Priređivač je i recenzent većeg broja knjiga i urednik nekoliko zbornika radova. Dr Branislav Marović je autor zamašnog projekta o multidisciplinarnom izučavanju Crmnice i glavni i odgovorni urednik višetomne edicije *Monografije o Crmnici*. Pod njegovom redakcijom publikovane su četiri voluminozne knjige: Milorad T. Milović, *Crmnica*, tom I, *Bibliografija* (2003), sa 13605 bibliografskih jedinica; tom 2: *Rodoslovi* (2005); tom 3: *Opšti dio* (2009); tom 4: *Ličnosti* (2014). Projekat je vrlo značajan za regionalnu i integralnu istoriju Crne Gore jer predstavlja korpus sveznanja o Crmnici, njenoj daljoj i bližoj prošlosti. Takođe, Marović je priredio knjigu *Crmnica-nasljeđe i budućnost: zbornik radova sa simpozijuma održanog na Viru 12-13.jula 2002. godine*. Pored toga, priredio je i vrlo značajnu knjigu Vitni Vorena, *Crna Gora-zločin mirovne konferencije* (2000).

U naučnom opusu dr Branislava Marovića posebno su značajne njegove knjige koje se odnose na ekonomsku istoriju Crne Gore, njen privredni razvitak i druge društvene teme, osobito na crnogorsko nacionalno pitanje i crnogorski identitet. Bio je i ostao veliki protivnik revizije istorije i relativizovanja tema i problema iz crnogorske novije prošlosti. Objavio je osam autorskih knjiga i jednu u koautorstvu:

- *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore* (1945-1953), Istorijski institut SR Crne Gore: Univerzitetska riječ, Titograd, 1987;

- *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998;

- *Privredna komora Crne Gore 1928-2000*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica, 2002;
- *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2006;
- *Ekonomska istorija Crne Gore*, tom 2, Pobjeda, Podgorica, 2008;
- (u koautorstvu sa Slavkom Burzanovićem i dr), *Sto godina Željeznice Crne Gore*, Željeznice Crne Gore, Podgorica, 2009;
- *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919-1989*, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2017;
- *Ekonomska istorija Crne Gore (od najranijih vremena do kraja dvadesetog vijeka)*, drugo izdanje, Privredna komora Crne Gore, Podgorica, 2018;
- *Teme iz ekonomske istorije Crne Gore (od druge polovine XIX vijeka do 1976)*, Društvo za očuvanje baštine, Podgorica, 2018.

U svojim člancima i drugim priložima objavljenim u časopisnoj periodici bavio se različitim temama iz ekonomske istorije Crne Gore i drugom društvenom problematikom: šumarstvom i drvnom industrijom, agrarnim reformama, kolonizacijom Crnogoraca u Vojvodinu 1945-1946, značajem novooslobođenih gradova nakon 1878. godine za ekonomski razvitak Crne Gore, privrednim komorama, privrednim zakonodavstvom u vrijeme Nikole I Petrovića i tako dalje. Takođe, vrlo je značajan njegov članak (*Pedeset godina Društva istoričara Crne Gore*, Istorijski zapisi, broj 3, 1997, str.123-135.) povodom pedeset godina od osnivanja Društva istoričara Crne Gore (1947-1997).

Važniji članci i drugi prilozi:

- *Od Crnogorske narodne skupštine do Ustavotvorne narodne skupštine Crne Gore (15. aprila 1945-31. decembra 1946)*, Istorijski zapisi, broj 2, 1980, str. 157-177;
- *Razvoj šumarstva i drvne industrije u Crnoj Gori 1945-1956*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, knj. 10, 1983, str. 159-168;
- *Agrarna reforma u Crnoj Gori 1945-1946* (referat na Desetom kongresu istoričara Jugoslavije, sedma sekcija), Deseti kongres istoričara Jugoslavije: zbornik radova, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998;
- *Kolonizacija Crnogoraca u Vojvodini 1945-1946*, Praksa, br. 5, 1986, str. 39-51;
- *Ekonomska istorija Crne Gore na stranicama "Zapisa"*, Istorijski zapisi, br.1-2, 1990, str. 147-155;
- *Kritička analiza priloga iz ekonomske istorije objavljenih u "Zapisi-ma" (1927-1941)* u: *Izvori i historiografija o Crnoj Gori: radovi sa naučnog skupa*, Titograd, 17. i 18. decembar 1990, CANU, Podgorica, 1993, str. 189-198;
- *Nikola I i ekonomski razvoj države, planovi i ostvarenja*, u: *Kralj Nikola-ličnost, djelo i vrijeme*, tom 1, CANU, Podgorica, 1998, str. 557-573;

- *Novodobijeni gradovi i njihov značaj za ekonomski razvitak Crne Gore*, u: *Međunarodno priznanje Crne Gore: zbornik radova sa naučnog skupa*, Nikšić, 11-12. maj, 1998, CANU, Istorijski institut Crne Gore, Nikšić, Filozofski fakultet, 1999, str. 243-246;

- *Virpazar. Administrativni, privredni i kulturni centar Crmnice*, u: *Crmnica, nasljeđe i budućnost: zbornik radova sa simpozijuma održanog na Viru*, 12-13. jul 2002, Udruženje Crmničana "Crmnica", Podgorica, 2002, str. 51-56;

- *Privredno zakonodavstvo Nikole I Petrovića*, Glasnik Privredne komore Crne Gore, broj 9, Podgorica, 2018, str. 92-93.

Dr Branislav Marović je dao veliki doprinos crnogorskoj historiografiji. Njegov naučni opus nije još u cjelini valorizovan, mada su o pojedinim njegovim knjigama govorili eminentni crnogorski i jugoslovenski istoričari. Svojim knjigama, člancima i drugim priložima, on je obezbijedio trajno mjesto u istoriji crnogorske historiografije.

Za svoj stručni i naučni rad, kao i za društveni angažman, dobitnik je značajnih priznanja i odlikovanja.

Božena Miljić

SADRŽAJ

ČLANCI

- Mladen ZAGARČANIN, *Arheologija arhitekture na primjeru crkve Svetog arhangela Mihaila na Prevlaci* 7
- Mile BAKOVIĆ, *Arheološka istraživanja lokaliteta Čaf Kiš* 33
- Janko PAUNOVIĆ, *Upotreba mehanizma „checks and balances-a” u kotorskom Statutu (štampan 1616. godine u Veneciji)* 47
- Darko BAKIĆ, *Sukobi u Donjim Vasojevićima avgusta 1912. godine* 71

PRILOZI

- Petar LEKIĆ, *Analiza kulta Sv. Trojice na crnogorskim planinama* 93
- Filip D. VUČETIĆ, *Izbori u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori 1905-1913. godine* 105

IZVORI

- Ivan LAKOVIĆ, *General-major Branislav Barjaktarević, Vojna pomoć SAD Jugoslaviji, Arhiv Oružanih Snaga Srbije, Fond II Uprave Generalštaba JNA, nesređena građa, kutija br.21, fascikla III, R-3* 125

PRIKAZI

- Radenko ŠĆEKIĆ, *Slavko Burzanović, Boban Batričević, „Monumenta Montenegrina Vaticana-Konkordat između Svete Stolice i Knjaževine Crne Gore iz 1886. godine”, Ministarstvo kulture Crne Gore, Obod, Cetinje, 2020.* 171

IN MEMORIAM

- Božena MILJIĆ, *Branislav Marović (1933-2022)* 177

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Младен ЗАГАРЧАНИН, <i>Археология архитектуры на примере церкви Святого Архангела Михаила на Превлаке</i>	7
Миле БАКОВИЧ, <i>Археологические исследования археологического памятника Чаф Киш</i>	33
Янко ПАУНОВИЧ, <i>Использование механизма „checks and balances” в Которском статуте (напечатано в 1616 году в Венеции)</i>	47
Дарко БАКИЧ, <i>Конфликт в Нижних Васоевичах в августе 1912 года.</i>	71

ПРИЛОЖЕНИЯ

Петар ЛЕКИЧ, <i>Анализ культа св. Троицы в черногорских горах</i>	93
Филип Д. ВУЧЕТИЧ, <i>Выборы в Княжестве/Королевстве Черногория в 1905-1913 гг.</i>	105

ИСТОЧНИКИ

Иван ЛАКОВИЧ, <i>Генерал-майор Бранислав Барьяктаревич, Военная помощь США Югославии, Архив Вооруженных Сил Сербии, Фонд II Управления Генерального штаба ЮНА, несортированный материал, ящик № 21, папка III, Р-3</i>	125
--	-----

ОБЗОРЫ

Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Славко Бурзанович, Бобан Батричевич, „Монумент Монтенегрина Ватикана - Конкордат между Святым Престолом и Княжеством Черногория от 1886 года”, Министерство культуры Черногории, Обод, Цетинье, 2020.</i>	171
---	-----

IN MEMORIAM

Божена МИЛИЧ, *Бранислав Марович (1933-2022)* 177

CONTENTS

ARTICLES

- Mladen ZAGARČANIN, *Architectural archeology on the example of the church of St. Michael the Archangel in Prevlaka* 7
- Mile BAKOVIĆ, *Archeological research at the Čaf Kiš site* 33
- Janko PAUNOVIĆ, *The use of checks and balances mechanism in the Kotor Statute (printed in 1616 in Venice)* 47
- Darko BAKIĆ, *Combats in Donji Vasojevići in August 1912* 71

CONTRIBUTIONS

- Petar LEKIĆ, *Analysis of the Holy Trinity cult in Montenegro mountains* 93
- Filip D. VUČETIĆ, *Elections in the Principality/Kingdom of Montenegro 1905-1913* 105

SOURCES

- Ivan LAKOVIĆ, *Major General Branislav Barjaktarević, US Military Aid to Yugoslavia, Archives of the Serbian Armed Forces, Fund II of the YPA General Staff Administration, unsorted material, box no. 21, folder III, R-3* 125

REVIEWS

- Radenko ŠČEKIĆ, *Slavko Burzanović, Boban Batrićević, "Monumenta Montenegrina Vaticana-Concordat between the Holy See and the Principality of Montenegro from 1886", Ministry of Culture of Montenegro, Obod, Cetinje, 2020.* 171

IN MEMORIAM

Božena Miljić, *Branislav Marović (1933-2022)* 177

TABLES DES MATIÈRES

ARTICLES

Mladen ZAGARČANIN, <i>L'Archéologie de l'architecture sur l'exemple de l'église du Saint archange Mihailo de Prevlaka</i>	7
Mile BAKOVIĆ, <i>Les Recherches archéologiques de la localité Čaf Kiš</i> ...	33
Janko PAUNOVIĆ, <i>L'Usage du mécanisme " checks and balances (contrôles et contrepoids) " dans le Statut de Kotor (imprimé en 1616 à Venise)</i>	47
Darko BAKIĆ, <i>Les Confrontations à Donji Vasojevići (Les Bas Vasojevići) en août 1912.</i>	71

ÉTUDES DE CAS

Petar LEKIĆ, <i>L'Analyse du culte de la Sainte Trinité dans les montagnes monténégrines</i>	93
Filip D. VULETIĆ, <i>Les Élections dans la Principauté et dans le Royaume du Monténégro 1905-1913</i>	105

SOURCES

Ivan LAKOVIĆ, <i>le Major-général Branislav Barjaktarević, L'Aide militaire des États-Unis à la Yougoslavie, l'Archive des Forces armées de la Serbie, le Fond de la Direction de l'État-major de l'Armée populaire yougoslave, les documents non répertoriés, la boiten°21, le fascicule III, R-3.</i>	125
---	-----

COMPTES-RENDUS

Radenko ŠČEKIĆ, <i>Slavko Burzanović, Boban Batrićević „Monumenta Montenegrina Vaticana –le Concordat entre le Saint-Siège et la Principauté du Monténégro de 1886, Ministère de la culture du Monténégro, Obod, Cetinje, 2020.</i>	171
---	-----

IN MEMORIAM

Božena MILJIĆ, *Branislav Marović*(1933-2022) 177

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ucg.ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (**.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ucg.ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

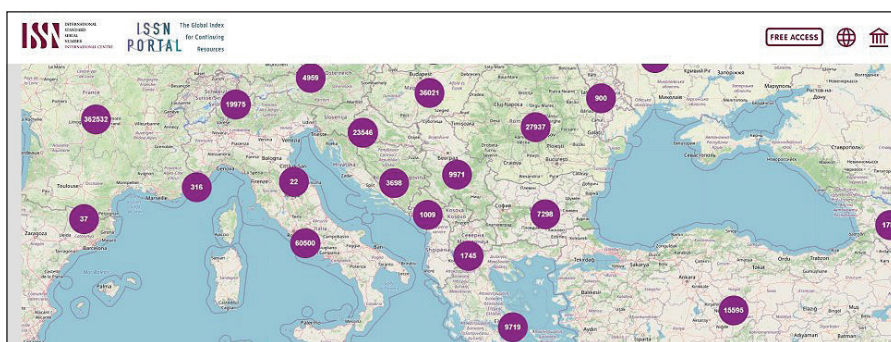
Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталогски су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурије Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања

садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: **<https://portal.issn.org/>**), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХСVI

Бр. 1-2/2023.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Драгана Кујовић, в.д. директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Олга Пелцер-Вујачић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807